

Иван Б. Поповић¹

ДОПРИНОС ПОТПУНИЈЕМ САДРЖАЈУ БИБЛИОГРАФИЈЕ АКАДЕМИКА ДР МИЛИСАВА В. ЛУТОВЦА

Поводом двадесетогодишњице смрти

Извод: Средином 2008. године навршило се двадесет година од смрти заслуженог географа, академика Милисав В. Лутовца, па је то примерен разлог да у овом сажетом осврту, уз остало, сагледамо и неке мање познате биографске ознаке и важне библиографске особености његових научних радова, искључиво раздвојених према научном интересовању писца за извесне географске и сродне дисциплине.

Кључне речи: Милисав Лутовац, биографија, библиографија, антропогеографија

Abstract: Mid - 2008. year heaped the twenty years since the death of the deserved geographer, academic Milisav V. Lutovac. So it is appropriate reason to review this abridgement, among the other things, perceive and some less known biographical labels and important features of he's bibliographic scientific works, only the scientific interest subdivided for certain geographical and related disciplines.

Key words: Milisav Lutovac, biography, bibliography, human geography

Биографија

Научно дело и животни пут једног од најзаслужнијих балканских географа XX века, академика М. В. Лутовца, подоста је познато нашим, а у понечему и другим иностраним научним круговима, пошто је о његовом библиографском опусу казивано неким поводом, у стручним и научним едицијама. Гледано хронолошки, овакви подаци се понајпре сусрећу у Годишњаку САНУ, том. LXVIII за 1961. годину, али и у познијем издању LXXXI за 1974. годину. У међувремену, шири приказ живота и рада именованог академика сачинио је М. М. Костић, у Гласнику Српског географског друштва, св. 41/1 за 1971. годину, док је краћи осврт о његовој животној активности био ситуиран и у Гласу САНУ CCCVII за 1978. годину. Поводом 80 – годишњице живота М. В. Лутовцу је посвећен зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ 32, 1980. са уводним чланком (Академик Милисав В Лутовац) М. М. Костића. Нешто доцније и Етнографски институт САНУ посветио је свој Зборник радова, књ. 12, са текстом

¹ Др Иван Б. Поповић, Географски институт «Јован Цвијић» САНУ, Београд.
e-mail: gjcsanu@eunet.yu

(Осврт на животни пут и научни рад академика Милисава Лутовца), чији је аутор П. Влаховић.

Да подсетимо, академик М. В. Лутовац рођен је 7. марта 1901. године у земљорадничкој породици која је обитавала у селу Дапсићу наблизо Берана (Иванград). Основну школу учио је у месту рођења и Будимљу, док је први разред гимназије окончао 1915. године у Беранама. Услед Првог светског рата ово образовање је могао наставити тек 1919. године у Беранама где је и матурирао 1924. године. Током последњих година студија имао је намештење у Етнографском музеју и Етнолошком семинару, посебним заузимањем Јована Цвијића и Јована Ердељановића. По дипломирању "имао је постављење" за суплента III Београдске гимназије али је додељен на рад Географском заводу Универзитета, где се усавршавао годину и по дана, припремајући докторат. Са тезом "Привреда, саобраћај, и насеља у Рожају и Бихору" положио је докторски испит 29. новембра 1929. године, пред трочланом комисијом (Недељко Кошанин, Павле Вујевић и Боривоје Ж. Милојевић). Врло позитивно оцењена иста теза је, непуну годину дана касније, објављена као св. 8 "Посебних издања" Географског друштва у Београду. Након двогодишњег рада (1930 – 1931) као суплент II мушке Гимназије у овом граду, М. В. Лутовац је конкурсом изабран "за питомца француске владе" ради даљег усавршавања у антропогеографији и привредној географији на Париском универзитету. По завршетку ових студија, већ 23. марта 1935. године одбранио је и свој други докторат под насловом "La Metohija, Etude de geographie humaine". Докторат на Сорбони положио је са највишом оценом (*tres honorable*) – пред еминентном комисијом (три географа, De Martone, Demangeone и А. Shole као и историчар Н. Ајземан и слависта А. Мазон) која се похвално изразила и о још два мања рада ("Релеф Метохије" и "Утицај Пећке Патријаршије на духовни и политички живот српског народа") која су облигатно морала бити приложена уз тадашње докторске тезе на споменутом Универзитету.

Вративши се у домовину др М. В. Лутовац је био професор II мушке Гимназије све до 1937. године. Тада је на конкурс био изабран за ванредног професора новоосноване Економско–комерцијалне високе школе, односно потоњег Економског факултета у Београду. По потреби службе, после Другог светског рата, био је професор у "VI мушкој Гимназији, Гимназији за ратом ометене ученике и Војногеодетском училишту при Војногеографском институту" у Београду. У тек основаном Географском институту Српске академије наука позван је на рад у јуну 1948. године, а већ у јануару следеће године изабран је и постављен у звање научног сарадника. За вишег научног сарадника биран је 1950. док је звање научног саветника добио 1959. године. Годину дана раније изабран

је и за хонорарног редовног професора на филозофском факултету у Београду. По позиву а овим и указом особите части постављен је 1961. за сталног редовног професора на означеном филозофском факултету где је "изводио" наставу из антропогеографије и економске географије. Једновременно је био и управник катедре за Етнологију све до стицања пензије 1972. године. Скоро деценију раније, односно 21. децембра 1961. године, биран је и за дописног члана Српске академије наука. Након расписаног конкурса средином априла 1972. године, једногласно је изабран за директора малочас поменутог Географског института САНУ, а ту је дужност обављао до краја 1978. године

У овој најзначајнијој научној установи Србије академик М. В. Лутовац је активно сарађивао у више Одбора, у чему се и огледа његова активност на организацији научног рада у нас. Уз то, он је марљиво радио у Одељењима природно – математичких и друштвених наука САНУ, пошто је у њима била заступљена географија. Истовремено је председавао Одбором за топономистику у Међуакадемијском савету а био је и члан Одбора за публикавање Цвијићевих дела. Од оснивања Етнографског одбора САНУ био је члан, а од 1984. године и његов председник. У том одбору је руководио пројектима: "Антропогеографске монографије области у Србији" и "Друштвено–географске особине планина у Србији". Осим тога, по позиву је био члан Одбора за проучавање села, Одбора за изучавање становништва, а од 1983. године био је именован и за члана Одбора за истраживање Косова и Метохије. Од поменуте године стално је био консултован као члан Комисије за урбанизам и просторно уређење територија. Био је и веома ангажован и у раду Етнографског института САНУ, с обзиром да је прво био именован за члана а затим и за председавајућег Његовог Научног већа. Истосмислена активност академика М. В. Лутовца се огледала и у традиционалној и вишеструкој сарадњи у готово свим едицијама Српског географског друштва.

Приложен уз овај прилог нумерисани редослед библиографских јединица заслужног географа М. В. Лутовца је прва и засад једина његова предметна библиографија. Ово стога што су му све претходно изложене биле утемељене на хронолошкој дистрибуцији јединица у годишњим захватима. Како су распоређене по годинама и ове његове библиографске јединице се, опсегом третмана саопштених географских дисциплина, подоста показују у хронолошком смислу. Отуда им је сачињен списак истовремено предметног и хронолошког карактера, што је био циљ рада у оквиру библиографског сегмента презентираних доприноса библиографији академика Милисава В. Лутовца. Исказане библиографске јединице су и примерено расчлањене тако да омогућавају олакшано сагледавање сваког

њиховог елемента, чиме се много добија и у исправном поимању референ-
тног "одељка" научне апаратуре.

ПРЕДМЕТНА БИБЛИОГРАФИЈА АКАДЕМИКА ДР МИЛИСАВА В. ЛУТОВЦА

Методологија научног рада у географским и сродним дисциплинама

1. *Научна и ненаучна схватања и методи, Поводом Осврта Ђука-
на Н. Јоксимовића на књигу «Иванградска Котлина».* Издање аутора,
Граф. пред. «Будућност» (стр. 1 - 31) Зрењанин, Београд 1960.

2. *Јован Цвијић – научни истраживач и учитељ научног рада.*
(Jovan Cvijić – chercheur et maitre du travail scientifique). Цвијићев зборник,
У спомен 100 годишњице његовог рођења (стр. 1 - 7), САНУ, Одељ. прир.
мат. наука, САНУ, Београд, 1968.

3. *Антропогеографска проучавања у оквиру етнолошких моногра-
фија.* (L'importance et les objectifs de l'anthropogéographie yougoslave
moderne). Симпозијум о методологији етнолошких наука, 18-20. децембра
1972., Научни скупови САНУ, књ. II, одељење друштвених наука, 1. (стр.
75-81) Београд 1974.

4. *Методологија научног рада у географским и сродним дисцип-
линама* Цвијић и Ердељановић, Научни односи. Јован Ердељановић – живот и
дело, Радови са II симпозијума етнолога СР Србије, Темелји научне тради-
ције наше етнологије, (стр. 19 – 22) Народни музеј – Панчево, Панчево 1976.

5. *Односи антропогеографије и привредне географије.* (Rapports
entre la géographie humaine et la géographie économique), Приступна ака-
демска беседа – Глас СССР, Одељ. друш. наука, (књ. 20, стр. 363 – 371).
САНУ, Београд 1978.

6. *Цвијићева заслуга за унапређење друштвених наука* (Les mrites
de Cvijic pour le progres des sciences sociales). Хаучно дело Јована Цвијића.
Научни скупови у САНУ књ. XI/2 (стр. 25-31) Председништво САНУ.
Београд, 1982.

7. *Цвијићева антропогеографска концепција* (Conception de géo-
graphie humaine de Cvijic) Научно дело Јована Цвијића. Научни скупови
САНУ, књ. X/2 (стр. 221-224) Председништво САНУ, Београд, 1982.

8. *Geografija u društvu i u nauci.* Zbornik «Idejne i društvene vrednosti
geografske nauke» (s. 13-15) Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu.
Beograd, 1987.

9. *Цвијић и Ередељановић, научни односи*. Монографија «Југословенска социологија села. Посебна издања, књ. 95 (стр. 131-133) Одељење друштвених наука, САНУ, Београд. 1987.

Историјска географија

1. *Привредно-географске прилике и саобраћајне везе у доба Првог Устанка Србије*. (Les conditions economico-geographiques de la Serbie du Premier Soulevement). Географски лик Србије у доба Првог Устанка, посебна издања Српског географског друштва, св. 32, стр. 53-73. Београд 1954.

2. *Брњаци (Brnjaci)* - Историјски часопис, орган Историјског института САН, књ. V, стр. 287-290. Београд 1955.

3. *Миграције и колонизације у Југославији у прошлости и садашњости*. (Migration et colonization anciennes et contemporaine en Yougoslavie). Гласник Етнографског института САН, књ. VII, (стр. 13-23). Београд 1958.

4. *Географски положај и значај неких старих градова и утврђења у Полимљу*. (Situation géographique et importance de certains anciens chateaux forts et places fortes dans la region de Polimlje). Гласник Српског географског друштва, св. LIII, бр. 1, 8стр. 117 - 133 + 2 таб. са 3 фот.) Београд 1973.

Географија насеља

1. *Насељавање Црногораца по Метохоји*. Гласник св. XVIII, (стр. 123). Географског друштва, Београд, 1932.

2. *Данашње насељавање Метохије*. Гласник Географског друштва, св. XX, (стр. 69). Београд, 1934.

3. *Звечан, Трпача и Косовска Митровица*. (Zvečan, Treпча et Kosovska Mitrovica). Гласник Српског географског друштва, св. XXX, бр. 2, (стр. 87-99). Београд, 1950.

4. *Рудник и насеље Бор*. (La mine et l'agglomeration de Bor). Гласник Српског географског друштва, св. XXXIII, бр.1, (стр. 45-52). Београд, 1953.

5. *The village of Ritopek on the Danube in the suburban zone of Belgrade*. Geographia Polonica vol 5, (p. 235 – 265). Institute of Geography, Polish Academy of Sciences. Warszawa, 1965.

6. *Утицај миграција на промене имена сеоских насеља*. Неколико примера из наше земље. Гласник Српског географског друштва, св. LI, бр. 2, стр. 111 - 116. Београд, 1971.

7. *Варош Рожаје*. (La ville de Rožaje). Гласник Српског географског друштва, св. LII, бр. 2, (стр. 91 – 112 + 6 таб. са 10 фот.) Београд, 1972.

8. Поља, Брсково и Мојковац у долини реке Таре. (Polja, Brskovo et Mojkovac dans la vallee de la Tara). – Гласник Српског географског друштва, св. LIII, бр. 2, (стр. 61 – 80 + 2 таб. са 2 фот). Београд, 1973.

9. *Иванград (Беране), Постанак и развитак*. Земља и људи, св. 23, (стр. 124 – 137). Београд, 1973.

10. *Приградска села* (Les agglomérations suburbanies). Етнолошки преглед, књ. 13, (стр. 131 – 136). Етнолошко друштво Југославије – Београд, Београд, 1975.

11. *Жупски Александровац* (Župski Aleksandrovas). Гласник Српског географског друштва, св. LVI, бр. 2, (стр. 3 – 129). Београд 1976.

12. *Виноградска насеља Србије*. Земља и људи, св. 26, (стр. 43 – 51). Београд, 1976.

13. *Плав и Гусиње са околином*. Земља и људи, св. 27, (стр. 179 – 190). Београд 1977.

14. *Варош Рожаје*. Земља и људи, св. 30, (стр. 142 – 151). Београд, 1980.

15. *Варош Рожаје*. Рожајски зборник, год. II, св. 2, (стр. 17 – 41). Међуопштинска културна заједница. Рожаје, 1983.

Географија становништва

1. *Србљаци у Горњем Полимљу*. (Les Srbljaci). Гласник Етнографског музеја у Београду, књ X, (стр. 108-115) Београд 1935.

2. *La Metohija Etude de Geographie humaine*. Travaux publie par l'institut d'etude slave, t. XIV, (p. 1-100). Paris, 1935.

3. *Ибарски Колашин, Антропогеографска испитивања*. (Ibarski Kolašin, Le Kolasin d'Ibar, Recherches de geographie humaine). Српски етнографски зборник, књ LXVII, САН, (стр. I-VI + 57-188+ XIV таб. са 20 фото. и 2 карте у прилогу). Београд, 1954.

4. *Гора и Опоље, Антропогеографска испитивања*. (Gora et Opolje, Recherches de geographie humaine). Српски етнографски зборник, књ. LXIX, (стр. I-IV + 231-339, XVI таб. са 26 фот. и 1 карта у прилогу). САН, Београд, 1955.

5. *Рожаје и Штавица, Антропогеографска испитивања*. (Rozaје et Stavica, Recherches de geographie humaine). Српски етнографски зборник, књ LXXV, (стр. 221-419+1 карта на преклоп). САН, Београд, 1960.

6. *Прибој на Лиму, Антропогеографски поглед на развитак насеља*. (Priboј na Limu, Un coup d'oeil sur l'evolution antropogeographique de l'agglomeration). Зборник радова САН LXVIII, Етнографски институт, књ. 3, (стр. 1-17). Београд, 1960.

7. *Етнички састав и етнички процеси у Тимочној Крајини.* (Constitution ethnique et processus ethnique dans la Krajina du Timok). Рад Конгреса фолклориста Југославије у Зајечару и Неготину 1958, V, (стр.13-19). Београд, 1960.

8. *Бихор и Корита, Антропогеографска испитивања.* (Bihor et Korita, Etudes de géographie humaine). Српски етнографски зборник, LXXXI, Прво одељење, Насеља и порекло становништва, књ. 40. (стр. VI + 186 + 8 таб. са 29 фот. и 1 карта на преклоп у прилогу). САН, Београд, 1967.

9. *Миграциони процеси становништва Југославије.* (Processus migratoire de la population en Yougoslavie). Цвијићев зборник у спомен 100 годишњице његовог рођења, САНУ, (стр. 189 – 198). Одељ. прир. мат. наука, Београд, 1968.

10. *Дечане, Антропогеографска проучавања* (са М. Милојевићем). (Dečane, Recherches de géographie agaire). Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, књ. 23, (стр. 71 – 86 + 1 карта у прилогу). Београд, 1970.

11. *Етничке симбиозе, племенске трансплантације и спелемањања у неким областима Југославије.* (Symbioses ethniques, transplantations et incorporations tribales dans certaines régions de la Yougoslavie). Гласник Етнографског института САНУ, књ. XVI – XVIII, (стр. 25 – 42). Београд, 1971.

12. *Етничке промене у области Старе Раике* (Processus ethniques dans la région de Stara Raška). Глас САНУ CCCVII, Одељ. друш. наука, књ. 20, САНУ, (стр. 205 – 230 + 1 карта у прилогу). Београд, 1978.

13. *Жупа Александровачка. Антропогеографска испитивања.* (Župa Aleksandrovačka, Recherches de géographie humaine). Српски етнографски зборник XCIII, Одељ. друш. наука, САНУ Насеља и порекло становништва, књ. 43, (стр. 1 – 114 + XIII таб. са 24 фот.) Београд, 1980.

Економска географија

1. *Беране* (Berane). Гласник Географског друштва, св. XIII, (стр. 195-204). Београд, 1927.

2. *Привреда, саобраћај и насеља у Рожају и Бихору.* (Economie, communication et habitats dans les régions de Rozaje et Bihor). Посебна издања Географског друштва, св.8, (стр. IV + 66, 1 карта и 4 фот. у прилогу). Београд, 1930.

3. *Сточарство на Сињајевини.* (La vie pastorale sur la montagne de Sinjajevina). Прилози за познавање сточарства на нашим високим планинама, Посебна издања Географског друштва, св.12, (стр. 37-45). Београд, 1932.

4. *Сточарство на Ајли* (у садржају *L'évagesur la montagne de l'Најле*). Зборник радова III Конгресса словенских географа и етнографа у краљ. Југославији 1930, Припремни одбор III К.С.Г.Е, (стр. 136-139). Београд, 1933.

5. *Сточарство на североисточним Проклетијама-* (*La vie pastorale dans les Prokletije nord-orientales*). Посебна издања Географског друштва, св. 14, (стр. IV+82, 4 фот. и 1 карта у прилогу). Београд, 1933.

6. *Географско распрострање културе кукуруза у Југославији.* (*La repartition géographique de la culture de maïs en Yougoslavie*).- Гласник Географског друштва, св. XXII, (стр. 59-67). Београд 1936.

7. *Привредно-географске одлике Катунског крша.* (*Sur les caractères économiques de la région de Katunski krs*). Гласник Географског друштва, св. XXV, (стр. 38-53) Београд, 1939.

8. *Маслина у Црногорском приморју.* (*L'olivier sur le litoral Monténégrin*). Архив за пољопривредне науке и технику, Год II, св.3, Издање Министарства пољопривреде и шумарства ФНР Југославије, (стр. 118-128). Београд, 1947.

9. *Наводњавање у горњем Полимљу.* (*L'irrigation dans la région de Haut-Lim*). Архив за пољопривредне науке и технику, св 4, (стр. 3-22). Београд, 1948.

10. *Привредна географија Шар-планинске Горе.* (Экономическая география Шар-Планинской Горы, *Géographie économique de la "Gora" de la montagne du Char*). Гласник Српског Географског друштва, св XXVIII, бр.2, (стр. 97-111). Београд, 1948.

11. *Привредно-географска карактеристика слива Јасенице.* (*Les caractéristiques économique – géographiques du bassin de la Jasenica*). Посебна издања САН CLXXXV. Географски институт, књ 3, (стр. IV+70, 3 таб, са 7 фот. и 1 карта на преклоп у прилогу). Београд, 1951.

12. *Слив Млаве, Привредно-Географска проучавања* (*Les caractères géographiques et économiques du bassin de la Mlava*). Зборник радова САН XLI, Географски институт, књ. 9, (стр.1-78 + 3 карте ван текста и 2 фот. у прилогу). Београд, 1954.

13. *Географске основе за пољопривреду Црне Горе.* (*Fondements géographiques de l'économie du Montenegro*). V конгрес географа ФНРЈ одржан у НР Црној Гори 1958. године, (стр. 143 - 155). Цетиње, 1959.

14. *Неготинска Крајина и Кључ, Привредно-Географска проучавања.* (*Le Krajina de Negotin et le Kljuc*). Зборник радова САН LXII, Географски институт, књ, 17, (стр.1-88+2 карте на преклоп). Београд, 1959.

15. *Сточарство и сточарски живот на Бељаници, Кучају и Ртњу, Планинама источне Србије.* (*Elevage et vie des éleveurs sur Beljanica, Kusaј*

et Rtanj montagnes de la Serbie orientale). Гласник Етнографског института САНУ, књ. IX-X, (стр. 3-30). Београд, 1961.

16. *Долина Лима, Географски завичај и привредно-географске промене.* (La vallee du Lim, Importance geograohique et changements economico-geographiques). Гласник Српског географског друштва, св XLI, бр. 1, (стр. 33-44). Београд, 1961.

17. *Приградска пољопривреда околине Београда, утицај града на промене у пољопривреди.* (Agriculture suburbaine de Beograd). Zbornik radova Geografskog instituta "Јован Цвијић", књ. 18, (стр. 155-172). Београд, 1961.

18. *Наше планинско сточарство у новим условима, Промене и могућности развитака.* (Elevage de montagne dans notre pays, Changements et possibilites du developpement dans les nouvelles conditions). Зборник VI. Конгреса географов ФЛРЈ у ЛР Словенији од 27. IX. До 5. X. 1961, (с.383-391). Љубљана, 1962.

19. *Пољопривредни значај планинско-брдских крајева и услови за задржавање становништва у њима.* (Importance agricole des regions de montagnes et de collines et conditions pour prevenir l'emigration de leur population). Годишњак (том 3, стр. 47 – 56) Географског друштва СР Црне Горе, Цетиње, 1964.

20. *Развитак индустрије и њен утицај на привреду, насеља и демографске промене у Иванграду и његовој околини.* (Developpement de l'industrie et son influence sur l'economie, l'habitat et les changements demographiques a Ivangrad et aux alentours de cette ville). Глас CCLXV, Одељ. прир. мат. наука, књ. 29, (стр. 1 – 24 + 1 карта на преклоп). Београд, 1966.

21. *Утицај индустрије на пољопривреду и сеоска насеља.* (The Influence of Industry on Agriculture and Rural Habitat) Zbornik radova prvog jugoslovenskog simpozijuma o agrarnoj geografiji u Mariboru od 3. do 5. decembra 1964, Zbornik posvećen 60-godišnjici Svetozara Ilešića, (с. 155 – 157). Ljubljana, 1967.

22. *Привредни значај краških вода у североисточним деловима Црне Горе и на Старорашкој висоравни.* (Importance economique des eaux karstiques dans les parties nordorientales du Montenegro et sur le plateau de Stara Raška). Krš Jugoslavije, 6, Komisija za naučno istaživanje krša (с. 347 – 355 + IV tab. sa 6 sl.) JAZU, Zagreb, 1969.

23. *Географска условљеност наводњавања у Југославији.* (L'irrigation en Yougoslavie en fonction des conditions geographiques). Гласник Српског географског друштва, Св. L, бр. 2, (стр. 85 – 99 + 2 таб. са 4 фот.) Београд, 1970.

24. *Irrigation, nature de sol et culture des plantes en Yougoslavie.* (Referat na Međunarodnom kongresu geografa u Veroni, 1970.) Agricultural typology and land utilisation, (p. 381 – 386). Verona, 1972.

25. *Лукавица, Лола и Платије, Природне и привредно-сточарске карактеристике.* (Lukavica, Lola et Platije, Caracteristiques naturelles et économiques d'élevage). Гласник Српског географског друштва, св. LIV, бр. 2, (стр. 3 – 28 + 4 таб. са 5 фот.) Београд, 1974.

26. *Жупско виногорје и виноградарска насеља у њему.* (Région viticole de Župa et établissements de viticulteurs en celle-ci). Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 26, (стр. 1 – 18 + 3 таб. са 6 фот. и 1 карта) Београд, 1975.

27. *Бјеласица.* Земља и људи, св. 25. (стр. 11 – 22). Београд, 1975.

28. *Сточарство и сточарски живот на Пештерско – сјеничкој висоравни.* (L'élevage du bétail et la vie pastorale sur la plateau de Pešter et de Sjenica). Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 29, (стр. 157 – 170 + 4 таб. са 5 фот.) Београд, 1977.

29. *Проклетије.* Земља и људи, св. 28, (стр. 18 – 28). Београд, 1978.

30. *Привредни и друштвени значај брдско – планинских и припланинских области у Србији.* Статистичар, орган статистичког друштва Србије за теоријску и примењену статистику, год. II, бр. 7 – 8, (стр. 41 – 45). Београд, 1980.

31. *Rapports entre la géographie humaine et la géographie économique.* Bulletin T. LXXI de l'academie Serbe des sciences et des arts, Classe des sciences sociales, no 15, (p. 3 – 7). Beograd, 1980.

32. Проблем депопулације и сточарско-земљорадничка привреда у брдско-планинским областима и крајевима Југославије. Глас, књ. 2, (стр. 173 – 182). Одељење друштвених наука САНУ. Београд, 1983.

33. Цмиљевица и Бјеласица, планине у горњем Полимљу и њихов значај у животу људи. Глас, књ. 23, (стр. 227 – 237). Одељење друштвених наука САНУ. Београд, 1983.

Регионална географија

1. *Иванградска (Беранска) котлина, Регионално-географска испитивања.* (Le bassin d'Ivangrad ou de Berane, Recherches de géographie régionale). Посебна издања САН ССЛXIX, Географски институт, књ. 11, (стр. I-IV+1-133). Београд, 1957.

2. *Привредногеографске карактеристике Ужичке области.* (Caracteristiques economico-geographiques de la region d'uzice). Рад VIII-ог Конгреса Савеза фолклориста југославије у Титовом Ужицу 1961, (стр. 27-35). Београд, 1961.

3. *Географски и политичко-географски значај покрајине Косова у Србији.* (Importance géographique et politico-geographique de la province de

Kosovo en Serbie). Глас CCLXXXII, САНУ, Одељ. прир. мат. наука, књ. 34, (стр. 1 – 39 + 2 карте у прилогу). Београд, 1972.

4. *Опште географске одлике ђерданског подручја.* (Caracteristiques geographiques generales du territoire des Portes de Fer.) Зборник радова Етнографског института САНУ, књ. 6, (стр. 19 -22). Београд, 1973.

Етнологија – духовна култура

1. *Неколико сточарских обичаја у подножју Проклетија.* (Einige Brauche der viehzuchter am Fusse des Gebirges Prokletije) Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. V, (стр. 107-112). Београд, 1930.

2. *Етничко и политичко јединство Југословена.* Књижица југословенске колоније у Француској, (стр. 1-16). Париз, 1932.

3. *Iz stočarskog života u nekim našim krajevima.* Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. 40, (s. 321 – 328 + 1 tab. sa 2 fot. u prilogu). JAZU, Zagreb, 1962.

4. *Обичајно право у области старе Раике.* (Customary Law in the Region of Old Raška, Le droit coutumier dans la region de Stara Raška). Анали Правног факултета у Београду, XIX, бр. 1 – 3, (стр. 359 – 365). Београд, 1972.

5. *Породичне задруге на Пеиштеру у старој Раикој.* (Communaute de famille en Pešter). Гласник Етнографског института САНУ, књ. XIX – XX, (стр. 1 – 10 + 1 таб. са 2 сл.) Београд, 1973.

6. *Сточарска кретања у планинама Црногорских Брда и народне регуле при искоришћавању паињака.* (Mouvements saisonniers des éleveurs dans les montagnes de la région de Crnogorska Brda et règles populaires relatives à l'utilisation des pâturages) Одредбе позитивног законодавства и обичајног права о сезонским кретањима сточара у Југоисточној Европи кроз векове, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 6. и 7. новембра 1975. у Београду, Посебна издања Балканолошког института, књ. 4, (стр. 23 – 40). Београд, 1976.

7. *Племи, спемењивање, распемењивање, срођавање и одрођавање у Горњем Полимљу и неким другим областима старе Раике.* Научни скупови 7, књ. 3, (стр. 269 – 276). Одељење друштвених наука, САНУ, Титоград, 1981.

8. *Заједништво људи у планинско-брдским областима Црне Горе и старе Раике.* Гласник, књ. XXXI, (стр. 19 – 25). Етнографски институт САНУ, Београд, 1980.

Етнологија – материјална култура

1. *Културни споменици у Бихору*. Записи, часопис за науку и књижевност, Књ. VII, св.1, (стр. 30-33). Цетиње, 1930.
2. *Занати у Призрену*. (Grafts at Prizren). Зборник Етнографског музеја у Београду 1901-1951, (стр. 58-63). Београд, 1953.
3. *Пушкарски занат у Шарпланинског Гори*. (Le métier d'armurier dans la region se Sarplaninska Gora). Гласник Етнографског института САН, књ. II-III, (стр. 805-808 + 1 факсимил). Београд, 1954.

Географске трансформације

1. *Скадарско језеро*. „Земља и Људи”, св.1, (стр. 29-35). Београд 1951.
2. *Преображавање насеља и привреде у околини Београда*. (Transformation de l'habitat et de l'economie de Beograd et des environs) Зборник радова САНУ LXXV, Етнографски институт, књ. 4, (стр. 149 – 163). Београд, 1962.
3. *Привредно-географске промене у атарима Ритопека и Гроцке*. (Les changements economico-geographique dans les regions de Ritopek et Grocka). Гласник Српског географског друштва, св. XLIII, , бр. 2, (стр. 145 – 161 + 1 таб. са фот.) Београд, 1963.
4. *Наше планине и човек*. „Земља и људи”, св. 24, (стр. 5 – 15). СГД, Београд, 1974.
5. *Razvitak i preobražavanje seoskihnaselja u Jugoslaviji posle drugog svetskog rata*. (Évolution et transformation de l'habitat rural dans la RSF de Yougoslavie après la dexième guerre mondiale). Zbornik X jubilarnog Kongresa geografa Jugoslavije, održanog u Srbiji od 15 – 20. septembra 1976. (s. 74 – 79) SGD, Beograd, 1977.
6. *Утицај наших планина на човека и његово друштво*. (Influence de nos montagnes sur l'homme et sa société). Balcanica VIII у част осамдесетогодишњице академика Васе Чубриловића, (стр. 659 – 670 + II таб. са 4 сл.) Београд, 1977.
7. *Influence de Belgrade sur les changements dans les environs de la ville*. Transformation of Rural Areal, Polish Academz of Sciences, (p. 11 – 23). Warszawa, 1978.

Библиографије

1. *Мојсије Зечевић – Његошев сарадник*. (Mojsije Zečević – collaborateur de Njegoš). Гласник Етнографског музеја на Цетињу, књ. 3, (стр. 97 – 108). Цетиње, 1963.
2. *Поводом стогодишњице рођења Јована Цвијића*. Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, књ. 20, (стр. 1-2). Београд, 1965.
3. *Значај рада Вука Караџића за нашу географију*. (Importance de Vuk Karadžić pour notre géographie). Вуков зборник, Посебна издања САНУ, CD, Одељење литературе и језика, књ. 17, (стр. 191 – 204). Београд, 1966.
4. Игуман Мојсије Зечевић, *Живот и рад*. Симпозијум о игуману Мојсију Зечевићу и војводи Миљану Вукову, Часопис Токови, бр. 14, (стр. 3 – 18). Иванград, 1977.
5. *Моје успомене о Јовану Цвијићу*. (Mes réminiscences de Jovan Cvijić). Гласник Српског географског друштва, св LX, бр. 1, (стр. 9 -14). Београд, 1980.

Краћи записи и написи

1. Јован Цвијић: *Балканско полуострво и јужнословенске земље*. Основи антропогеографије. Поговор, (стр. 563 – 576). Београд, 1966.
2. *Poljoprivreda Jugoslavije, Prirodne osnove za poljoprivredu*. Poljoprivredna enciklopedija, knj. 2, (s. 555 – 575). Zagreb, 1970.
3. La vie et les changements actuels dans nos montagnes. *Résumé* – Симпозијум "Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури" 28 – 30 јануара 1974. године, Посебна издања Етнографског института САНУ, 15, (стр. 5 – 15). Београд, 1974.
4. *Предговор*. (Préface). Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 29, (стр. VII – VIII), Београд, 1977.
5. *Processus ethniques dans la région de Stara Raška*. Bulletin T. LXXI de l'academie Serbe des sciences et des arts, Classe des sciences sociales, no 15, (p. 21 – 22) Beograd, 1980.
6. *Основе просторног плана СР Србије*. Научни скупови у САНУ. књ. 20, (стр. 42) Председништво САНУ, Београд, 1980.
7. Јован Цвијић: *Балканско полуострво*. Поговор, Сабрана дела Јована Цвијића. књ. 2, (стр. 527 – 539). Књижевне новине САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1987.

Ivan B. Popović

**CONTRIBUTION FOR COMPLETE BIBLIOGRAPHY CONTENT OF
ACADEMIC DR MILISAV V. LUTOVAC**

Summary

Professor dr Milisav V. Lutovac published a great number of scientific works, among which were several voluminous monographs, as well. His two doctoral dissertations are well known among these works, then monographs „Cattle Breeding in Sinja-jevina” (1932), „Cattle Breeding in Northwest Prokletije” (1933), „The Mlava River Basin” (1954), „The Ivangrad-Berane Valley” (1957), „The Negotin Region and Kljuc” (1959), „The Economy of Belgrade Surroundings” (1962), „Bihor and Korita” (1967), „Migrational Processes in Yugoslavia” (1968), „Ethnic Symbiosis, Tribal Transplantations in some Regions of Yugoslavia” (1971).

Younger geographer will remember Professor Lutovac not only for his great working energy, but also for his human broadmindedness, understanding and support.

Душан Христовић¹

ПУПИНОВИ ДОПРИНОСИ СВЕТСКОЈ НАУЦИ И РАЗВОЈУ ЗАВИЧАЈА

Извод: Михајло Идворски Пупин је научник српског порекла, значајан проналазач из области електронске физике, телефоније и радио-технике. Био је професор Колумбија универзитета у Њујорку из математичке физике и електротехнике. Поред несумњивог научног успеха (много открића као: пупинизација, резонанца, безжични пренос, сек. X-зрачење и 34 патента) за нас је посебно значајан и његов изузетни национално-друштвени и хумани рад о чему ће овде бити више речи. За политичку географију су важне Пупинове активности (заједно са проф. Јованом Цвијићем) и доприноси у одређивању праведнијих граница нове државе СХС, касније Краљевине Југославије, за време Мировне конференције у Паризу 1919. године. Биће говора и о његовом раду међу српским досељеницима у САД.

Кључне речи: Михајло Пупин, патенти, Идвор, Париска конференција 1919, границе СХС, фондови и завештања, награде, признања.

Abstract: Michael Idvorsky Pupin was the Serbian scientist and very important inventor in the domain of electronic physics, telephony and radio-technique. He was a top class professor at Columbia University in New York in mathematics and mathematical physics. Beside his great success in science (numerous invents: pupinization, el. resonance, wireless signal transmission, X-rays, 34 patents) he worked very hard in the domain of humanity and national-social aspects, which was of great importance for Serbia at that time. Also his activities (along with Professor Jovan Cvijic) and merits in determination of more rightful borders for new state SHS, later Kingdom of Yugoslavia, during the Conference in Paris 1919 have certain relevance (importance) for Political geography. Few words of his work among Serbian immigrants in USA are to be mentioned here too.

Key words: Michael Pupin, patents, Idvor, Conference in Paris 1919, frontiers of SHS, funds and testaments, awards, honours.

Увод

М. И. Пупин, амерички научник српског порекла, један је од најзначајнијих проналазача у области физике и електротехнике. Он је истакнути математичар теоријске физике, искусни научни експериментатор и сјајан педагог (од 1889-1929. године професор електротехнике на Колумбија универзитету у Њујорку). Високо обдарен и енергичан, поред физике и математике, волео је и књижевност, уметност, историју, па и спорт (атлетика, пливање, јахање, тенис и сл). Знао је више језика као: енглески, немачки, фран-

¹ Душан Христовић, дипл. инг. ел. Институт "М. Пупин", ул. Волгина 15, Београд.

цуски, грчки, латински. Поседовао је занимљив начин излагања и леп стил писања у својим чланцима штампаним у признатим листовима и часописима, као и запаженим предавањима у стручним друштвима.[1, 2, 6]

Посебно место Пупин заузима као заслужни српски родољуб и добротвор па је његово интересовање за свој завичај и нашу земљу трајало до последњих дана. Бројним саветима, несебичним поклонима и значајним финансијским средствима је помагао школске и културне установе, цркве, музеје и многе породице у нашој земљи. Дао је драгоцен допринос одређивању граница нове државе СХС, касније Југославије. Пре тога је био врло активан међу југословенским усељеницима у Америци за време балканских ратова и I Светског рата као и њихов предводник у многим удружењима [1, 5, 7, 11] (на пр: Савез Сједињених Срба Слога, Савет Српске Народне Одбране, Американски Србобран, Југословенски Одбор за уједињење СХС, Српско-амерички Црвени крст, итд). За нас је овде посебно значајан, поред несумњивог научног успеха, такође обиман национално-друштвени рад и његова огромна финансијска помоћ својој отаџбини.

Доприноси развоју науке и значајна открића М. Пупина

Најважнији Пупинови проналасци су из области електронске физике, телефоније и радиотехнике. То су сјајна научна открића од којих су најзначајнија: електрични резонатори (примењени у системима мултиплексне телеграфије и телефоније), Пупинови калемови у водовима за даљинску телефонију (пупинизација), подешавање кола у резонанцу ("саглашавање"), безжично сигнализирање (пренос електричних таласа на велике удаљености), секундарно рендгенско зрачење и убрзање прављења рендген-снимака применом флуоресцентног застора (ова два открића у медицини није патентирао).

Најпре, на Колумбија колеџу као млади професор теоријске електротехнике, М. Пупин се бавио проблемима простирања телефонских струја по водовима и експериментисао са хармоницима сложених таласних облика наизменичних струја. Пре тога, код проф. Хелмхолца у Берлину он је већ био упознат са његовом методом анализе комплексних облика звучних таласа [1, 4] помоћу резонатора. Пупин је желео да исту методу примени за анализу комплексних облика струјних таласа. У својим огледима од 1895-1900. год. он је користио ел. кола са променљивим кондензаторима Ц и индуктансама калемова Л, што га је довело до открића електричне резонанце (ел. усаглашавање). То је касније постало врло битно у развоју модерних радио-комуникација. [1, 3]

У међувремену Рендген је децембра 1895. године открио епохалне X-зраке. Само две недеље касније (2.јануара 1896), М.Пупин је први у

Америци направио рендгенске слике помоћу Х-зракова. Користећи флуоресцентне заклоне (позајмљене од Едисона) стављене испред фотографске плоче направио је одличне рендгенске снимке пушчаних сачми у шапи руке свога пријатеља Батлера за само неколико секунди експозиције у односу на предходно потребно време од два сата. Затим, даље експериментишући са појавама у вези електричног пражњења кроз разређене гасове у Круксовим и вакуумским цевима, па такође и после бољег изучавању Х-зрачења, Пупин је дошао до открића тзв. секундарног рендгенског зрачења (“Свако тело изложено дејству Х-зрака из себе зрачи такве исте зраке”) и то је већ 6. априла 1896. год. објавио у њујоршкој Академији наука, а касније и публиковао у часописима *Electricity*, *Engineering Magazine*, *Science* [1, 5]. Стекао је приоритет на та открића, али без подношења патентних пријава. Ова његова решења постала су тек касније врло важна у савременој медицини, металургији и другим научним подручјима.

Најзад, најважније откриће је пупинизација и низ патената у вези са њом. Проналазак Пупинових калемова је био од огромног практичног значаја за даљински и међународни телефонски саобраћај, јер пре тога телефонирање између градова није ни било могуће. Њујорк је у то време био прекривен телефонским стубовима, који су носили стотине ваздушних жичних линија, а телефонирање је ипак било отежано и на кратким растојањима. Пупинизоване линије су омогућиле пренос говора преко подземних каблова на удаљене локације, а финансијске уштеде су биле огромне. Ваздушни жични водови скоро потпуно су ишчезли са градских улица.

Пупинизација је била заиста бриљантно, математички предвиђено и експериментално доказано дело, те су му се многи научници и Сименсови инжењери дивили на инвентивности и прецизности изведбе. Пупин је знао, као и неки научници пре њега, да су узрок сметњама и изобличењима телефонских сигнала били веома штетни утицаји расподељене капацитивности C и отпорности R дуж линија. Он је пак доказао да се слабљење и изобличење ТФ говора на даљину може превазићи само убацивањем индуктивних калемова (индуктанце L) дуж телефонских водова на, математички тачно прорачунатим, једнаким размацама. Пупин је то генијално схватио и генерализовао своју методу, после проучавања књиге “Аналитичка механика” од физичара Лагранжа из Париза. У књизи је био наведен и један пример решења акустичког проблема вибрације жице, учвршћене на сваком свом крају и оптерећене са једнаким масама на једнаким интервалима. Пупин је аналогично ово вешто применио и на преношење електромагнетских сигнала преко телефонских линија велике дужине и добијен је очекивани успех.

Компанија АТТ је откупила Пупинове патенте везане за пупинизацију, за целу Америку, а фирма Сименс за Немачку и Европу, остварујући велике новчане добити. Израчунато је напр. да је 1911. године било

уграђено око 125.000 Пупинових калемова дуж ваздушних линија од скоро 85 хиљада миља и дуж кабловских водова од преко 170 хиљада миља. Већ 1936. год. било је уграђено око 8,5 милиона Пупинових калемова и то само у Америци дуж локалних кабловских мрежа од око 4 милиона миља те још за дугачке кабловске линије од преко 5 милиона миља укупног растојања. Значи, за само првих 25 година примене Пупинових калемова у телефонији постигнута је огромна уштеда од преко 100 милиона долара у Америци [3, 5]. Пупин лично је много година сам решавао бројне практичне проблеме у вези са применом пупинизације телефонских линија, тако да је био временски спречен да озбиљније ради на унапређењу теоријске физике, којом је започео своју научну каријеру.

Убрзо после поменутих проналазака у телефонији Пупин је открио и безжични пренос електричних сигнала и систем сигнализације помоћу ел. таласа, затим електрично резонантно подешавање у радиотехници, као и електролитички исправљач [1, 9]. Ове patente је продао фирми Маркони у Америци, због чега је дошао касније у сукобе са Теслом.

За време I Светског рата М. Пупин је био члан Државног одбора САД за аеронаутику (види писмо председника Хардинга у Аутобиографији Пупина на стр. 303. књиге из 1979. год) и тада је открио нов начин радиокомуницирања између авиона у ваздуху. Са својим колегама проф. Вилсом и Хоткрофтом основао је групу на Колумбија унив. 1917. год. вршећи бројна испитивања у Ки Весту и Новом Лондону Америци у циљу откривања подморница применом тзв. суперсоничних таласа. Најзад је пронашао успешну методу за детектовање подморница путем сонорних-зракова [3,6].

Напоменимо да је Пупин предложио и идеју негативне отпорности и доказао да ако се негативна отпорност уведе у електрично коло, које садржи L, C, и R елементе, могу се генерисати непрекидне осцилације (патент Генератор електричних осцилација). Његов студент Е. Армстронг је произвео у лабораторији Колумбија универзитета негативну отпорност помоћу ел. цеви триоде, што је довело до открића VF цевног осцилатора, који је касније постао основа радиопријемника и модерне радио-технике. Пупин је такође пронашао и вишеструке антенске системе, па индуктивне вештачке линије. Његова теорија вештачких линија и теорија преношења ел. таласа из далеке 1899. год. и данас су темељ на коме се заснива математичка теорија електричних филтера, што служи и за конструкције различитих врста филтера.

Иначе, Пупин је до краја живота укупно патентирао тачно 34 проналаска. Међутим, у неким страним и нашим енциклопедијама, па и у стручној литератури, се често погрешно наводи само 24 патента, јер је тако преузето из његове Аутобиографије из 1923. год, а он је поживео до 1935. год. Додатно је патентирао још 10 патената, истина од мањег значаја, али грешке о броју патената су остале понегде до данас [7, 9].

На крају, само неколико главних патената од укупно 34, донели су Пупину светски углед, велику имовину и многобројна признања и почас-ти. Његови студенти су касније постајали славни научници, а тројица су добитници Нобелове награде (Роберт Миликен, Ирвин Лангмир и Исак Раби). Према јубилејској анкети америчке институције IEEE из 1984. год, Михајло Пупин је заузео високо пето место на светској ранг листи професора електротехнике свих времена [9]. Он је за живота изабран и за почасног доктора на 18 америчких и европских универзитета, међу којима су и универзитети у Београду, Прагу, Њујорку, Калифорнији, Вашингтону и Принстону. Физичке лабораторије чувеног Колумбија универзитета у Њујорку од 1935. год. званично носе име Пупинове лабораторије за физику. У његову почаст један кратер на Месецу носи име Пупин.

Са Н. Теслом је Пупин најпре био у добрим односима, пошто је у својим предавањима у Америци међу првима енергично подржао нова Теслина открића и систем полифазних струја у тзв. рату струја са Едисоном. Касније су односи са Теслом погоршани, јер је Пупин продао неке своје patente фирми Маркони и сведочио у корист Марконија у сукобу око првенства у открићу радија. У радио-техници имају извесних заслуга и Маркони, Попов па и Пупин, али је Врховни суд Америке тек 1943. год. исправно донео пресуду у Теслину корист. Ипак су се обадва српска генијална научника међусобно помирили два дана пре Пупинове смрти у болници. Тесла је заиста био ненадмашан као изумитељ и визионар, али је Пупин био јачи као високо образовани математичар теоријске физике и успешнији као бизнисмен [9]. М. Пупин је био и оснивач Америчког удружења математичара 1894. г. и Америчког удружења физичара 1899. год. што је наведено у његовој Аутобиографији [6].

Посете Михајла Пупина завичају и дописивања са важним личностима тога доба

Пупин је одржавао блиске везе са завичајем до краја живота и помагао му на разне начине. Посетио је родни крај осам пута после одласка у Америку. Те посете су поменуте у његовој Аутобиографији [5, 8, 9], а најбоље су ту описане следеће три: а) посета мајци у Идвору непосредно након дипломирања у Америци; б) боравак у Београду, Н. Саду и Банату после повратка из фирме Сиџменс 1902. г; ц) путовање по Југославији после Версајске мировне конференције 1919. године.

У селу Идвор у Банату посетио је мајку три пута: После завршетка студија у Америци (диплома на Колумбији 1883. г); После прве године постдипл. студирања у Кембриџу (1884. г); После прве године докторских

студија у Берлину (1886. г). Након смрти мајке, која је умрла крајем 1886. год. посетио је опет родни Идвор, Нови Сад и Београд тек 1892. год.

Када је долазио у Европу 1895. године посетио је село Идвор и Београд (на Техн.факултету је био 4. маја 1895). По Европи је путовао још и 1902. г. (Берлин, Беч, Београд и Нови Сад), након продаје својих патената фирми Siemens.

После Версајског мира и боравка у Паризу 1919. год. долазио је у Београд, Панчево, Загреб, Љубљану и друге градове у новој отаџбини СХС. Најзад, последњи пут је посетио 1921. год. своје село Идвор, Београд И Велики Бечкерек (примио је тада два висока одликовања).

Михајло Пупин се дописивао са многим врло знаменитим личностима, признатим људима из отаџбине и својим пријатељима. Многа писма су сачувана (Архив Србије, САНУ, МИП и владине архиве, Музеј Н. Тесле, Матица Српска, Универзитет, Музеј у Идвору), а многа писма су и објављена у доле датој литератури [види: реф.1. Др. Живојиновић, реф.10. А. Маслеша итд.]. Ми ћемо овде само набројати неке групе изабраних личности, понегде са кратким коментарима:

– Никола Пашић – председник владе (десетине писама и извештаја, нарочито из Париза 1919. год.), др Анте Трumbић - Југ. одбор за уједињење СХС, др Стојан Протић - председник Владе СХС, др Миленко Веснић-министар СХС, Петар Пламенац-министар Црне Горе, Милан Прибићевић-политичар СХС, владика Николај Велимировић- СПЦ;

– Урош Предић-сликар, Паја Јовановић-сликар, Иван Мештровић-вајар, Милош Црњански-писац, Урош Џонић - управник Универз. библиотеке (три писма о поклонима књига), др В. Петковић - управник Нар. Музеја, акад. Јован Цвијић - председник САНУ, проф. др Ђорђе Станојевић, ректор Београдског Универзитета; проф.Павле Миљанић-ЕТФ Београд (размена њихових публикација, научне информације и сл), проф. др Милош Тривунац-Београд, проф. др Паја Радосављевић-Њујорк; проф. Јелена С. Лозанић - Фротхингхам-Канада (добротворна мисија);

– Влајко Николин - прота из Идвора (десетак писама и више обавештења о обнови цркве и старе школе у родном селу), инж. Миливој Матић - Матица Српска (бројна писма о детаљима градње Народног Дома у Идвору), Јован Мојсиловић - председник Друштва Привредник, Јован Кајгановић - лични секретар Пупинов;

– Woodrow Wilson - USA president, Theodor Roosevelt - USA president, Warren J.Harding - USA president, H.K.Lodge - USA senator, Robert Lansing – USA State secretary etc.

У дописивању са проф. Павлом Миљанићем велко интересовање Пупина за многе ствари у отаџбини било је очигледно, чак и брига за експерименталну наставу на ЕТФ. Као илустрацију њиховог дописивања кратко

ћемо навести делове из последњег писма упућеног 1. новембра 1934. год. ”Ја сам дуго живео у нади да ћу опет посетити Београд где сам последњи пут био 1921. г. Али ноге су ми толико изнемогле да о путу у Европу не могу ни мислити. Радујем се што чујем да се Технички Факултет преселио у нову зграду за техничке науке. Стигла ми је диплома која сведочи да сам Почасни доктор техничких наука Београдског Универзитета. Изванредно ми се допада један израз у њој који каже, да је мој научни и технички рад много допринео “за морални престиж моје захвалне отаџбине”. Морални престиж отаџбине много ми је драгоценији него све друго на свету...”

Улога међу српским усељеницима у САД; Дипломатске активности 1918-1921. год.

Пупинове активности међу нашим досељеницима у Америци биле су бројне и плодоносне, нарочито за време Анексије Босне, Балканских ратова за ослобођење од Турака и у току I Светског рата [1, 5]. Пупин је о свом трошку покренуо дневне новине Српски Дневник ради обавештавања српских усељеника о ратним догађајима. Организовао је и прикупљање помоћи за добровољце у име Српске народне одбране, а помагао је и организовао рад Кола српских сестара, чији су чланови прикупљали новац и материјале за Српски црвени крст. Чак и својом личном имовином гарантовао је исплате дугова, чиме је више пута помогао владине војне набавке (храна, оружје, лекови). Пуно је помагао српским ратним избеглицама, нарочито сиротој деци и женама, обезбеђујући им лекове, одећу, храну и смештај. Он је био оснивач и први председник Удружења свих Срба у Америци тзв. Савез Сједињених Срба Слога, члан Савета Српске Народне Одбране, први почасни конзул Србије у Њујорку од 1911-1920. год. (тада једини српски дипломатски претставник у Америци), члан Југословенског Одбора за уједињење СХС у једну заједничку државу Југославију, учесник-саветник у Делегацији Краљевине СХС на Мировној Конференцији у Версају 1919. год. [5, 7, 11]. У Париз је стигао априла месеца 1919. г. по позиву и личном наређењу председника владе Николе Пашића, који је веома ценио Пупинов углед и његову спремност да чини важне услуге. Као признати научник, али и политички утицајан наш човек у Америци, Пупин је са те позиције много допринео првом успостављању међудржавних и ширих друштвених односа између Краљевине Србије, па затим СХС и Југославије, са Сједињеним Америчким Државама. Михајло Пупин је заиста већ онда био врло угледна светска личност и то не само члан СКА у Београду, него још и члан Француске Академије наука, председник Академије наука у Њујорку, председник AIEE 1924/27. год, председник Техничког инжењерског фонда и Универзитетског клуба у Њујорку итд.

У Версају је Пупин провео скоро два месеца и заједно са проф. Јованом Цвијићем, јаким аргументима је знатно допринео праведнијем одређивању граница нове државе СХС, касније Југославије. Најважнији Пупинов дипломатски допринос био је тзв. Меморандум, упућен преко тада врло утицајне Америчке делегације председнику Вудро Вилсону (бившем колеги-професору са Принстон Универзитета. и личном познанику), који је користио у Версају услуге великог тима од преко 100 америчких врхунских стручњака и углавном заступао етнички принцип разграничења и самоопредељења (изложено у његовим чувеним тзв. ”принципима од 14 тачака”). Тако су у састав Југославије коначно ушли: Западни Банат, Бледска котлина са Триглавом, Међумурје и Барања, део Истре и Далмација са већином јадранских острва, као и део Охридског језера [5, 9, 11]. Само је цела Корушка неочекивано припала Аустрији, због одбијања А.Трумбића да преговара о америчким предлозима за само половину Истре и Корушке, а после захтева словеначких делегата за плебисцит у Корушкој, који нису добро проценили опредељење својих словеначких сународника. Михајло Пупин је за своје дипломатске заслуге у решавању тзв “јадранског питања” са Италијом и мировног разграничења према Аустрији, Мађарској, Румунији и Бугарској (познато је “источно питање” и бугарске претензије према Старој Србији и Македонији), одмах после I Светског рата, проглашен за почасног грађанина Бледа и Вел. Бечерека 1921. године, а касније још и одликован Орденом белог орла I реда (1929. год). Сем тога, Пупин се лично веома залагао за исплате ратне одштете као и за веће привлачење америчких финансијских средстава за обнову Србије, а такође је много помогао у збрињавању болесне и нејаке деце и српске сирочади из I Светског рата.

Сл. 1. – Михајло Пупин

Фондови, Задужбине и поклони завичају

Већ почетком двадесетог века па све до своје смрти, М. Пупин је оснивао и преуређивао више својих Фондова и Задужбина, од којих ћемо набројати само најзначајније:

1) “Меморијални фонд Олимпијаде Алексић-Пупин”, основан 1911. год. за школовање сиромашних ђака из Јужне Србије и Македоније (износ од око 25 хиљада долара, којим је касније управљала СКА у Београду). Његова мајка Олимпијада (цинцарског порекла) била је родом из села Вевчани у околини Струге. Такође, у спомен на мајку, М.Пупин је, пред смрт, поклонио врло велико звоно за цркву св. Климента у Охриду, које и данас постоји.

2) Фонд „Михајло Пупин” је основан 1928. год. преко “Друштва Привредник”. Вредност је била 250.000 US\$ или око 10 мил. динара са каматама у разним периодима пре рата (углавном од деоница Српскоамеричке банке је 5 мил.дин, улог од 1,5 мил.дин. је од државних обвезница СХС, улог од 0,5 мил. дин. је од позајмице дир. Павлу Хаџи-Павловићу и други приходи). Наменен је за школовање младих пољопривредника, за штампање публикација о српским етно-старицама и сл. Касније, Фонд је углавном послужио за обнову родне куће и изградњу Народног Дома у Идвору [1, 5]. Дом је финансиран са приближно 50.000 долара у току 1934-35. год. Никад није послужио за учионице и читаоницу планом замишљене баштованско-вођарске школе, изузев отварања мање пољопривредне библиотеке у Дому 1940. год. После рата, у СФР Југославији, у Народном Дому су повремено одржаване неке мање изложбе, концерти, филмови или свечани приједи. Тито и социјалистичка власт нису много марили за Пупинове заслуге, па су сви његови Фондови опустошени или укинати после 1945. год.

3) “Школски фонд”, у оквиру Хипо-банке, основан је 1933. год. Улог је био од 625 до 850 хиљада ондашњих динара, а коришћен је за стипендије сиромашних ученика и студената широм Југославије.

4) Фонд за културне сврхе Народном музеју у Београду и Уметничком музеју у Загребу. Овде се мисли на веће новчане прилоге напр. за куповине портрета и слика у уљу од значајнијих сликара Уроша Предића, Паје Јовановића, Влаха Буковца и друго.

5) Матица Српска такође је добијала повремено веће новчане поклоне, али и нпр. 4000 комада књига “Са пашњака до научењака”. Износ од само 51 хиљаду динара помиње се у овом Фонду почетком 1951. год.

6) Универзитетска библиотека у Београду примила је 1933. год. на поклон око 500 ком. врло вредних књига из личне библиотеке М.Пупина. Међу књигама, углавном на енглеском и немачком језику а мање на француском, налазе се: Енциклопедија британика (32 волумена), Научна серија Смитсоновог Института (11 волумена), Модерна реторика (12

Смитсоновог Института (11 волумена), Модерна реторика (12 волумена). Затим ту су више комплекта повезаних часописа из физике и друге скуповне и данас врло ретке књиге славних светских научника [10]. Све ове књиге чине Посебан фонд М. Пупина, означен са ПБ.24. Фонд се састоји из три целине: а) Књиге са постдипломских студија М. Пупина у Кембриџу (40 ком.); б) Књиге коришћене за студије и припреме Др-дисертације у Берлину (80 ком.); ц) Остале изабране публикације из разних научних области (око 350 ком.). За остале детаље, види публикувану књигу - Каталог (Анђа Маслеша, Ед.), Унив. Библиотека, Београд 1981. године.

7) Непосредно пред смрт Пупин је поклонио остатак своје имовине Колумбија универзитету (тзв. Пупиновој Лабораторији за физику) за подршку истраживања у физици и физичкој хемији. Наравно, овде није урачуната његова кућа и фарма у Норфолку, која је продата недавно једној верској секти за 150.000 US долара. Наша држава није могла наћи бар толико новца да откупи више вредних слика и многе друге личне Пупинове драгоцености, које су тамо биле, а касније продате у безцење.

Што се тиче тестамената М. Пупина у литератури се помиње онај из 1928. године који се чува у Архиву Србије (АС, Р-50/1928 и Службене новине од 21. дец. 1928. године). Међутим, његови даљни рођаци Д. Девих из Зрењанина и Олга Стојановић-рођ. Олћан из Вршца су касније пронашли још два тестамената из 1931. године за наследнике и родбину, о чему је писала Политика од 24. марта 1992. године. То су били потомци Пупинове сестре Персиде Олћан и рођаке Неле Кешански. У сваком случају, Пупин је још за живота водио много рачуна о својој родбини. Завештао им је доста средстава од свога богатства зарађеног на продатим патентима у САД и Европи. Михајло Пупин је умро 12. марта 1935. године у Њујорку у 81. години живота, а сахрањен је на њујоршком гробљу Vudlaun - Бронкс.

Закључак

Михајло Пупин је веома много допринео научном напретку, светском развоју и добробити целог човечанства, али и успону, моралном престижу и успесима своје отаџбине. Био је истакнути родољуб, племенит, енергичан и врло гостољубив човек у свом друштвеном окружењу. Као велики добротвор српског народа он је стално помагао појединце и установе да превазиђу економско сиромаштво и културно заостајање, а јако је волео и да посећује своје земљаке. Прожет добротом и жељом за напредак, он је прешао трновит пут од сеоског пастира до светског научника и изумитеља. Постао је веома богат човек продајом својих патентних права и лиценци великим компанијама АТТ, Siemens, Marconi и др. Учинио је

изванредне услуге новој држави СХС, касније Југославији [1, 11]. Веома вешто је управљао својом имовином и задужбинама у отаџбини, користећи помоћ признатих српских установа као: САНУ, Универзитет, Матица Српска, Друштво Привредник и сл.

Овај великан електротехнике стекао је светску славу и богатство, највише због неколико својих врхунских открића, а то су: пупинизација, елементи и поступци који су омогућили даљи развој филтера и вишеструку телефонију на даљину, електрична резонанца-саглашавање, секундарно Х-зрачење и примене брзог рендгенског снимања у медицини. Добио је многе награде, признања и почести за своје доприносе у науци, техници и за јавне послове (нпр. шест златних медаља, два висока ордена I реда, 18 почасних доктотата, чланство у више Академија наука као и у најпознатијим америчким стручним удружењима, две дипломе почасног грађанина, име кратера на Месецу, доделе златних Пупинових медаља за укупне научно-националне доприносе и за успешне младе истраживаче из телекомуникација).

Поседујући многоструке обдарености, Пупин је био и врхунски професор, популаризатор науке, те сјајан говорник на јавним скуповима. Затим, он је добитник престижне Пулицерове награде за књижевност, вешт и упоран дипломата, једном речју успешна историјска личност. Ипак, може се још доста учинити да Пупинова дела буду више позната нашој широкој јавности, па и страним стручњацима, путем телевизије, штампе, филмова, изложби, јавних предавања и публикација.

Литература

- ”Изабрана дела М.Пупина”, вол. I-VII, редактори: проф. В. Поповић ЕТФ и акад. А. Маринчић. САНУ, Завод ЗУНС, Београд 1996-1998. (види приказе ових књига у чланку: Душан Христовић: “Дела М. Пупина”, часопис Пхлогистон-САНУ, бр12, стр. 346-351, 2002.).
- Славко Бокшан: “М. Пупин и његово дело”, изд. Матица српска, Н. Сад 1951.
- Bergen Davis:”Michael Idvorski Pupin” Nat. Academy of Science, pp. 307/323, NY 1938.
- Dorothy Markey: ”Explorer of Sound - Michael Pupin”, 191pp, J.Messner, NY 1964.
- Зборник радова “Живот и дело М. Пупина”(чланци: А. Митровић, Др. Живојиновић, Ал. Маринчић, Б. Лолић, К. Јончић, М. Булајић, И. Чизмић, М. Клеменчич, Р. Гаковић, С. Коички, Исидор Раби, Chein Shiung, Viliam Terbo и др), јуб. 125-год. из 1979. г. изд. Форум, Н. Сад 1985.
- Михајло И. Пупин: “Са пашњака до научењака”, превод и коментари: проф. Ал. Маринчић, Народна књига-Београд, Матица српска – Н. Сад, 1979.
- Александар Маринчић:”Михајло Идворски Пупин”, Живот и дела српских научника, вол. 1, стр. 265-289, САНУ, 1996. год.

Мирослав Ламбић: “Један поглед на живот и дело Михајла Пупина”, Технички факултет ”М. Пупин”, Зрењанин 1997.
 Душан Христовић: “Михајло И. Пупин”, часопис Електротехника, бр. 6, стр. 15-16, Бгд. 2001.
 Анђа Маслеша (Ед): “Поклон М. Пупина Универзитетској Библиотеци, Каталог књига”, издање У.Б.Б, Београд 1981.год.
 Мирко Грчић и Рајко Гњато:”О националном раду М. Пупина”, Гласник СГД, том 84, бр. 2, Београд 2004.

КЊИГЕ МИХАЈЛА ПУПИНА

М. Пупин:” Thermodynamic”, 114 pp, John Wiley, New York 1894.
 М. Пупин (Ед): “Serbian ortodox church”, 64pp+64 fig, J. Murray, Лондон 1918.
 М. Пупин: “Yugoslavia”, 22 pp, Амер.Асоц. USA 1919.
 М.И. Пупин: “From immigrant to Inventor”, 396pp, Scribner’s Sons, NY, 1923.
 М. Пупин: “New reformation”, 273 pp, Scribner’s Sons, New York 1927.
 М. Пупин: “Romance of the machine”, 112 pp, Scribner’s Sons, NY 1930.

ПАТЕНТИ

Потпуни списак са битним подацима о 34 патента Михајла Пупина налази се у архиви National Academy of Science USA “Biographical memoir of M.I. Pupin”, by Bergen Davis 1938. године, као и у чланку акад. Ал. Маринчића у књизи “Живот и дела српских научника”, вол.1, Ед. Милоје Сарић, САНУ 1996. године, или у чланку Д. Христовића, Пхлогистон САНУ, бр.12, стр. 346-351, Београд 2002. год. Детаљни оригинални описи са цртежима свих патената дати упоредо на енглеском и српском језику (превод и објашњења проф.Војина Поповића) налазе се у две књиге: Патенти I и Патенти II, Ед. проф. Александар Маринчић и други, издање ЗУНС Србије, Београд 1998. г.

Dušan Hristović

THE CONTRIBUTIONS OF M. PUPIN TO SCIENCE AND TO DEVELOPMENT OF SERBIAN COUNTRY

Summary

This essay contains Pupin’s main invents and patents, national (social) work, financial help to his home-land (numerous funds), fight for national borders of SHS after the World War I and his role in renewal of new state SHS (later Yugoslavia). Mihajlo Pupin was a patriot and a man of high standing in the USA. He made a great effort (as he was worldwide known man and inventor, and prominent professor in New York) for better understanding between American delegation (leaded by Vudro Wilson) and Serbian delegation (leaded by Nikola Pasic) in Paris.

Драгутин Петровић¹

ПОЛА ВЕКА ОД СМРТИ ПЕТРА С. ЈОВАНОВИЋА

Извод: Године 1997. навршава се 50 година од смрти професора Петра С. Јовановића, шефа катедре за географију Природно-математичког факултета Универзитета у Београду и оснивача и управника Географског института „Јован Цвијић” Српске академије наука.

Кључне речи: рељеф, Шумадија, Панонски басен, површ

Abstract: In 1997. durning 50 years since the death of Professor Peter S. Jovanovic, head of the Geography Department of Natural-mathematical Faculty at Belgrade University and the founder and manager of Geography Institute „Jovan Cvijic” at the Serbian Academy of Sciences.

Key words: relief, Sumadia, Pannonian basin, plateau

Увод

Аутор овог рада, један од ученика Петра Јовановића, жели да укаже на један од најзначајнијих научних радова Петра Јовановића за развој научне геоморфолошке мисли. То је теоретска концепција о генези и морфолошкој еволуцији површи у Шумадији и на јужном ободу Панонског басена које су по Ј. Цвијићу, фосилне плиоцене абразионе терасе Панонског језера.

Цвијић је 1909. године објавио рад о језерској пластици Шумадије (1). Овај рад је знатно проширио и допунио коригујући број фосилних абразионих тераса и њихове висине (2). Плиоцено језеро у Панонском басену се ритмички повлачило према северу усецајући абразионим радом серију прибрежних тераса од 850, 760-780, 600, 410-420, 310-320, 210-240, и 120-140 метара апсолутне висине. Више терасе су понтиске, а ниже левантиске старости. Овако датирање старости фосилних абразионих тераса последица је Цвијићевог непознавања постојања средње плиоценог – дакиског ката. Тек у другом делу (2) Цвијић помиње дакиски кат. Само највишу Мачкатску фосилну абразиону терасу датира као понтиску, све остале су плиоцене, не одређујући које су дакиске а које левантиске.

Захваљујући великом научном ауторитету његова концепција о абразионом пореклу рељефа у нашој земљи, била је опште прихваћена. Његови ученици (П. Јанковић, М. Богићевић, П. С. Јовановић, С. М. Милојевић, Б. Ж. Милојевић, Ђ. Паунковић и др.), сводили су истраживање

¹ Др Драгутин Петровић, професор у пензији Географског факултета Универзитета у Београду.

рељефа наше земље на утврђивање заравни које би по висинама одговарале Цвијићевим фосилним абразионим терасама. Тек после Другог светског рата почело се критички прилазити Цвијићевој абразионој теорији на основу нових геолошких и геоморфолошких чињеница добијених теренским истраживањима. Некритички усвојена и шематски примењивана чак и тамо где су јој се супротстављале очигледне геолошке и геоморфолошке чињенице, Цвијићева концепција је успоравала развој слободне геоморфолошке научне мисли. Идејну прекретницу у геоморфолошким истраживањима генезе површи, које постоје у рељефу, имали су радови П. Јовановића (3;4). У њима је изнешена најзначајнија идејна концепција о генези површи у Србији која има далекосежни значај за развој геоморфолошке научне мисли.

Пишући о обимном и разноврсном научном раду Ј. Цвијића, П. С. Јовановић (5) се критички осврнуо на нека његова схватања. „Он обухвата многе крупне проблеме за чије је потпуно и правилно решење била потребна обилна документација, велики чињенички материјал. И поред изванредне посматрачке способности и особите активности, он није био у стању да прикупи све податке, па је извесне проблеме, како сам каже, схватао више интуицијом а решавао их логичном конструкцијом, генерализујући често своје закључке према малом броју непосредно запажених чињеница и према добијеном личном утиску. Разумљиво да међу овим решењима мора бити и таквих која се не слажу са накнадно утврђеним чињеницама и са објективном стварношћу. Овом приликом ће се само напоменути да је такав случај, на пример, са његовом конструкцијом о језерској пластици у Шумадији и о фосилним абразионим облицима неогеног Егејског језера” (5).

„Детаљним геолошким испитивањима неогених седимената у овим областима утврђено је да језерске насlage нису у корелацији са изнетим Цвијићевим сватањима”. У вези с тим и морфолошки елементи у рељефу ових области не слажу се са његовим основним схватањима у морфолошком и морфогенетском погледу. Овај рељеф је знатно сложенији (5). Петар Јовановић је 1951. године објавио посебан рад, у коме се критички осврнуо на Цвијићево схватање о абразионом рељефу на ободу Панонског басена темељећи своје закључке на новим резултатима истраживања плиоцених седимената геоморфолошких истраживања рељефа Шумадије.

Плитководни карактер понтиских седимената чија висина не премаша 300 - 350 м искључује могућност да су понтиске воде уопште могле да досегну висину обалске линије која се, по Цвијићу, налазила на висини од 940 м при чему је абразионим радом усечена највиша Мачкатска тераса од 850 м висине. Постојање епигенетских клисура искључује могућност да се испод висина њихових горњих ивица усецају абразионе терасе.

Обрађујући морфогенезу рељефа у сливу Топчидерске реке Петар Јовановић (4) је утврдио да и слив и долина имају епигенетски карактер.

Они су усечени у шумадијску греду која је изграђена од отпорних стена затрпаних неогеним маринским и језерским седиментима до висине од 340 метара. Изграђивање рељефа Топчидерске реке било је сукцесивно. Виши, узводни део слива формиран је на акумулативној равни Панонског мора које се повукло крајем панона у доњи део данашњег слива. У понту је изграђена флувио-денудациона рипањска површ у горњем делу слива, а према нивоу понтиског каспи-бракичког мора које се налазило у доњем делу данашњег слива. Када се понтиско море повукло из доњег дела слива Топчидерска река се спустила на акумулативну раван и усекла постпонтиску пиносавску површ која се касније срасла са рипањском. Млади тектонски покрети, који су пореметили доње плиоцене наслаге, искључују могућност постојања непоремећених плиоцених обалских линија. На поремећеној основи могу постојати само млађи, флувијални облици.

И после 65 година теоретска концепција Петра Јовановића представља темељну, објективну научну истину засновану на чврстим геолошким и геоморфолошким основама.

Литература

- Ј. Цвијић: „Језерска пластика Шумадије”. Глас СКАН, LXXIX, Београд 1909.
 Ј. Цвијић: „Абразионе и флувијалне површи”. Гласник СГД, 6, Београд 1921.
 П. С. Јовановић: „Осврт на Цвијићева схватања о абразионом рељефу на ободу Панонског басена”. Зборник радова ГИСАН, књ. 1, Београд 1951.
 П. С. Јовановић: „Епигенетске особине слива и долине Топчидерске реке”. Глас САН, CCVIII, Београд 1953.
 П. С. Јовановић: „Ј. Цвијић и значај његовог рада”. Гласник СГД, св. XXIX, бр. 2, Београд 1949.

Библиографија геоморфолошких радова Петра С. Јовановића

- „Један детаљ из језерске пластике Шумадије”. Гласник СГД, 5, Београд 1921.
 „Точила на Ластри”. Гласник СГД, бр. 6, Београд 1921.
 „Прибрежни језерски рељеф београдске околине”. Дисертације, Београд 1922.
 „Геоморфологија сокобањске котлине”. Гласник СГД, бр. 9, Београд 1923.
 „Загаћени карст”. Зборник радова посвећен Ј. Цвијићу, Београд 1924.
 „Врело у селу Рашче”. Гласник СГД, бр. 11, Београд 1925.
 „Жеденска пећина Дона Дука”. Гласник СГД, бр. 11, Београд 1925.
 „Карсне појаве у Поречу”. Гласник Скопског научног друштва, књ. 4, Скопље 1926.
 „Глацијација Јакупице”. Посебна издања СГД, бр. 4, Београд 1926.

- „Абразиони и флувијални облици у рељефу Поречког басена”. Гласник СГД, бр. 13, Београд 1927.
- „Некоординирани водени токови, њихова ерозија и облици”. Гласник СГД, бр. 16, Београд 1930.
- „Рељеф Скопске котлине”. Гласник Скопског научног друштва, књ. 10, Скопље 1931.
- „Шпела Бозгуни”. Гласник Скопског научног друштва, књ. 4, Скопље 1926.
- „О односу између абразионих и флувијалних тераса”. Гласник СГД, бр. 17, Београд 1931.
- „Проучавање абразионих и флувијалних елемената рељефа”. Упутства СГД, бр. 50, Београд 1932.
- „Геоморфологија”. Краљевина Југославија, Географски и етнографски преглед. Београд 1930.
- „Морфолошки приказ Скопље – Митровица – Краљево”. Опис пута III Конгреса словенских географа и етнографа у Краљевини Југославији, Београд 1930.
- „Хидрографске особине серпентина”. Зборник радова Скопског научног друштва, књ. 9, Скопље 1931.
- „Уздужни речни профили, њихови облици и стварање”. СГД, Београд 1938.
- „Основи геоморфологије”. Београд 1950-52. год. Др. издање, Београд 1960.
- „Ново схватање процеса речне ерозије”. Наука и природа бр. 1, Београд 1949.
- „Ј. Цвијић и значај његовог рада”. Гласник СГД, бр. 29, св. 2, Београд 1949.
- „Осврт на Цвијићево схватање о абразионом рељефу на ободу Панонског басена”. Зборник радова ГИСАН, књ. 1, Београд 1951.
- „Епигенетске особине слива и долине Топчидерске реке”. Глас САН, ССVIII, Београд 1953.
- „Равнотежни и саобразно профил”. Зборник радова ГИСАН, књ. 8, Београд 1954.
- „Загађени карст ипак постоји”. Гласник СГД, бр. 35, св. 1, Београд 1955.
- „Утицај колебања плеистоцене климе на процес речне ерозије”. Зборник радова ГИСАН, књ. 10, Београд 1955.
- „Акорелативни облици речне ерозије”. IV Конгрес географа ФНРЈ, Београд 1956.

Радови на француском језику

- „Geomorphologie”. Royaume de Yugoslavie, Apercu geographie et ethnographique, Beograd 1930.
- „Apercu morphologique Skoplje – Mitrovica – Kraljevo”. Livre-guide du III Congres de geographes et ethnographes slaves dans le royaume de Yugoslavie. Beograd 1930.
- „Les profils fluviaux, leurs formes et leurs geneses”. Paris 1940.

Драго Тодић¹

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ ГЕОГРАФСКО-ТУРИСТИЧКЕ РЕГИОНАЛИЗАЦИЈЕ

Извод: Географија спада у најстарије науке чији је основни предмет био опис одређених простора, народа, природних појава, пејзажа и занимања становништва. Због тога је она од древне до савремене науке дала човјечанству неизмјерне тековине проучавања простора на земљи од описног приступа до нових, научних метода истраживања и трансформације земљине површине као комплексне категорије. Читаво то вријеме географија је имала елементе регионално-географског посматрања, а тиме и елементе регионалне географије. Иако стара колико и сама наука, регионална географија у свом научном приступу има бројне неријешене проблеме.

Кључне ријечи: регион, регионализација, географско-туристичка регија, културни пејзаж.

Abstract: Geography belongs to the oldest sciences which in basic topic have description of ambience, people, natural aspects, views and inhabitant's employment. Because of that Geography was giving, through the time, a lot of information of environment, from description aspect to modern science methods of research and land transformation like complex category. All the time Geography has elements of regional-geographic observing, which means and elements of Regional geography. Although old as a science, Regional geography in own science aspect has a number of indeterminate problems.

Key words: region, regionalization, geographic-touristic region, cultural landscape

Увод

Проучавање појединих елемената географског комплекса земљине површине и њених дијелова, односно појава и предмета проучавања условило је издвајање разних грана опште географије. Међутим, то се не може идентификовати са базном географском проблематиком заснованом на географском регионалном концепту који је са аналитичког проучавања водио ка синтези, иако без анализе нема синтезе, а и анализа губи сваки смисао без синтезе. Тако су ова два метода тијесно повезана у регионалној географији нашли примјену, јер да би смо донијели „закључке о некој регији морамо претходно исту разложити на основне компоненте, анализирати сваку

¹ Драго Тодић, доцент, ПМФ, Бања Лука

доминантнију компоненту издвајајући регију специфичних обиљежја“. Таквим теоријским приступом географија у цјелини, а посебно регионална географија, добила је солидне научне основе крајем 18. и почетком 19. вијека. Иако једна од најстаријих грана географије она још увијек има низ неријешених проблема: концепцијских, методолошких, методских, термилошких, типолошких и сл. Проблем је у самом приступу и методологији регионално-географских истраживања. Још увијек нема јединствене дефиниције регије, ни јединствених критерија за њено одређивање.

Проблеми регионализације

У систематском приказивању теоријског и методолошког утемељења регионалне географије треба поћи од њемачког географа Цојнеа који је у свом дјелу „Геа“ 1808. године побудио интерес за разраду методолошке проблематике просторних цјелина земљине површине. Међутим, тек су радови Ритера и Хумболта дали прве концепте регионалне географије кроз каузалност и упоређивање појава и процеса у разним предеоним цјелинама на Земљи. Упоредо са представницима њемачке регионалне географије, почиње теоријско утемељење француске регионалне географије захваљујући Пол Видал де ла Блашу и његовом опису француских региона, те појави читаве плејаде његових ученика од којих је највећи допринос дао Раул Бланшар у дјелу о Западним Алпима које су његови сљедбеници назвали „спомеником регионалној географији“ због оригиналности и егзактности.

Између два свјетска рата њемачка регионална географија доживљава нови полет захваљујући новом методолошком приступу Алфреда Хетнера, творца ландшафтне географије и хоролошког правца у географији. По његовој дефиницији ландшафт (регија) је комплекс у којем су сви предмети и појаве које га просторно испуњавају, како оне материјалног карактера, тако и оне духовног карактера, повезане у индивидуалисану цјелину која се битно разликује од других таквих цјелина.

Руски географи тог времена прихватили су појам ландшафта, односно познато учење о зоналности Земље, износећи своја гледишта о појму и суштини ландшафта. Највеће заслуге на пољу развоја руске регионалне географије имају Л. С. Берг, Н. Н. Барански и С. В. Калесник који су доказали да ландшапти представљају основне објекте географског проучавања, да представљају законско груписање органског и неорганског свијета на Земљи, до сазнања да структура ландшафта представља систем унутрашњих, међусобних веза компонената од којих је састављен.

Најзначајнији представници српске регионалне географије несумњиво су Јован Цвијић, Боривоје Милојевић и Милорад Васовић. Они су истов-

ремено били и аналитичари и синтетичари, јер су своја капитална дјела написали на основу личних, дугогодишњих, свестраних теренских истраживања. Они су дали велики допринос теоријском и методолошком утемељењу предмета проучавања регије, регионалног развоја и регионализације.

Термин регија све се више употребљава, иако није наша ријеч. Два су основна разлога за то: први што је овај термин постао готово интернационалан, и други, што је из њега изведен нови, врло важан термин „регионализација“ којим се означава ограничавање одређеног географског простора и његова подјела на мање, саставне и индивидуалисане дијелове. Термин регија, као широк и свеобухватан појам пружа могућност да приликом регионализације, односно рангирања појединих просторних целина, изводимо логичне, етимолошки сродне термине, који већ својим именом означавају одређена квантитативна а понекад и квалитативна својства. Тако ријечи макрорегија, мезорегија, микрорегија, субмезорегија и друге јасно показују да се ради о неким просторним целинама и о њиховим квантитативним односима (М. Васовић, 1985.).

Опште је мишљење да треба издвајати регије на принципу физиономичности и хомогености и њих сматрати за основни предмет регионално-географског проучавања. Ако би се пропорционално и детаљно изучавала свака компонента регије као у дисциплинама опште географије, онда регионална географија не би имала свој предмет проучавања, те зато она узима у фокус посматрања оне компоненте које пресудно дјелују на формирање пејзажне физиономије, која даје индивидуалност регији.

Дефиниција регија као сложених просторних категорија са укупним садржајима и функционалношћу врши се по неком принципу. Најчешће су то принципи: хомогености, физиономичности, комплексности и функционалности. Свака регионализација је условна категорија и задовољава критеријуме само оног географског принципа по којем је издвојена. Карактеристике регије се у току развојног процеса мијењају, што значи да су динамичне категорије и самим тим су промјењљиве у времену и различите у простору (М. Живковић, 1980.).

Суштински проблеми регионалне географије, и сходно томе регионално-географских истраживања, везани су с једне стране за њено теоријско и концепцијско одређење, те различите приступе регији, регионалном развоју, регионализму и регионализацији. С друге стране, они су последица произвољног, недовољно јасног, те условно прихватљивог регионално-географског инструментарија којим се дефинишу бројни регионално-географски садржаји, процеси, проблеми и обиљежја. Проблеми ове природе првенствено су последица регионалног индивидуализма и у складу са тим релативног поимања претходно наведених индивидуалности, једног од основних обиљежја регија. Наведени проблеми су суштинског каракте-

ра, зависно од употребних специфичности, посебно у контексту производње и површне интерпретације, односно детерминације регионалних обиљежја и регионалних садржаја (Р. Ђато, 1996.).

Како критерији регионализације нису уједначени, иако примјенљиви и опште прихваћени у теоријском приступу због тога проблем регионализације ни теоријски ни практично није једноставан. Тешко је, прије свега, егзактно утврдити који су фактори у одређеном простору доминантни, који међу њима у одређеном времену доживљавају преображаје и имају значајну функцију у односу на остале.

Географско-туристичке регије

Појам регије често зависи од потреба и циљева истраживања. Питање појма туристичке регије и туристичке регионализације подразумева изучавање туристичких елемената у природном и културном пејзажу. Оно треба да покаже колико је туризам унио промјена и удјела у формирању културног пејзажа и какве су посљедице тих промјена. То је још један важан показатељ примјене регионалне географије која у конкретној регионалној цјелини проучава туристички феномен и његове посљедице које је изазвао у физиономији културног пејзажа. Не постоји заједничка сагласност о дефинисању појма туристичке регије. Суштина проблема је преплитање разних географских, економских и социјалних фактора чија се међузависност мора процјењивати и утврђивати.

Према Милораду Васовићу (1975.) туристичка регија је таква просторна цјелина у којој је туризам доминантна и обједињујућа функција, а географски лик у основи посљедица те функције. Када је у питању подјела туристичких регија, он не прихвата подјелу на природне, антропогене и комплексне туристичке регије. Сматра да тамо гдје се развио туризам нема природних обиљежја, а не може се говорити ни о искључиво антропогеним регијама у којима преовлађују споменици, насеља и манифестације. Заговорник је подјеле туристичких регија на приморске, планинске и језерске, онако како их је издиференцирала животна стварност. Поборник је подјеле туристичких регија на хомогене и хетерогене; у првим је туризам главни извор дохотка, а у другим је значајан чинилац са осталим привредним дјелатностима у стварању дохотка. Разумљиво је да се појмови хомогености и хетерогености односе на гранску структуру привредних дјелатности.

Према Блажевићу и Пепеонику (1979.) туристичко-географска регија је просторна цјелина у којој је туризам доминантна функција, а физиономија простора у многеме посљедица те функције. У односу на уобичајену подјелу према степену развоја (развијене, афирмисане и потенцијалне),

аутори разликују развијене туристичке регије у којима угоститљско-туристичка дјелатност даје више од половине укупног дохотка и потенцијалне туристичке регије које још нису вредновале своје атрактивности.

Живадин Јовичић (1982.) сматра да је туристичка регија просторна цјелина са потенцијалним и активираним туристичким мотивима. Сматра да њихово извајање захтијева више критерија, при чему треба извршити анализу елемената, мотива и функција ове сложене друштвено-економске појаве. Туристичка регија треба да изрази одређену територијалност мотива и евентуално функционалност туристичког промета у зависности од тога да ли се ради о потенцијалним или активираним просторима. Дефинисање и издвајање туристичких регија не значи и истовремено одређивање односа према другим дјелатностима. У том простору нужно се морају уважавати међузависности и повезаност туризма са тангирајућим дјелатностима.

F. Prikryl (1971.) каже да је туристичка регија простор у коме туристичке вриједности по свом квантитету и квалитету имају превагу над осталим природним и економским вриједностима, а туризам има у односу на остале активности доминантну позицију.

Горан Јовић (2006.) с правом констатује да наведене дефиниције, углавном, конвергирају ка томе да је туристичка регија простор у коме превагу имају туристичке вриједности, у коме је туризам доминантна или обједињујућа активност и гдје је физиономија простора у највећој мјери обликована под утицајем туризма као главног агенса трансформације. Он даље анализира туристичку регију у просторном систему као систем чију статичку структуру чине тачке и чворишта (нодови), везе, мреже (спреге између чворишта) и површине (тијела система). Током процеса трансформације долази постепено и до паралелног и сталног прилагођавања регије и њене структуре потребама развоја туризма. Туристичка регија мора стално да се прилагођава захтјевима туриста и да остварује компаративне предности у односу на конкурентске регије. Када би се задовољиле потребе туриста и обезбиједио оптималан развој регије, уз максимирање позитивних и минимизирање негативних просторних, економских и социјалних ефеката, регија као систем мора бити предмет просторног планирања. У досадашњем приступу проучавања туристичких регија и туризма слабо су дотакнути значајни елементи и чиниоци ове проблематике у смислу значаја и улоге пејзажа (природног и културног). Пејзаж је као примарни објект традиционалне географије био схваћен као непоновљива органска цјелина која се у односу према другим цјелинама одликује карактеристичним специфичностима и хомогеношћу. Природни пејзаж је готово у потпуности измијењен због снажних глобалних процеса индустријализације, урбанизације, деаграризације и других процеса. Очито је да су пејзажи све мање природни, а све више „културни“ што треба сагледати на основу историј-

ских, економских, демографских, културних и сличних услова развоја. “Културни пејзаж” има одређено значење које се разликује у детаљима, зависно од географског простора и процеса утицаја појединих култура на околину, што даје печат културном пејзажу. То је „организован скуп објеката, односно као сложен текст испуњен знаковима и симболима, преко кога се преноси, репродуцира, искушава и истражује социјални систем“.

Узимајући у обзир чињеницу да је културни пејзаж настао под утицајем човјека, односно људских заједница на природни пејзаж, могу се издвојити основни типови културног пејзажа (аграрни, индустријски, урбани, саобраћајни, туристички...). Они зависе од дужине утицаја, временске дистанце, положаја, мијешања култура, политичких утицаја, правца економског развоја и сл. У проучавању културног пејзажа (у овом случају туристичког пејзажа) циљ је да се на темељима релевантних теоријско-методолошких поставки географске науке, произашлих из историјских, економских, демографских, културних и сличних услова развоја, сагледа физиономија туристичке регије која доминира у културном пејзажу одређене територије. При томе треба нагласити међузависност природних, историјских и савремених друштвених услова и фактора развоја-трансформације културног пејзажа. Разноликост пејзажа (планински, низински, приморски, урбани) условљава и разнолику туристичку клијентелу, јер су поједини пејзажи атрактивнији за неке туристе, а туристи се разликују по поријеклу, степену образовања и културе, материјалним могућностима и другим социопсихолошким карактеристикама. Очувани природни пејзажи сведени су на мале површине резервата и националних паркова широм свијета. Културни пејзажи су компоновани од различитих елемената, па веома често имају комплементарне туристичке садржаје. Први су састављени од природних, а други од антропогених (културних) и природних елемената. Туристичка вриједност и једних и других је у непосредној зависности од степена туристичке развијености. При томе треба истакнути да је туристичка вриједност пејзажа већа у земљи (или регији) вишег степена опште економске развијености. *Према изложеном, туристичка регија се може дефинисати као типична просторна цјелина у којој туризам доминира и обликује културни пејзаж.*

Типологија туристичких регија

Типови туристичких регија и туристичке регије уопште нису још увијек добро проучене, па се не може говорити о јединствено прихваћеној типологији. Међутим, у зависности од потреба и примијењених критерија у пракси се примјењују различите типологије туристичких регија. Према доступној литератури домаћих аутора (Ж. Јовичић, М. Васовић, С. Ста-

нковић, Ј. Динић, М. Радовић, С. Николић) за наше потребе можемо прихватити типологију према мотивској физиономији, према степену развоја и према функцији.

1. **Према мотивској физиономији** издвајамо три основна типа туристичких регија: природне, антропогене и комплексне.

Природне регије могу бити приморске (обалне и острвске) и континенталне (планинске, језерске, бањске и комбиноване). Основу њихове привлачности чини пејзаж (геоморфолошко-хидролошки облици изражени кроз планине, мора, језера, флору и фауну и сл.), као и остали инфраструктурни елементи потребни за развој туризма. Природни мотиви су и били први покретачи кретања туриста из мјеста свог боравка у друго мјеста која су обиловала изузетним призорима природне љепоте, а касније и различите рекреацијске активности. Били су то атрактивни пејзажи нетакнуте природе у многим предјелима данас очуваним у националним парковима. Њихов стални успон резултат је изградње рецептивних капацитета, развијеније саобраћајне инфраструктуре, промоције, туристичке пропаганде и сл. Због могућности девастације пејзажа свијет дана придаје велику пажњу њиховом очувању у чему предњачи Међународна унија за очување природе и природних ресурса (IUCN).

Антропогене туристичке регије су везане за ресурсе које су народи стварали у давној или блиској прошлости. Оне су, дакле, везане за културне вриједности које могу бити културноисторијске, етносоцијалне, умјетничке и амбијенталне.

Културноисторијски туристички ресурси су остаци цивилизација Старог и Новог свијета које имају висок степен атрактивности кроз разне споменике, урбане цјелине, техничка достигнућа, те умјетничка остварења у кипарству и сликарству. Разне установе (музеји, библиотеке, галерије, архиве, збирке) чувају, проучавају, сређују и излажу антропогене вриједности неке средине и човјечанства.

Етносоцијални и умјетнички туристички ресурси представљају домет материјалне и духовне културе једног народа (народне игре и пјесме, обичаји и народне ношње, рукотворине, кулинарске вјештине, менталитет и сл.). Зависно од степена атрактивности, ови ресурси имају улогу самосталних и допунских мотива туристичке понуде.

Амбијентални туристички ресурси су мање или веће просторне цјелине настале људским радом које по свом изгледу и функцији представљају туристичку привлачност. То су разни привредни објекти као што су: индустријски објекти, хидроелектране, аеродроми, лучка постројења, архитектонска остварења, типови насеља и друго.

Комплексне туристичке регије садрже природне и антропогене вриједности. Оне су и најбројније, јер пружају могућност комбиновања

природних и антропогених вриједности у стварању комплексне туристичке понуде. Њихов туристички развој се дуго времена темељио на валоризацији природних и антропогених мотива. Једном рјечју, њихову основу чини културни пејзаж у чију основу улази природни пејзаж који човјек кроз вријеме трансформише, прилагођава, уређује и обогаћује према својим потребама. Ти утицаји чине основу комплексних туристичких регија.

2. Према степену развоја који се исказује кроз величину туристичког промета, разликујемо развијене, афирмисане и потенцијалне туристичке регије. Задатак регионалних географа је да изуче и дају свој допринос у разматрању тих елемената у географском простору, колико су се ти елементи уклопили у околни пејзаж и какве су посљедице у новој функцији датог пејзажа. На основу тога дају се приједлози и сугестије везане за туристичку изградњу; посебно у уређењу потенцијалних туристичких регија, а на основу позитивних и негативних искустава у развијеним или афирмисаним туристичким регијама. На тај начин туризам се афирмисао као универзални чинилац преображаја географских регија мијењајући њихов лик и функцију кроз развој туризма као основне или комплементарне привредне дјелатности на коју се наслања низ других привредних грана (трговина, саобраћај, пољопривреда, занатство и сл.).

Регионални географи проучавају основне елементе туристичких регија, док просторни планери дају свој допринос елементима просторног планирања туризма. На тај начин се пројектује туристичка функција регије и добија посебна туристичка физиономија. Ако се ради о већим туристичким регијама, планирање је усмјерено на диференцирање простора, што мултиплицира њихову туристичку функцију и тако се ствара потенцијал за већи туристички промет. Туристичка регија је динамичан систем у сталном процесу развоја, а тиме и извјесним физиономским промјенама. Због тога је перманентно отворено питање туристичке регионализације у географском простору (Ј. Ђуричић, Ј. Ромелић, 1995.).

Развијене и афирмисане туристичке регије карактерише феномен туризма са својим економским, културно-образовним, спортско-рекреативним, здравствено-љечилишним и хуманитарним аспектом, једном ријечју, са туристичком традицијом (европско-азијско афричко Средоземље, америчко Средоземље, Алпе). Потенцијалне туристичке регије имају одређене атрактивне вриједности које још нису туристички валоризоване. Оне су распрострањене у недовољно развијеним дијеловима свијета (дијелови Африке, Азије и Јужне Америке), у земљама које немају довољно капитала за њихов развој.

3. Подјела туристичких регија према функцији уобичајена је на хомогене и хетерогене; у првима је туризам главни извор дохотка, а у другом он значајно судјелује са осталим привредним дјелатностима. Оне су

тијесно везане са већим или мањим бројем валоризованих туристичких вриједности на јединици површине. Оне имају елементе локалних, регионалних, националних и међународних туристичких вриједности. У основи и једних и других су природне туристичке вриједности на које се плански надограђују елементи и садржаји туристичко-угоститељских објеката, комуналне инфраструктуре и супраструктуре.

Хомогене туристичке регије имају толико развијен туризам да он чини основну дјелатност и главни извор прихода домицилног становништва. Туризам је у њима водећа развојна компонента тако да се ка њему усаглашавају пратеће дјелатности од пољопривреде до комуналне хигијене. Оне су, углавном, везане за мање просторе (Азурна обала, шпанска средоземна обала, Флорида, дијелови Алпа, Пиринеја, Копоник...), а посебно за мања острва или њихове скупине (Сејшели, Малдиви, Хаваји и сл.). Међутим, све веће развојне активности на овом плану нарушава њихову хомогеност. Оне имају и снажну туристичку пропаганду на домаћем и међународном туристичком тржишту уз стално обогаћивање туристичког садржаја за клијентелу различитих прохтјева.

Хетерогене туристичке регије допуњују привређивање по основу туризма са другим дјелатностима. Оне могу, зависно од степена развоја, да прерасту у хомогене туристичке регије. То зависи од више фактора који се односе на својства природних туристичких вриједности и материјалних улагања у развој.

Неки аутори називају их поларизоване регије, а дефинишу их као хетерогене просторе чији су различити дијелови комплементарни и остварују већи међусобни обим интеракција (размјене) него са сусједним регијама. У њима је интерни интензитет размјене добара и услуга већи од екстерног интензитета размјене (Boudevill, 1970.).

Закључна разматрања

Критерији географско-туристичке регионализације се ослањају на природне мотиве уз велик утицај антропогених елемената. Туристичке регије имају циклусе свог развоја од њихове идентификације, развоја, зрелости до пропадања или њиховог подмлађивања. На њихову динамику развоја, која је подложна времену, највише утичу укупне политичке, привредне, социјалне прилике и друге кризе у њима и ширем окружењу. Све су то основни елементи на основу којих се обликује физиономија туристичког пејзажа која је динамичан систем подложен сталним физиономским промјенама. Због тога је и њихова подјела према степену развоја (развијене, афирмисане, потенцијалне) и према функцији (хомогене и хетерогене)

условна. Критерији туристичке регионализације нису још увијек изједначени ни прихваћени у теоријском смислу. Иако туристичке регије постоје, тешко је утврдити доминантне факторе њиховог издвајања по једном или више принципа који дају индивидуалност регији. И поред тих разлика већина аутора се слаже да је туристичка регија простор у којем превагу имају туристичке вриједности у којима је туризам доминантна или обједињујућа функција и да је физиономија простора у највећој мјери посљедица развоја туризма.

Литература

- Рогић, В. (1963). Географски концепт регије, ГД Хрватске, Географски гласник 25, Загреб
Васовић, М. (1985). Регионална географија за студенте просторног планирања, Београд
Гњато, Р. (1996). О неким проблемима регионалне географије, Глобус бр.21, СГД, Београд
Живковић, М. (1998). Теоријске концепције региона у савременој географији, Глобус бр.23, СГД, Београд
Блажевић, И, Пеpeonик, З. (2002). Туристичка географија, Школска књига, Загреб
Јовић, Г. (2006). Општа туристичка географија, Источно Сарајево
Prikryl, F. (1972). Les Principes de base de l'aménagement touristique du territoire, Aiest 12, Berne
Boudeville, J. (1970). Aménagement du territoire et polarisation, Genin, Paris

Todić Drago

THEORETICAL-METODOLOGICAL ISSUES OF GEOGRAPHIC-TOURISTIC REGIONALISATION

Summary

All we said points that we detected specification of theoretical-methodical aspect of geographic-tourist regionalization. It stands to sense that criterions are not elaborated yet, because of number elements, motives and functions of tourism like complicated social-economic phenomenon. Problems are mostly allude on methodology of regional-geographic research because of that it's beginning like "modern" science was charged of dualistic aspects in observing and influence of only natural or, on the other hand, only social sciences.

Љиљана Грчић¹

ЛИТЕРАРНИ СПОМЕНИЦИ МАЧВЕ, ШАБАЧКЕ ПОСАВИНЕ И ПОЦЕРИНЕ У ФУНКЦИЈИ ТУРИСТИЧКЕ ПОНУДЕ

*"Ако желиш да упознаш песника,
иди у његов родни крај"*
Гете

Извод: У туристичкој понуди Србије значајно место заузимају туристичке екскурзије и излети са тематским програмом. Туристичке екскурзије са литерарном тематиком обогаћују човека духовно, дају му естетско задовољство. Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина су предели у Западној Србији, који су били завичај и инспирација неколико великих књижевника који се убрајају у класике српског реализма. Њихова дела су важни извори за познавање насеља, народног живота и обичаја ових делова Србије у XIX и првој половини XX века. Места повезана с њиховим животом и радом, споменици и сцене њихових књижевних дела, могу бити атрактивни у туристичкој понуди. У овом раду се предлаже да се у оквиру сазнајног туризма организују литерарне туре по местима која су повезана са именима познатих књижевника и радњама њихових литерарних дела (У походе Јанку Веселиновићу, Хајдук Станку, Зеки Буљубаши, Стојану Чупићу, Лази Лазаревићу, и др). Приказани су споменици, детаљи и чињенице из живота писаца, интересантни књижевни ликови, које треба презентовати посетиоцима на лицу места (in situ), како би стекли однос према одређеним књижевним делима, осетили дух места и доживели средину у којој су настала.

Кључне речи: Литерарне екскурзије, литерарни споменици, Мачва, Шабац.

Abstract: Remarkable place in Serbian tourist supply belongs to the tourist excursions and outdoor practice. Excursions with literary background enrich human spirit, and gives esthetic pleasure. Macva, Sabacka posavina and Pocerina are landscapes in West Serbia that have been homeland and inspiration for few famous writers who are among the classics in the Serbian realism. Their work is important source of knowledge of the settlement, national life and customs of these parts of Serbia in the first half of XIX and XX century. Places associated with their life, monuments and scenes of their literary work, may be attractive in a tourist offer. This paper suggests that, within the scope of knowledge tourism, literary tours organized in places that are connected with the names of famous writers and actions of their literary work (Janko Veselinovic, Hajduk Stanko, Zeka Buljubaša, Stojan Čupić, Laza Lazarevic and etc.). The paper presents monuments, details and facts from the life of writers, interesting literary figures, which have been presented to visitors on the spot (in situ), in order to obtain attitude towards certain literary works, feel the spirit of the place and experience the environment in which they were created.

Key words: Literarily excursions, literarily monuments, Macva, Sabac

¹ Мр Љиљана Грчић, дипл. географ, Београд

Увод

Основа културно-сазнајног туризма је историјско-културни потенцијал земље или региона, који укључује читаву социо-културну средину с традицијама и обичајима, особеностима домаћих (кућних) и привредних делатности. Најчешћи интерес код туриста изазивају такви елементи културе народа као што су уметност, наука, религија, историја итд. Литерарни споменици региона имају више ограничену привлачност у поређењу са другим елементима културе, али ипак чине, значајан туристички мотив и основу организације различитих туристичких програма и маршрута. Литерарна дела располажу снагом да стварају утисак о локалној средини и њеној култури.

Минимални скуп ресурса за сазнајни туризам може дати свако место, али за његов масовни развитак потребна је одређена концентрација објеката културног наслеђа, које сачињавају не само дела уметника, архитеката, музичара, писаца, радови научника итд., него и нематеријалне вредности, које укључују фолклор, народне умотворине, фестивале, религиозне ритуале и томе слично. Културни туристички ресурси треба да имају однос према значајним личностима које су учествовале у развоју културе, науке, технике, историје. Културно историјски споменици представљају, у ствари, материјално богатство и одраз су достигнутог степена развоја културе народа на одређеном подручју (Бакић О. и др., 1999). Они се могу туристички валоризовати самостално или у групама и то обично са другим природним и антропогеним туристичким вредностима. Овакви објекти се туристички вреднују према времену настанка, афирмисаности, приступачности, реномеу ствараоца, стилској припадности, уникатности, начину туристичке презентације, могућностима туристичког упознавања и доживљавања (Станковић, 1994).

Премда мала по површини, уз то прелазна и гранична територија, Мачва заједно с Посавином и Поцерином је одиграла значајну улогу у културној историји српског народа. На релативно малом простору, који је у геостратешком и културно-историјском погледу вишеструко занимљив, налазе се бројни културно-историјски споменици, који се могу сматрати као доминантни фактори туристичког развоја проучаваног краја. Ретки су предели Србије који су толико надахњивали велика имена из српске књижевности и уметности, и били на неки начин повезани с њиховим животом и радом. Као што је мачванска сликарска "школа" оставила свој печат у српском сликарству, тако су и мачвански књижевници оставили неизбрисив траг у српској књижевности. Посетама различитим спомен-обележјима и аутентичним местима посетиоци могу доживети историју и локалу културу, овековечену у њиховим делима.

Литерарне екскурзије

Екскурзиони туризам има пре свега, сазнајни и културно естетски, често чак културно-религиозни карактер, а реализација сазнајних и естетских потреба је, несумњиво, зрела фаза развоја туристичког тржишта, који захтева нови приступ организацији екскурзионе делатности. Тематске екскурзије посвећене разоткривању (разради) једне теме, деле се на: историјске, природњачке, уметничке, литерарне, архитектонске, урбанистичке, грађевинске, верске (поклоништво), научно-техничке и друге. Свака екскурзија има своју јасно одређену тему на основу постојеће класификације екскурзија.

Туристичке екскурзије са литерарном тематиком могу бити веома популарне међу туристима, уколико се добро осмисле. Екскурзија је производ конкретних актера, гради се с обзиром на потребе, најављене у литерарном делу и има свој сиже, којем је потчињен читав екскурзиони материјал. По садржају литерарне екскурзије се деле на следеће групе:

- *Литерарно-биографске или монографске* ("Лаза Лазаревић у Шапцу").
- *Историјско-литерарне* које откривају одређене периоде развоја српске литературе или прегледе ("Литерарна Мачва", "Литерарни Шабац");
- *Литерарно – уметничке, или поетско – прозне* ("Траговима јунака Јанка Веселиновића"; "Места догађаја приповедака Михаила Сретеновића"), које упознају посетиоце са местима, која су нашла одраз у књижевним делима неког писца.

У литерарним екскурзијама обично нема много објеката за показивање, а спољашњи облик зграда, где су живели и радили писци, настајала њихова дела, по правилу је скроман. Вођа екскурзије мора тако показати та споменичка места, да би екскурзанти схватили и оценили њихов значај у животу и стваралаштву писца. То је могуће само у случају ако вођа екскурзије уме да повеже својеврсност региона, предела, зграда, ентеријера, са појединим фактима из биографије писца, одломцима из његових дела, повезаних са датим спомен местом. При том не треба ићи без начина реконструкције ситуације и догађаја, локализације догађаја, без очигледних материјала, посебно фото илустрација. На фотографијама и цртежима могу бити представљена *спомен места (меморијална места)* каква су она била за живота писца, портрети писца и њему блиских лица (особа), који су одиграли у њиховом животу одређену улогу, илустрације уз дела писца. Обично у *родној кући* знаменитих личности се уређује спомен музеј, који говори о његовом и раду кроз аутентичне породичне и личне ствари, писмена документа, друге архивске материјале, много фотографија.

Посебно се тесно преплиће показивање са излагањем при посети – *литерарно-меморијалних музеја*, где су сви експонати непосредно повезани са животом и стваралаштвом писца. У градским литерарно-биографским и историјско - литерарним екскурзијама, литерарно-меморијални музеји су једни од главнијих објеката. Ипак у градским екскурзијама посета музеја мора се уклопити у хронолошку концепцију излагања. Зато у музеју се показују само оне сале или експонати, који су повезани с периодом живота и стваралаштва писца, који се осветљава, у току екскурзије. У поетско-прозним екскурзијама посета музеју није пожељна, јер у њима се не даје биографски материјал, него поетско-препричавање дела, у којима је представљен град или предео.

У литерарне екскурзије као објекти разгледања укључују се *споменици писцима*. Показивање споменика има своје особености. Мање се треба бавити подробном уметничком анализом, много је важније открити суштинске стране стваралаштва писца, тј. показивање споменика треба извести само у литерарном плану.

При планирању екскурзије неопходан је нови локални материјал, јер је баш он повезан са визуелним утисцима, што задовољава основни захтев методике извођења екскурзије – показивања (разгледања) са приповедањем (излагањем). Ако вођа екскурзије не користи *метод показивања*, екскурзија се претвара у препричавање чланака, књига, одвојено од кућа, улица, региона, због упознавања са којим су учесници екскурзије и дошли овамо. Показујући објекте, вођа екскурзије мора обраћати пажњу на његове поједине детаље, повезујући показивање тих детаља са причом (излагањем) о збивањима (догађајима), повезаних са њима. Што више буде локалног материјала тиме је, већа вредност екскурзије. Као велики стваралачки успех вође екскурзије, можемо сматрати оно место у излагању у којем се одломци из дела "ложе", "поклапају", на онај кутак града, кућу, алеју парка, предео, који виде екскурзанти (треба им рећи кад се то види).

Прича на литерарним екскурзијама се прави на основу многобројних разноврсних факата, који се обједињују логичним прелазима. Велику улогу у стварању повезаног, јасног излагања има избор оригиналног цитата, који се саопштавају на прелазима од објекта ка објекту. Припреме се морају односити на тему и не треба да нарушавају хронолошки ред приповедања. Посебно, у екскурзији посвећеној једном писцу, не треба давати информације о зградама, повезаним са животом и стваралаштвом других писаца. У свим екскурзијама, на литерарне теме широко се користи цитирање уместо дела. Цитати треба да буду кратки (3-4 строфе или 6-10 фраза из прозе), али треба да буду јасни и упечатљиви. Често у излагању вођа екскурзије прибегава начину литерарне монтаже, посебно у екскурзијама на литерарно-уметничке и поетско-прозне теме. Широко коришћење у

екскурзији литерарних дела условљава повећавање потреба за културом речи, дикцијом вође екскурзије, умењем да чита стихове. Обезбедити ефикасно вођење (спровести) литерарне екскурзије, где се све гради на речи, на умењу да се искаже спомен место, да се уведе слушалац у стваралачки свет писца, могуће је само при дубоком познавању материјала, и слободном владању њиме.

При припреми екскурзије, рад почиње са сакупљањем текстуалних материјала, затим се врши тражење објеката. Материјал литерарних екскурзије се дели на општи и локални. Коришћење општог материјала на екскурзијама подразумева грађу, повезану непосредно са животом и стваралаштвом писца. Под локалним материјалом, примењено на текст уметничког дела, подразумева се такво уметничко дело или његов део у којем су описани дати регион, зграда, град, парк, тј. објекти екскурзије. Откривање објекте није увек просто, посебно ако је екскурзија посвећена писцима из старије прошлости. У том случају треба консултовати приручнике, архивске материјале. Маршруте литерарно-биографских екскурзија праве се по хронолошком принципу, историјско-литерарних по хронолошко-тематском, а поетско-прозних - увек по тематском принципу. При састављању маршруте литерарних екскурзија неопходно је пажљиво одабрати последњи објекат, који ће омогућити да се изведе закључак екскурзије. Он мора бити споља уочљив, ефективан и упечатљив. У забавне програме за туристе треба укључити литерарне вечери.

Споменици знаменитим књижевницима у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини

Тешко могу да се установе закономерности, када и у којим деловима земље се рађају најпознатије личности. Код нас није вршено такво истраживање, али Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина, сигурно заузимају истакнуто место. За ове крајеве везана су имена познатих српских књижевника рођених у XIX веку (Јанко Веселиновић, Лаза Лазаревић, Михаило Сретеновић, Стојан Новаковић, Јован Илић, Милорад Поповић - Шапчанин, Станислав Винарев, Бранимир Ћосић, Филип Вишњић) и почетком XX века (Исидора Секулић, Милорад Панић – Суреп, Младен Ст. Ђуричић, Оскар Давичо). Такође главне радње многих дела познатих српских писаца смештене су у овом крају ("Сеобе" Милоша Црњанског, "Српска трилогија" Стевана Јаковљевића, "Глава Шећера" Милована Глишића). Та територијална особеност је корисна за планирање туристичких маршрута, зато што су минимални пасивни делови.

Лаза Лазаревић (1851-1890), књижевник и доктор, талентован приповедач; одличан стилист са много смисла за композицију, "назван српским Тургенјевим", спада међу најбоље српске реалисте; написао је свега девет приповедака, класичне су вредности и до данас су остале најбоља дела српске прозе. То су: "Први пут с оцем на јутрење", "Швабица", "Све ће то народ позлатити", "На бунару", "Ветар", и.т.д. (Енциклопедија, 1959).

Лаза Лазаревић је верно насликао један локални свет који је живео око половине XIX века, свет шабачке паланке и мачванског села, породице и задруге. Лаза је дао низ слика о томе свету са највернијом локалном бојом. Мале куће у баштама под орасима, бресквама и лозом; собице са миндерлуцима и иконама за којима стоји босиљак и стакленце са богојављенском водицом; паланачке газде у џемадану од кадифе; огромно двориште мачванских задруга у којој је преко осамдесет чељади; њихова кућа у којој је на средини велико огњиште; сеоски сабор и коло на њему уз гајде – то су слике, уз још многе, које је Лаза изradio. То је свет који живи за себе, свет, који кад чује да је Лаза био у Берлину и да је тамо "вера Швабе" вели: "ја, по Богу брате, како те не отроваше". Тај свет слепо верује да "он све зна". Носиоци тог морала су мајка, старешина задруге, поп. Лаза их је дао као производе патријархалне атмосфере и тиме нагласио какаве индивидуалности може да створи тај свет (Савковић М., 1938).

Споменик Лазе Лазаревића у Шапцу, налази се испред Градског парка, на Тргу ђачког батаљона. Подигнут је 1990. године поводом стогодишњице смрти и у знак сећања на истакнутог књижевника, рођеног у Шапцу. Споменик у облику бронзане стојеће фигуре у природној величини, на постољу од црног гранита (висине око 1,20 м) је дело вајара Станислава Гранића. Споменик је 5. X 1990. године открио академик Добрица Ћосић (Ивановић Д., 2003).

Спомен плоча на месту где се налазила кућа књижевника Лазе К. Лазаревића, постављена је у Јевремовој улици у Шапцу. Урађена је од сивог мермера, на којој је уклесан текст:

"На овом месту налазила се кућа
у којој се родио Лаза К. Лазаревић
књижевник 1851 – 1890.

Спомен плочу поставља
Шабачка народна књижница и читаоница
МСМНЛ."

Сл. 1. Споменик Лазу Лазаревићу

Сл. 2. Биста Јанка Веселиновића
(Фото Љ. Грчић)

Јанко Веселиновић (1862-1905), један је од зачетника реализма у српској књижевности. Рођен је у Салашу Црнобарском, 1. маја 1862. године, а одрастао у суседном селу Глоговац, где му је отац Милош Веселиновић био сеоски свештеник. Основну школу похађао је у Глоговцу, четири разреда гимназије у Шапцу, а Учитељску школу учио је у Београду. Од 1886. године радио је као учитељ у Свилеуви, Шапцу, Коцељеви (где је 1889. постао председник општине). Од 1892. године поново ради као учитељ у Шапцу. Провео велики део живота (све до пресељења у Београд 1893) по селима Мачве, највише као учитељ, сроднио се са селом и сељацима. Зато његове сеоске приповетке делују свеже и аутентично. У Београду је био помоћник уредника "Српских новина", а 1900. постављен је за драматурга Народног позоришта. Од 1898. до 1901. године издавао је "Звезду". Године 1904, вратио се у Мачву, где је провео последње дане живота. Ту у родитељској кући, код оца у Глоговцу, умро је 27. јуна 1905. године (14. јуна по старом календару). Сахрањен је на глоговачком гробљу, на Видовдан 1905. године.

Објавио је око тридесетак књига приповедака, репортажа, романа, драма и записа, у којима је највише приказивао свој родни крај Мачву. Збирке његових приповедака штампане су овим редом: "Слике из сеоског живота" у две књиге 1886. и 1888; "Пољско цвеће" 1890; "Од срца срцу"

1893; "Рајске душе" 1894; "Зелени вајати" 1895; "Стари познаници" 1896; "Мале приче" 1902; довршени романи: "Сељанка" 1893; "Хајдук Станко" 1896; недовршени романи: "Борци" 1889; "Јунак наших дана" 1898 – 1903; "Сељак" 1901-1902; "Машићи" 1905; позоришни комади (које је писао у сарадњи са другим писцима): "Ћидо" 1892; (тада је први пут игран) и "Потера" 1895 (Ђурић В, 1960).

Јанко Веселиновић је био "песник" богатог мачванског села. У њима је давао исечке из стварности, слике из сеоског живота (под тим насловом је најзначајнија збирка његових приповедака). Оне одишу лирском топлином и осећајношћу, тако да понекад више личе на песме у прози него на приповетке, што је дошло до изражаја и у давању поетских наслова појединим збиркама: "Пољско цвеће", "Од срца срцу", "Рајске душе", "Зелени вајати". Он је волео Мачву "синовљевом нежношћу" и имао је ускога локалног патриотизма. У Хајдук Станку говори о "богатој цури" Мачви: "Она вам је као туђинка, не да се сваком познати!...Ко хоће да зна њене дражи и њене лепоте, тај мора живети у њој. Томе она отвара своја врата и даје сву милошту...А ко проживи у њој, тај је лако не оставља, или ако је баш мора оставити, он је никада не заборавља". И одиста, он своју Мачву никада није заборављао, са малим изузетком све се његове приповетке дешавају у тој питомој и равној Мачви. Скерлић каже да је, један наш писац упоредио Јанка Веселиновића са Вуком Караџићем, и то поређење није без основа. Обојица су знали народни живот и народну душу као ретко ко, обојица су били задахнути народним духом, и док је један скупљао народне умотворине и обичаје, други је препричавао народне приповетке, или описивао народни живот и износио народну душу. И можда ни на једнога нашега писца, народне умотворине нису имале толикога утицаја као на Јанка Веселиновића (Скерлић Ј., 1922). Јанкову сеоску идилу чине лепи мачвански предели, воћњаци и забрани, беле кућице, звук двојница и песме девојачке, радни дани испуњени шалом и задовољством, једри момци и девојке и њихове срећне љубави, прела, свадбе и коло, пожртвоване сестре и верне жене, сложене породице, изврсни рвача и стрелци, људи огромне снаге и меког срца, издржљиви, душевни, племенити, поштени. Он је наивно, али од срца, дубоко одан својој земљи, тражио за њу срећу, која би била равна њеној природној лепоти: "ова земља, најлепша земља у Европи, треба да буде и најсрећнија" (Ђурић В, 1960).

Спомен биста Јанка Веселиновића откривена је 28. јуна 1936. године у Градском парку у Шапцу, залагањем Удружења Подринаца. Бронзана спомен биста, рад је београдског вајара Перише Милића (1901 - 1982). Претходно је иста таква биста постављена на Калемегдану у Београду (М. Јевтић, 1983). На његовој предњој страни урезан је текст: "Јанку Веселиновићу

Књижевнику
1862 – 1905

Захвално Подриње 1936".

Спомен биста Јанка Веселиновића у Салашу Црнобарском подигнута је 1987. године у центру села. Бисту је урадила Дринка Радовановић, позната вајарка из Београда (Вукоичић Б, 2002).

Надгробни споменик Јанку Веселиновић у Глоговцу, на сеоском гробљу у непосредној близини цркве, направљен је од црног мермера. На њему стоји текст:

"Јанко Веселиновић, српски књижевник

1. маја 1862.

преминуо 14. јуна

уочи Видовдана 1905.

у Глоговцу".

Ту се налазе и споменици читавој Јанковој породици. Ту је сахрањен Јанков отац, парохијски свештеник Милош Веселиновић (1837-1919), чија су сва три сина (Стефан, које је био ректор Богословије у Београду, Милутин, који је био морнарички официр, Јанко, познати књижевник), умрла пре њега. Посмртни остаци Стефана Веселиновића, који је завршио духовну академију у Русији, а умро 1915. године у Адровцу код Алексинца, пренете су овде 1956. године. Пренео их је његов сабрат, Јустин Поповић, заточеник манастира Ћелије и познати теолог. Такође ту се налазе и споменици Јанкове супруге Јованке, рођене у Свилеуви и мајке Јелене. На гробљу је 4. октобра 2005. године под покровитељством Владе Републике Србије и српске православне цркве свечано обележена стогодишњица од смрти Јанка Веселиновића.

Радна соба Јанка Веселиновића у Народном музеју у Шапцу. У оквиру сталне меморијалне поставке, изложен је део радне собе и салона (радни сто и столица) Јанка Веселиновића. Поводом сто година од његове смрти, Народни музеј у Шапцу је 2005. године организовао изложбу "Живот и дело Јанка Веселиновића 1862-1905", који је приредио Бранислав Станковић, кустос овога музеја. Први пут је представљена фото изложба посвећена лику и делу Јанка Веселиновића и његовог унука, писца Јанка Туфекчића. Изложба је, судећи по одзиву грађана, представљала изузетан догађај и знак захвалности писцу који је крајем 19. века описивао догађаје везане за Први српски устанак и патријархални живот села у Мачви.

У туристички програм могу се укључити и литерарне вечери и посета позоришној представи "Ћидо", коју су написали писци Јанко М. Веселиновић и Д. Брзак. Мачванске песме које је Ј. Веселиновић увео у "Ћиду" стекле су брзу и велику популарност не само у Србији него и у земљама где живе Срби (Скерлић Ј., 1922).

Михаило Сретеновић (1866-1934) рођен је у Убу а одрастао у мачванском селу Липолисту у фамилији Тушановић, где му се после смрти оца преудала мајка Анка. Основну школу је завршио у Липолисту, нижу гимназију у Шапцу, а Учитељску школу у Београду. Службовао је у Доњој Бадањи под Цером (где се оженио сином свештеника Панте Туфегџића), у Црној Бари, Лешници, Шапцу, Ориду... Од 1906. до пензионисања 1926. године, живео је у Београду и обављао дужност школског надзорника. Његове најзначајније и најпопуларније приповетке су: "Раде-тића Мара", "Бисерка", "Девојачки гроб", "Милићев гроб", "Јелисавка, Обилића мајка", чија се радња дешава у Мачви и Поцерини (у Раденковићу, Бадовинцима, Липолисту, Варни, Ориду, на Церу). Између два светска рата спадао је у најчитаније књижевнике у Подрињу. Неке његове приповетке биле су припремљене и за сценска извођења (Шашић Б., 1998).

Коста Абашевић (1879-1898), песник, рођен у Охриду, а потом се са родитељима преселио у Шабац. Његове најпознатије песме су: Звижди ветре, Свет је нама отаџбина, Братство, итд.

Спомен плоча на кући у којој је живео песник Коста Абашевић у Шапцу, постављена 1950. године, у Карађорђевој улици бр. 64, од белог мермера, димензија 65 x 50 cm, на којој је уклесан текст:

"У овој кући је живео, радио и умро

Наш први пролетерски песник

Коста Абашевић.

19. X 1950. Трудбеници Шапца."

Спомен - биста песника Косте Абашевића, постављена је у Градском парку у Шапцу, 29. маја 1965. године, на 86. годишњицу од рођења овог познатог песника. Бисту, рад вајара Стевана Боднарова из Београда, открио је књижевник Оскар Давичо (Љ. Андрић, 2000).

Надгробни споменик Кости Абашевићу у Шапцу, на Камичком гробљу где је у осамнаестој години сахрањен, подигло је почетком XX века тадашње Радничко културно друштво "Абашевић" (које је прославило 100 година од свог постанка). Има облик стуба без капитела, на чијем на врху је постављена метална лира. На средишњем делу споменика уклесана је плоча у облику отворене књиге, на чијим каменим листовима су урезани стихови (Група аутора, 1960).

Бранимир Ћосић (1903-1934), рођен је у селу Штитар, код Шапца. Писао је приповетке и романе, од којих су најпознатији "Покошено поље", "Врзино коло", "Два царства", у којима је дао приказ Србије за време Првог светског рата.

Спомен биста Бранимира Ћосића, испред школе у Штитару, рад је београдског вајара Перише Милића (М. Јевтић, 1983). Израђена је још 1936. године а постављена тек почетком октобра 1964. године, после тридесет година. Спомен бисту је открио и о племенитом лику Бранимира Ћосића говорио Сава Лазаревић, директор издавачке куће "Нолит" из Београда (Андрић Љ., 2000). Биста од бронзе, висока 0,75 м, постављена је на постамент од белог вештачког камена, димензија 0,50 x 0,50 x 1,35 м (Шашић Б., 1998). На предњој страни постолја је црна мермерна спомен плоча, димензија 0,30 x 0,40 м, са текстом:

"Бранимир Ћосић
књижевник
1903 – 1934
1964"

Милован Глишић (1847-1908), творац српске реалистичке приповетке и зачетник реализма као правца у српској књижевности, родио се у селу Градац код Ваљева. Написао је тридесетак приповедака, међу којима су најпознатије "Прва бразда", "Рога" и "Глава шећера". У историји српске драме и позоришта истакнуто место имају његове комедије "Подвала" и "Два цванцика". Преводио је Гогоља (Мртве душе, Тарас Буљба), Толстоја (Рат и мир), Гончарова (Обломов) и тридесетак комедија, највише с француског. У последњим деценијама XIX века, око њега су се окупљали млађи писци, а најближи су му били Јанко Веселиновић и Радоје Домановић. После смрти овог најдражег "синовца" Јанка Веселиновића повукао се из веселог друштва у знак жалости.

У својим приповеткама и комедијама Глишић је настојао да што верније прикаже стварност тадашњег српског села. Глишић је разумео дејство новца у савременом друштву и осетио да он постаје један од најснажнијих социјалних фактора. Али оно што чини драг његових прича је обилан хумор (Савковић М., 1938). Најкобнији утицај на селу имају они што позајмљују сељацима новац уз велики интерес, зеленаши. Глишић уводи лик зеленаша у српску реалистичку прозу. Радња приповетке "Глава шећера", говори о томе.

Спомен биста Милована Глишића, постављена је у Владимирцима испред зграде "Конака" 2002. године, скоро 100 година после настанка приповетке "Глава шећера", чија је радња смештена управо у зграду старог начелства. Бисту књижевника Милована Глишића, у камену је урадио вајар Коста Богдановић, из Београда.

Спомен места у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини, која су нашла одраз у књижевним делима

Литерарна дела располажу снагом да стварају утисак о земљи и њеној култури. По Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини могу се организовати литерарно—уметничке, или поетско—прозне екскурзије на којима би се туристи упознали са местима, која су нашла одраз у делима најпознатијих мачванских писаца (напр. "Литерарни Шабац", "У походе Јанку Веселиновићу", "Трагом дела Михаила Сретеновића" итд.).

Зграда старог среског начелства у Владимирцима подигнута је 1851. године, у време кнез Милоша. То је тада била највећа и најлепша грађевина у Посавини, која је до данас у потпуности сачувала аутентичан изглед. Зграду сазидану за потребе власти и становање среског начелника Посаво-Тамнаве народ је прозвао Конак. То је приземни објект, који има јако издужену парвоугаону основу (48 x 12 м) са централно постављеним главним улазом испред ког је постављен репрезентативни дрвени трем (Ћирић В., 2006). Зграда Конака је од 1976. године под заштитом државе као најстарија зграда у Посавотамнави. Данас је у њој смештена библиотека (33 Споменика културе, 2002). "Конак" у Владимирцима је овековечен у приповеци Милована Глишића "Глава шећера". Ова приповетка говори о томе како су сеоски капетан Максим Сармашевић и зеленаш, сеоски писар, Ђата, Давид Узловић довели до пропасти сељака Радана из Крнића. Радња ове приповетке смештена је у зграду старог начелства у Владимирцима тј. Конаку. Ту је начелник Максим Сармашевић са својим пандуром Ђуком шетао главу шећера и варао народ. Приповетком "Глава шећера", Глишић је као посматрач приповедач, дао слику сељачког положаја и његове психологије. Капетан се богати на тај начин што не узима "да рекнеш какав мит, Боже сачувај", него је са пандуром организовао читаву пљачку: купио је главу шећера, коју његов пандур продаје сељацима, те је ови дају капетану на дар, тек "да је руке ради понесе деци". Ту исту главу продаје капетан стотине и стотине пута. Сељаци то знају, али "куд ће шут с рогатим изићи на крај" – тако сами објашњавају свој положај. Сељаци увек морају да купе главу шећера, јер капетан без тога неће никакав посао да им сврши. "Људи им знаду ћуд, па шта ће – плаћају". Али ту су сељаци и жртве зеленаша Узловића. Он даје 50 дуката, а узима облигацију на 80, и сељак никако да исплати дуг, све што заради даје као отплату, па ипак дуг расте; "ради, скапавај, гладуј па подај другоме нека ти изеде, а ти опет живи као скот". Најзад, у дослуху са зеленашем, јер је и сам бацио око на несрећников виноград, решава цело питање сурово: "Ми ћемо њему јарца пред кућу", то јест цело му имање продају "на добош" (Савковић М., 1938).

Црна Бара је старо село, некада се звало Јордан. Јанко Веселиновић је у својим делима показао необично знање топографије, етнологије и историје Мачве. О постанку имена Црна Бара каже: "Ту се, у једној дринској отоци (речни рукавац), старачи, која изнад села тече, удавила девојка, јединица у мајке, која беше с мајком дошла у Јордан. Кажу да је мајка тако тужно нарицала, да нико ко ју је чуо не могаше заборавити њене запевке. У запеви назвала је отоку Црном Баром, а околна села назваше и сам Јордан тим именом" (Веселиновић Ј., 1896).

Парашница је потес на ушћу Дрине у Саву у атару Црне Баре, који је у XVIII и XIX веку био обрастао густом шумом. Простире се све до потеса Банов Брод. Та шума је била чувено стечиште хајдука, који су пресретали Турке и преотимали им плен и робље. За име Парашницу се везује веома стара легенда о родоскрвном греху, које наводи М. Ђ. Милићевић, 1876: "Кроз Парашницу има нека удолина, као водено корито, која се не протеже кроза сву њу него донекле. Кажу да је та удолина овако постала: Био некад некакав цин, па заволео своју рођену сестру, и хтео да је узме. Њему кажу да то може бити тек кад он прокопа води корито из Дрине у Саву. Он пристане, и почне копати; али се спусти густа магла, тако да није видео куд копа, него је кривудао тамо амо тако, да је на неким местима хтео саставити прокоп. Најпосле му се досади те се мане сестре, и прокоп остане недоведен до Саве".

Пошто је почетком 18. века Аустрија заузела Србију она је основала тзв. "хајдучка села". За време аустријске управе у северној Србији (1718-1739 године) село Црна Бара је било "шанац" – седиште народне милиције – хајдука. Црна Бара је тада била најважније место у Мачви. Командант тог одреда у Мачви био је Вук Исаковић, један од најпознатијих Срба војника тог времена. (*Симоновић Ђ, 1987*). Овде су хајдуци чинили неку врсту милиције, чија је дужност била да чувају границу и јавну безбедност. Момци су били обучени у народно одело, а наоружани на хајдучки начин. Носилац власти била је војска, односно војни заповедници (капетани, надкапетани). Услед турских освајања, аустријска царска војска напусти Србију 1737. године, те се повуче преко Саве и Дунава. Са њом се повукла и српска милиција, и то 418 хајдука (пешака) и 2157 катана (коњаника) под заповедништвом обрштера (капетана) Вука Исаковића, што је у делу "Сеобе", описао Милош Црњански. Успомена на такво стање, остала је у овом некадашњем хајдучком селу, Црној Бари.

Шумовити предео Парашнице је изнедрио много неустрашивих јунака у турско време, од којих су најпознатији Зека Буљубаша и Хајдук Станко, који су као витезови слободе опевани у народним песмама. У Парашници су се почетком XIX века налазиле колибе, где су обично становали "Голи Синови" Зеке Буљубаше. У народу Мачве јунаштво "из

нужности и невоље" је највећа људска и морална вредност. Хајдук Станко је један од тих јунака, који је ушао у народно предање и десетерачке песме, пре него што га је Јанко Веселиновић овековчио у истоименом роману. Са својом дружином Хајдук Станко је крстарио доњим Подрињем и Мачвом, штитећи српски народ од зулума турских силника и зликоваца. Као такав брзо се прочуо и радо је дочекиван у народу. Највише је хајдуковао у Парашници, чувајући и контролишући пут према Босни. О хајдучком харамбаши Станку Црнобарацу у народу постоји доста легенди, прича, анегдота и песама. Према Вуку Караџићу (1987), "из народнијех пјесама познати Станко Црнобарац", који је 1805. године отишао "у хајдуке", истакао се 1806. године у Боју на Салашу (Томић Б., 1935):

"... Када виђе Чупићу Стојане
Ја у боју Црнобарац Станка,
Чупић њему, вако проговори:
Бе аферим, Црнобарац Станко!
Да си синоћ мог брата убио,
И да си ми дворе запалио,
Та све би ти данас опростио,
Нити би те игда прекорио;
Проклет био, тко ти споменуо!
Кад си Србљу тако у помоћи".
Из песме: Бој на Салашу

(Фото: ЈБ. Грчић)

Сл. 3. – Вајат Хајдук Станка у Црној Бари

Вајат Хајдук Станка налази се на окућници Драгољуба Јуришића у Црној Бари. Као хајдук Станков земљак, књижевник Јанко Веселиновић провео је детињство међу преживелим јатацима и саборцима јунака Станка Алексића, хајдука из Црне Баре, чији је животни пут, заједно са догађајима везаним за Први српски устанак, описао у роману "Хајдук Станко". Писан поетично и у родољубивом одушевљењу, овај Веселиновићев роман представља патетичну и надахнуту апотеку хероизму српских хајдука и устаника из Карађорђевог времена.

Већ од првих реченица, читалац се одушеви племенитим Јанковим инспирацијама: *"Праштајте, свете сени, што вам кости потресам... Праштајте што вам имена помињем, јер ћу их само по добру поменути... Ја ћу причати о вама онако како ми другови и синови ваши приповедаху; славићу вас као што вас гусле славе; проносићу дела ваша и јунаштва ваша по свету као што их и данас проносе немирни таласи*

валовите Дрине". Одушевљење Првим српским устанком писац је истакао у трећем делу "Хајдук Станка", речима: *"Нека ми опрости историја и сви славни Немањићи; али ово доба, доба од 1804. па до 1813. ја зовем добом херојским. Гледајући на њега, можемо с поносом свету у очи погледати. Оно нам је дало јунака каквих може имати само митологија. Не могу нас зачудити Термопили јер смо их имали у најскоријој прошлости"* (Веселиновић Ј., 1954).

"Рађамо се да
мремо
а мремо да
живимо.
Отечество
љубљећи и
свакога на
добро упуђу-
јући."

Део текста на
спомен плочи

Сл. 4. - Спомен плоча Пантелији Григорићу - воденичару Деви у зиду цркве у селу Глоговац (Фото: Љ. Грчић)

Спомен плоча Пантелији Глигорићу – воденичару Деви, кога је Јанко овековечио у свом роману "Хајдук Станко", уграђен је у црквени зид у селу Глоговцу, родном месту Јанка Веселиновића. Спомен плочу је подигао његов син Милан, 1862. године. Узидана је у зид на источној страни цркве, споља, са леве олтарске стране. Породица воденичара Деви приложила је за градњу цркве глоговачке 1850. године, она три дуката која су још недостајала. Данас његови потомци носе презиме Девић.

Спомен комплекс "Ашиков гроб" у Метлићу – "Српска Верона". У овим крајевима често се наилази на појединачне или усамљене гробове, често без белега или са крстом нагриженим временом. По тим гробовима су названи неки локалитети у сеоским атарима: "*Ашиков гроб*", "*Девојачки гроб*", "*Милићев гроб*", "*Кумовски гроб*", "*Мршића гроб*", "*Грчки гроб*"... За такве гробове везане су бројне легенде, од којих су неке овековечене у књижевним делима.

"*Ашиков гроб*" као литерарни мотив био је познат и популаран и пре него што је Јанко Веселиновић одлучио да напише приповетку о љубави и трагичној судбини Павла и Ђуле. У "Босанској вили" 1889. године штампан је спев књижевника Владимира М. Јовановића "Ашиков гроб". Ту је опевана легенда о тајној љубави двоје младих, из двеју богатих, завађених породица. Легенда је живела у Мачви, у усменом предању, и подстицала је обележјем на међи Метлића и Мровске, које се зове Ашиков гроб, машту радозналих пролазника. На том месту су, по тој легенди, курјаци растргли младића оне ноћи кад девојка није дошла на тајни састанак. Сутрадан, она налази само његове кости и обамира од туге (Опачић – Лечић В., 1985). Народ је овај белег назвао "Ашиков гроб", по турској речи *aşık* што значи љубавник, драги.

Јанко Веселиновић је трагичну љубав Павла и Ђуле уградио у истоименој приповеци "Ашиков гроб" (објављена 1891. г.), само што је тему љубави и мржње развио тако снажно, да његова прича и данас живи у народу. Радња трагедије Павла, сина јединца газда Јована из Голо-Чела и Ђуле, ћерке јединице газда Филипа из Мровске, одиграва се на међи села Метлића и Мровске, на месту некадашње шуме "Владислављевица". Између двоје младих испречиле су се заваде сеоских "Монтегиа и Капулета". Непријатељство и мржња између двеју богатих породица, били су препрека у остваривању идеалне љубави између Павла и Ђуле. У Ашиковом гробу, тврдоглавост родитеља завршава идилу онако како је Шекспир учинио са својим трагичним љубавницима. Једне зимске ноћи, када је беснела мећава, на месту "ашиковања", док је чекао Ђулу, Павла су растргли вуци. Ђула, која је те вечери испрошена за другог, "хита драгану у наручје, да умре на његовој руци", и уместо њега, налази "само једну руку, и то десну" и од туге "клону с њом у снег..." На том месту, испод хрста цера,

несрећни родитељи су њихове остатке сахранили и ударили белег. "То је један велики камен, на коме стоји урезана човечја рука..." (Веселиновић, Ј., 1891). Бол и сазнање о правим узрочницима несреће измирили су породице. Љубав, истина трагична, победила је мржњу.

Одбор за подизање споменика Ашиков гроб подигао је 1991. године ново спомен обележје "Ашиков гроб". У Народном музеју у Шапцу је у мају 2004. године одржан састанак Иницијативног одбора за изградњу спомен комплекса "Ашиков гроб", поред пута Шабац-Доње Црниљево, са десне стране у селу Метлићу. Земљиште је поклонио Ђурђевић Драгољуб. Пројекат је урадила архитекта Зорица Карановић а ликовно решење дао је професор Маринко Марковић. Планирано је да се стари камен измести и постави на епитаф испод кога је писани текст.

Изградњом овог спомен обележја прича о љубави Павла и Ђуле је добила симболичан израз у камену. Централни мотив спомен обележја "Ашиков гроб" су две половине срца које симболизују прекинуту љубав двоје младих. До њега се долази степеницама преко првог платоа. Расцепљено срце, симболизује прекинуту љубав која је била искрена и чиста и обложено је белим мермером. Те две половине, које су у различитим равнима, представљају завађене породице. Око срца ће бити, као ниска бисера, постављене облице која ће те две половине држати на окупу и ујединити их у љубави и трагедији. Облице ће бити обрађене праним кулијером у црвеној боји која симболизује крв, односно несретан крај. Планирано је да намена спомен комплекса "Ашиков гроб" буде јавна са културним садржајем, с могућношћу прерастања у атрактиван простор, не само као спомен обележја, него и места на коме би се будући брачни парови заклињали на вечну љубав. Ту би се организовала венчања под ведрим небом, ту би могла бити српска Верона. Сватови би се преко првог платоа попели до спомен обележја. Младенци би са кумовима и најближом породицом прошли око срца са леве и десна стране и сели на облице. После давања заклетве испред епитафа, они би заједно са кумовима и породицом одлазили кроз средину, између две половине срца. При одласку би могли да се умију на чесми која се из кружне форме, савија у спиралну форму и симболизује заматак: вечне љубави и порода (Глас Подриња, мај 2004).

"Мачванска Мона Лиза" у селу Раденковић. Најпопуларније дело Михаила Сретеновића је "Радетића Мара", љубавна прича која се одиграла у другој половини XIX века у селу Раденковићу. У њему је сликовито дочарао обичаје, веровања, културу села Раденковића и Мачвана тога времена. Јунакиња истоимене приповетке је кћи јединица Јована Радетића из Раденковића. У њу су била заљубљена два сеоска момка, Стева, син честитог домаћина Игњата Добрића, за кога се удала и Јездимир, син богатог трговца Стојана Рибића, који због неузвраћене љубави чини

недела и преваре и завршава као последњи просјак. Између њих су људи чији је понос повређен, али су после свега, спремни да опросте. Радетића Мара "мачванска Мона Лиза" је постала "оличење женске лепоте, честитости, поштења и најискреније љубави". Данас главна улица у Раденковићу носи име Радетића Маре.

Сам аутор каже: Још као дете, волео сам Мачву, јер сам и сам у њој одрастао. Мара је плод мога живота у народу, баш у оним крајевима, где је она поникла..." (Сретеновић М., 1895). Сретеновићеве симпатије према лику патријархалне девојке, наклоњене домаћем огњишту и породици, нарочито су се испојиле у опису њене лепоте. "Погледајте је само, како весело изгледа. Игра јој оно вретено међу прстима. Чујте, чујте само, као и да пева. Полако само, молим вас, да нас не опази. Плашљива је као срна. Лако би нам се измакло задовољство да је посматрамао, а то би баш штета била. Слушао сам, да велики и богати људи, потегну по толики пут, потроше толике грдне паре, да оду и виде – слику, коју какав вештак – сликар – изрази. Боже мој, ја шта ли би та господа дала да виде ово, што ми ето сада без сићане паре гледамо!...Бело јој је лице закићено двома руменим ружицама. Очи црне као гак, крупне, па како весело гледају! Виш` очију, навукле се мрке обрвице, па ти изгледа: као да је Бог, баш ту хтео да покаже, шта он уме и може... Дугу врлану косу, зачињену белим раздеоком по средини, оплела у перчин па пустила низ леђа. Оне пуне уснице, румене јој се као јагоде у пролеће...На њој бела као снег памучна кошуља. На леђима човано јелече, па напред мало изрезано. Баш онде, где се бела кошуља затегла, па би чисто човек рек`о, да је у недра метнула две румене јабуке. А баш добро знам, и ви ћете ми веровати, да нису биле јабуке, него само личи..." (Сретеновић М., 1895).

Михаило Сретеновић је и у приповеткама *"Девојачки гроб"* и *"Милићев гроб"*, исприповедао стварне догађаје. Крајем 19. века М. Сретеновић пише да се у селу Варна, на двадесетак корака од сеоске механе и станице за одмор, налази један усамљени гроб на локалитету *"Девојачки гроб"*. Ту се налазио и "леп бели мраморни белег, на коме је шабачки каменорезац Сима Шигрић, изрезао с једне стране, кратку жалосну историју Јеличину, а с друге стране насликао њу у лепом поцерском оделу, мислиш сад ће проговорити. Данас тога белега нема, само стоји гроб несретне Јелице, кога народ и данас назива "Девојачки гроб" (Сретеновић М., 1896).

"Кумов белег" у Шапцу је камен који се налази на углу улица Авде Карабеговића и Вука Караџића, и одолева времену већ близу два века. Постављен је давно, почетком XIX века, у време Јеврема Обреновића и Марка Штитарца. За њега је везана легенда о љубави двоје младих који су живели у Мајуру, у близини шуме Китог. За мајурску преславу Младу недељу, сиромашни младић Радован позове и родитеље своје девојке.

Претходне ноћи је украо прасе и јагње, чији су нестанак комшије пријавиле Марку Штитарцу. Овај довитљиви "шеф пандура" је открио место где је закопана кожа украденог јагњета. Видећи пандуре око његове куће, Радован се склони у Китогу где се "испе на један велики брест" да заноћи. У то време су и Турци радије заноћивали у Китогу него да у касне сате пролазе кроз Мајур, који је био легло хајдука. Сакривен у крошњи, Радован је слушао шта причају Турци и одлучи да оде у Шабац да призна крађу и да обавести Марка Штитарца, како су ови кренули да заједно са шабачким Турцима убију господара Јеврема и да им носе писмо упућено из Сарајева. Марко је о свему обавестио господара Јеврема, који му је препустио да реши случај, а "овај одлучи да Турке испитају, да их затим одведу у четири различита правца и на месту где их убију закопају без икаквих обележја". Убијање Турака Штитарац је поверио свом куму Живану, а Радовану је опростио кривицу и наредио му да све што се десило држи у тајности. Таман када су се ови догађаји почели заборављати, Господар Јеврем прими од турских власти претеће писмо. Одмах је било јасно да је неко од учесника догађаја све испричао Турцима. Зато је Штитарац позвао Живана и тројицу одабраних пандура, који су имали задатак да побију Турке, и тражио од њих да га на лицу места увере да су ревносно обавили задатак. Када је Марков кум Живан откопао гроб, у њему је уместо леша био дрвени трупца. Живан је одмах признао да га је Турчин "подмитио силним обећањима" и стаде молити Штитарца да му опрости. Марко оста неумољив, те нареди свом куму да легне у гроб наместо дрвеног трупца, "опали у њега из своје кубуре те га уби, а присутни га затрпаше". После извесног времена, Марко Штитарац, почетком XIX века, нареди да се изнад "Кумовог гроба" као опомена, постави камен – белег, који и данас стоји на истом месту. Господар Јеврем се правдао турским властима, да је Турке вероватно побио хајдук Прело, који је познат јер је убио Милоша Поцерца, па је овај догађај пао у заборав (Ј. Михаиловић, 2005).

Литерарни празници као мотив туристичке посете

Место рођења или смрти, боравка или дуже стваралачке активности, датог аутора некако закономерно и основано претварају насеља у престонице "литерарног празника". Пошто је биографија утврђеног аутора ретко повезана само са једним насељем, запажају се примери полилокалности литерарних празника. Упечатљиво је да су стални центри литерарних празника, обично родна места знаменитих наших аутора. Географија литерарних празника укључује два типа насеља – центре литерарног живота: сталне и привремене "престонице". Преовлађујући део литерарних празника

се изводи у сталном насељу. Везе празник–насеље је толико трајно, да име насеља улази у назив празника и претвара се у његов синоним.

"Празник књиге у Шабачкој библиотеци", сваке године чини Шабац "престоницом" књижевности. Избор Шапца, у којем се одржава ова литерарна манифестација, није случајан, јер у њему су живели најпознатији српски књижевници XIX века.

Центри литерарног живота бивају и насеља, повезана са смрћу српских песника и писаца. Природно је у том случају да су и сами литерарни празници локализовани или да се подударају са датумом смрти свог патрона, као што су "Лазини Дани" у Шапцу или обележавање годишњице смрти Јанка Веселиновића у Глоговцу, нису посвећени смрти него бесмртности познатих мачванских књижевника.

"Лазини дани", сусрети лекара у Шапцу, одржавају се од 1976. године у спомен на доктора Лазу Лазаревића, чије име носи и шабачки Здравствени центар. У оквиру ове манифестације полагају се венци и цвеће на његов споменик. По традицији, млади лекари се примају у Српско лекарско друштво а оним од угледа додељује се награда "Др Лаза К. Лазаревић". Шабачки Културни центар је 1993. године установио *Књижевну награду "Лаза К. Лазаревић"*, и тако испунио усмено завештање познатог писца Иве Андрића. Додељује се за најбољу необјављену савремену српску приповетку. Награђеном аутору се свечано уручује плакета са ликом приповедача и лекара Лазе Лазаревића, и новчана награда. Издавач награђене књиге је шабачки Културни центар. Ту се одржава и манифестација Шабачки сајам књига. *"Лазини школски дани"*, традиционално се одржавају у основној школи "Лаза Лазаревић" у Шапцу, почетком маја, у оквиру Лазине недеље. Дружење и стваралаштво трају недељу дана а круна светковине је завршна свечаност.

Годишњице од смрти Јанка Веселиновића обележавају се у Салашу Црнобарском, Глоговцу и Шапцу. Стогодишњица од смрти Јанка Веселиновића, обележена је у Шапцу, Глоговцу и Салашу Црнобарском, у јуну 2005. године. У башти Културног центра у Шапцу тим поводом, уприличено је књижевно вече, на коме је представљена књига "Јанко за сва времена" Николе Девуре и Томислава Јеротића.

На трећем месту у географији литерарних празника су укључена насеља повезана са делатношћу његовог патрона, као ствараоца. Географија празничног литерарног живота се не одређује по административном статусу насеља, него по његовој вези са одређеним фактима из литерарне историје. Са спознајом њиховог значаја почиње постепено да се формира литерарни календар, који претпоставља не само локализовање празника у времену, него и у простору. Почињу да ничу ослоне тачке литерарне географије.

Закључак

Савремени услови развита туристичког бизниса одредили су нову улогу компетентних водича екскурзија, не само као духовног васпитача, него и као руководиоца туристичке групе, организатора и извршиоца туристичких екскурзија, регионалног географа, драматурга, режисера, актера – извршиоца, генератора и ствараоца текстова екскурзије, који даје одговарајуће садржаје слушаоцима на тему екскурзије

Културно-туристичка зона Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине обележена је бројним споменицима културе од средњег века до данашњих дана. Објективно говорећи, прави значај културно-историјског потенцијала Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине још увек није схваћен у пуном значењу. У Шапцу је презентација културних добара још увек на веома ниском степену.

Могућности културног и туристичког коришћења литерарних споменика су изузетне, али су до сада, нажалост врло мало коришћене. Они представљају културну баштину Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине и обележје преломних историјских догађаја везаних за културну историју Србије. Осмишљавање културне туристичке понуде Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине подразумева адекватно укључивање простора у туристичке активности, а пре свега избор најинтересантнијих вредности које ће се промовисати.

Литература

- Адрић, Љ. (2000). *Шабачки разговори I*. Шабац: Заслон.
- Бакић, О., и др. (1999). *Основе туризма са основама угоститељства*, Београд: "Чигоја".
- Веселиновић, Ј. (1896). *Хајдук Станко*. Београд: Књ. Ђоке Анастасијевића.
- Веселиновић, Ј. (1891). *Ашиков гроб*. Београд: "Српске новине"..
- Вукоичић, Б. (2002). *Радовановић Дринка*. Београд: НИЦ "Војска".
- Група аутора (1960). *Подриње*. Шабац: НИУ "Глас Подриња".
- Ђурић, В. (1960). Предговор. *Јанко М. Веселиновић - Изабране приповетке*. Београд.
- Ивановић, Д. (2003). *Колевка здравства у Србији*, Шабац. "Српска књига" Рума.
- Јевтић, М. (1983). *Насеља, становништво, становање*. У књ. *Посавотамнава*. Шабац.
- Кварталнов, В. А. (2002). *Туризъм*. Москва: Росийска международ. академия туризма.
- Мала енциклопедија Просвета (1959). Београд.

- Михаиловић, Ј. (2005). Кумов белег. У књ. *Завештања*. Шабац.
- Милићевић, Ђ. М. (1876). *Кнежевина Србија*. Београд.
- Опачић – Лекић, В. (1985). *Владимир Ј. Јовановић. Годишњак Међуопштинског историјског архива 18*. Шабац.
- Поповић, Ј. (1931). *О хајдуцима*. Београд: Народна штампарија.
- Савковић, М. (1938). *Југословенска књижевност*. Београд: Задруга професорског друштва.
- Симоновић, Ђ. (1987). *Сеоска насеља у Мачви од Раваничке повеље до краја прве владе кнеза Милоша Обреновића 1839. године*. Београд: Гласник Етнографског музеја.
- Скерлић, Ј. (1922). *Писци и књиге*. Београд: Књијар издавач Геца Кон.
- Сретеновић, М. (1922). *Девојачки гроб, слика из сеоског живота*. Београд: Издање књијара Чоке Настасијевића, Београд, 1897.
- Сретеновић, М. (1895). *Радетића Мара (приповетка из сеоског живота)*. Београд: Издање Књијарница Велимира Валожиха.
- Сретеновић М. (1898). *Милићев гроб*. Београд: Књ. Т. Јовановића и Вујића.
- Станковић, С. (1994). *Туристичка географија*, Београд: А.М.И.Р.
- Томић, Б. (ред.) (1935). *Пјесме Филипа Вишњића*. Београд: Научно издање.
- Ћирић, В. (одговорни уредник) (2006). *Споменичко наслеђе Колубарског и мачванског округа*. Ваљево: Завод за заштиту споменика културе.
- Шашић, Б. (1998). *Знаменити Шапчани и Подринци*. Шабац.
- Глас Подриња. (мај, 2004). Шабац.

Ljiljana Grčić

LITERARY MONUMENTS OF REGIONS MACVA, SABAC POSAVINA AND POCERINA IN TURISTIC OFFER

S u m m a r y

Modern terms and development of tourist business determine the new role of competent guide excursion, not only as spiritual teachers, but also as head of the tourist group, the organizers and perpetrators of tourist excursion, the regional geographers, dramaturges, directors, actors - perpetrators, generators and creator of excursion topics, who gives the information on excursions. Cultural and tourist zone of Macva, Sabacka Posavina and Pocerine is famous because of number of culture monuments from the middle ages to the present day. Sense of cultural tourism offer Macva, Sabacka Posavina and Pocerina means adequate valorization of literary monuments and literary geography in this region.

Росалина Грумо¹
Де Палма М.²
Гордана Радовановић³

СТРАТЕГИЈА РАЗВОЈА И ПРОМОЦИЈА РУРАЛНОГ ТУРИЗМА (Попово поље као туристичка дестинација)

Извод: Развој једне територије произилази из њених ресурса и способности да их организујете. Посебно је у сеоским подручјима присутан постепени одлазак становништва са тешким социјалним, културним и привредним губицима. Тамо гдје претежно земљорадничко звање, које је ушло у кризу, није допуштало механизме привредне замјене, створиле су се „празнине” које се данас покушавају попунити.
Кључне речи: рурални туризам, развој, село, Попово поље

Abstract: Territory development depends of resources and organization competency. Particularly in rural regions we detected migrations with large social, cultural and economy deficit. There is agricultural occupation in bad position without of mechanism for better economy. That “vacuum” should be padded.

Key words: rural tourism, development, vilage, Popovo polje

Увод

Узроци депопулације и деаграризације села су многоструки, али било би погрешно вјеровати да будућност сеоских подручја зависи само од пољопривреде. Сигурно је да се свака ситуација мора анализирати у контексту у коме се намјерава изводити. Неки услови напуштања села показују различите и посебне карактеристике, социјалне, културне, привредне, политичке које се директно упућу у процесе развоја. У анализама, са методолошке тачке гледишта, настојаће се да се пореде нека искуства просторног планирања руралног развоја и туризма која су спроведена у јадранским областима са онима која су у току са друге стране Јадрана, у Босни и Херцеговини. У овој размјени искустава лежи значај основних вриједности као што су поштовање различитих култура, учествовање у процесима развоја, сарадња (Corrado, Grumo, 2007). Рурални амбијент је у

¹ Др Росалина Грумо, Департмент за географске науке, Економски факултет, Бари.

² Де Палма М., Шпанија.

³ Гордана Радовановић, преводилац, Сарајево.

* Увод и параграфи 1-2 и 4 су рад R. Grumo, параграф 3 Michelangelo De Palma, параграф 5 Г. Радовановић, док су Закључци заједнички рад аутора.

правом смислу чувар таквих вриједности. Да би се скицирала једна политика развоја, основни приступ је тај да се учврсти идентитет ових подручја повезујући појам "развоја" са оним „руралним” али не и само „пољопривредним”, подразумјевајући под руралним не само оно што се везује за село, пољопривредну производњу, већ и оно што се односи на читав „амбијент” у коме активности остварују оно природно, културно, социјално и привредно (Formica, 1992; Grilotti Di Giacomo, 1996.). У овом смислу, кључне црте излагања пројекта би могле да слиједе неке правце. Прије свега враћање у пријашње стање неких основних услова да би се покренула пољопривредна активност, као у случају Поповог поља који је посебно изложен у овом раду.

Потребно је обратити пажњу на вишеструке активности пољопривредног газдинства и породице, третирајући и прихватајући мале територијалне реалности, придавајући пажњу оном систему односа који постоји између пољопривредне активности и тог подручја, имајући као ослонац то чврсто сеоско породично језгро и његов начин живота, потпомажући могућност да се живи на селу и да се стварају привреде које неће доводити до напуштања сеоских подручја. Уз то се још планира (претпоставља), као еволутивни елемент и елемент развоја, оснивање једног локалног система производње који би тежио да валоризује производње типичне за то подручје, користећи квалитетне методе и биолошке системе, и да створи један пољопривредни ланац. Подупирати затим мултифункционалност пољопривреде која би се кретала ка једном интегрисаном развоју села, јачајући производно и социјално ткиво локалних привреда и тражећи прилике валоризације села и у функцији туризма и прихвата (Магни, Santuccio, 2001). Најзад циљ је дозволити развој подручја у унутрашњости која су обично мање вреднована у односу на она приобална. Ето како ће настојати да се развија, пружајући неке смјернице планирања и унапређења за подручје Поповог поља и излажући пројекат који је још увијек у току.

1. Неке методолошке смјернице за план развоја села и сеоског туризма

Различита су искуства на која се ослањамо у покушају да нађемо један проходав пут за развој села. Не може се негирати сложеност изазова са којима се треба суочити, али када се мисли шта да се ради потребно је кренути од неких основних елемената који морају постати снажна тачка идеје развоја, обиљежје, а нарочито је потребно јасно имати на уму, још више ако постоје потешкоће у вези (контексту) амбијента, да је за организовање подручја потребно упознати га у свим његовим аспектима, јер план није није ништа друго него синтеза произишла из једне детаљне анализе

ресурса и потенцијала. Није академска деформација, већ једна прилика да се процјене добри планови од оних лоших и исти спроведу.

Географски приступ који је усмјерен на однос човјек-амбијент, способан је обухватити историјске, привредне, природне разлоге, али и оне сложеније као што су етички, политички и проблеме људског дјеловања на подручју, и позван је између осталог да објасни противрјечности облика пољопривреде, који су присутни на земљорадничким површинама. Такав приступ види пољопривредну дјелатност везану уз задовољење примарних потреба и као таква она је валидан инструмент привредно-друштвеног напредовања становништва путем развоја, било да се тиче субјективно објективне заштите квалитета живота, ресурса, природног амбијента, традиција технике обрађивања земље група људи, било да се тиче протагониста и прималаца промјена које налажу пажљива планирања и политике развоја на регионалном, државном и међудржавном нивоу. Под свијетлом свега овога, хипотеза процјене требало би да се састоји од:

- **Прва фаза анализе** која би могла пратити опис центара смјештених у овој области (демографски, природни, друштвени аспекти) и структуралне карактеристике пољопривреде присутне у таквој области, такође се односи на читав систем земље у који је област-систем (или који је још на путу одређивања као система) укључен, дакле историјско-географски услови, али и вриједности површине, квалитета и густоће обрађивања земљишта, присуство малих предузећа итд. То би била једна врста пописа који произилази из емпиријског искуства.
- **Друга фаза интерпретације** би могла бити усмјерена ка дефинисању привредних вриједности пољопривредне области на плану продуктивности и конзистентности (интензивна и екстензивна пољопривреда, узгој, спајање, итд.)
- **Трећа фаза предлагања** би могла да се фокусира на друштвене карактеристике пољопривреде, то јест на услове у којима се одвија пољопривредна дјелатност, скицирајући приједлоге иновације, технологије, да би се побољшао квалитет пољопривредно-прехранбених производа, и да би се подупрли типични производи, али и живљење на селу. Ради се о једном прегледу стандардног извештавања који наравно ако је примјенљив мора одговарати једном низу потребних својстава који се не излажу овом приликом због краткоће (Гриллотти Ди Гиациомо, 1996).

Разноврсност територија предлаже увијек специфичне услове о којима треба водити рачуна, као у области Поповог поља. Али циљ плана интегрисаног развоја пољопривреде и села је пружање једног кључа интерпретације који не изоставља ниједан елемент, него чак извлачи из сваког елемента (природног, културног, умјетничког и архитектонског)

области (регије) која је у питању покретачку идеју да би се дошло до развоја и и унапређења.

Од једне фазе анализе и процјене области под пољопривредним профилем процес планирања се обогаћује садржајима ка једном могућем вредновању сеоског ове области. Разлика између термина пољопривредно и рурално је прецизирана у уводном дијелу. У овом смислу пољопривредни амбијент постаје хумус на коме почива могућност развоја од 360 степени који полазе од вриједности руралног подручја и које би занимали постојећи ресурси ове области, путем једног интегрисаног процеса, а то би одговарало појму мултифункционалности, што је већ наведено у уводу.

2. Могућности прихвата на селу

На овој основи се може размишљати о организовању посјета и боравака на селу. У Италији и такође у Пуљи, једној регији на југу Италије, сеоски туризам је доживио велико напредовање, постајући врста туризма која се много упражњава, толико да има посебне прописе, који одређују услове кроз које се он може реализовати. Посебност таквог типа туризма који види пољопривредну дјелатност као преовлађујућу и ону туристичку као додатну, допушта туристима да буду угошћени (фарме, пољска имања, куће на селу), да би изблиза могли да осјете живот на селу, његове ритмове, дјелатности, пробајући производе типичне за тај крај, а у исто вријеме могуће је организовати обиласке околине преко којих се може упознати све оно што та област може да понуди у природном, културном, умјетничком смислу (Грумо, 2002).

Са једне стране ту је један битан аспект као што је постојање прилика који би подупирале сеоски амбијент и које би старале приход нарочито за угрожене пољопривредне области; са друге стране ту је туристичко искориштавање села које непрестано тражи информације око могућности спровођења рекреативних активности на селу, иначе се неће моћи остварити један савршен круг који би омогућавао умјерен прилив туриста. Све ово дакле не може бити учињено на брзу руку, и уколико такав пријем (посјета и боравак) захтјева:

- **Активност вредновања квалитета на унутрашњем плану.** То су у ствари неки минимални услови за гостопримство, чак и кад је ријеч о услугама које се нуде (смјештај и угоститељски објекти и услуге за слободно вријеме). Таква активност нуди могућност упознавања техника обрађивања и производње, али и конзервације пољопривредних производа чије квалитете област Поповог поља посједује, или и занатских производњи које обављају сеоске породице.

- **Активности вредновања на спољном плану.** То значи промовисање функционалних веза ради искориштавања руралног амбијента, природног, умјетничког и историјско-културног и вредновање фолклора и типичних занатских производа. Таква намјера почива на процесу идентификације природних ресурса који могу бити мало познати, поплавлени, или у стању пропадања (језера, ријеке, шуме, природне, термалне области) које треба увести у могући план једног итинерера. Тим поводом могла би се истаћи важност Вјетренице као феномена крша, драгоцене природне баштине, предмет истраживања многих научника, познате од стране локалног окружења а и туриста, а предложене због својих љепота да буде стављена под заштиту UNESCO-а. Идеја би могла бити да се промовише бициклистички итинерер који креће са обале, из Сланог, пење се до Завале и Равног, а повратак може бити даље кроз Попово поље, преко Неума. Осим тога било би zgodno тачно обиљежити област идентификујући умјетничка и историјско-културна добра која би омогућила упознавање територије и њеног поријекла, културе, путем нпр. манастира, о чему ће се касније говорити. На крају би требало стварати и информисати се о фолклорним аспектима и догађајима у којима ће се учествовати и омогућити и продаја типичних производа.

- **Грађевинске и инфраструктурне активности.** Потребно је да се горе наведене дјелатности подрже грађевинским интервенцијама по селима, нпр. водоводног карактера. Кад је о томе ријеч у овој области се налази корито ријеке Требишњице, које се пружа 98 км просторно и 187 км подземно, и у коме је управо Требиње највећи центар источне Херцеговине. То представља једну значајну могућност за села. Већ се 1967. године настојало реализовати мрежа канала ријечних вода, и то углавном за потребе пољопривреде. Али елементи градње инфраструктуре прате и процјену могућег прихвата гостију већ постојећег (смјештајни капацитети на селу, објекти који се могу реновирати, мали хотели, ресторани), а основни су радови на саобраћајној инфраструктури. За рурални развој поготово ако се намјерава почети бавити туризмом, било само унутрашњим, или повезаним са пограничним земљама, потребно је да постоји приступачност (побољшање система општинских или државних цеста) и повезаност и интеграција међу авио, жељезничким и превозницима на четири точка. Област Поповог поља, нпр., иако је у унутрашњости, није удаљена од обале, и дакле потребно је омогућити лак долазак користећи и луке и омогућавајући затим вожњу ка унутрашњости са што мање тешкоћа.

У овом смислу село постаје центар разних дјелатности, интегрисаних међу собом, које полазе из њега као темеља и које могу да се разгранају на привредном плану и да стварају погодне прилике за посао који је главни за ову област, а то је онај пољопривредни, користећи моделе очу-

вања амбијента. Ако се води рачуна о туристичкој процјени сеоске области ипак је неопходно створити туристичку понуду, према нивоу развоја, ради могуће туристичке потражње и промовисати један интегрисани развој, могућ само ако се на територији примјењују односи сарадње међу субјектима који су укључени у развој (случај Попово поље), у вези кога сваки сегмент мора ући у вези са другим и нарочито мора бити подржан на локалном нивоу било од стране институција било од органа, друштва, предузећа, задруга заинтересованих за стварање једног система са таквим карактеристикама.

3. Случај Попово поље: пољопривреда, туризам и интегрисани развој

На основу методолошког прегледа горе описаног, из анализе територије, скицирају се неки елементи тачно означени, који истичу ту област у којој се тренутно остварују пројекти преквалификације. Попово поље је област од око 4.500 хектара, претежно крашко подручје, на јужној страни долине ријеке Требишњице, у којој је смјештено 26 малих села. Оно обухвата општине Равно и Неум у Федерацији, и Требиње у Републици Српској, на југоистоку Босне и Херцеговине, удаљена 10 км ваздушне линије од јадранске обале.

По анализи података посљедњег службеног пописа становништва, који потиче из периода прије сукоба, становништва које је стално боравило у овом региону било је око 8.000, када се зброје они који су отишли око 15.000, и иако не борава у овој области били су везани за њу, јер су од ње економски зависили. Такав демографски тренд је сада потврђен и учвршћен догађајима из ближе историје ове територије. У ствари, данас, у долини Поповог поља стално борави око 1.200 становника, док постоји бројчано значајан феномен становништва који досеже до око 12.000 становника, који су родом из долине, али у њој не живе, већ од ње зависе због мањих или већих пољопривредних производњи.

Дио таквих токова се вјероватно може објаснити са бављењем искључиво пољопривредом у овом крају и са постепеним губитком значаја такве дјелатности у општој пољопривредној слици. У ствари, имајући у виду повољне педо-климатске и амбијенталне карактеристике, пољопривредни сектор је представљао један веома важан дио регионалне привреде, такође и један од главних извора посла за становништво. Колапс државних предузећа, уништење око 60% сточног блага, рушење грађевинске структуре, инсталација и опреме проузроковали су драстичан пад дјелатности које се сада обављају по стопи од 10-25% од њихове стварне производне способности (Ranieri, 2007.). Пад локалне производње произвео је снажан

пораст увоза пољопривредних производа. Извози су, напротив, по количини незнатни и једина роба за коју се чини да има некакав потенцијал у том смислу су неки производи нише, а то су, нпр. воће, шумско воће и производи типични за ово подручје, вино и сухомеснати производи прављени по традиционалним техникама (ICE, 2005.).

Премда би се радило само о једној подобласти, територија пружа, у ствари, неке интересантне природне предности што се тиче производње и прераде љековитих трава и биљака. Географски услови, земљиште и клима су идеални за бербу (скупљање) најмање 400 подврста познатих љековитих и зачинских трава и биљака, од којих су 76 тражене у цијелом свијету, дивље или култивисане, доброг квалитета. У овој области је смјештено 17 малих приватних предузећа, која се баве брањем, скупљањем и паковањем трава (ICE, 2006.). Имајући у виду, у ствари, готово потпуно одсуство загађености, слабо присуство индустрије, одсуство кориштења средстава против инсеката, квалитет трава је много цијењен и већ одговара критеријумима органске производње. Овај се аспект иначе мора узети у обзир, и настојати да се што више промовише примјена добре пољопривредне праксе јер се у крашком подручју са подземним водама употребом заштитних средстава и минералних ђубрива директно утиче и на земљу и на воду. Такође, за све оне који би хтјели да се баве органском производњом постоји и Сертификационо тијело за органску производњу, Органска контрола (ОК), чији је сертификат признат и од стране IFOAM-а, Међународне Федерације покрета за органску пољопривреду.

Посебну би пажњу требало обратити на крају, у аналитичком прегледу, претјераној распарчаности пољопривредног имања; пољопривредна газдинства су средње величине, не већа од 5 хектара, разасута једна до других на много километара, те тако отежавају било какав добар пољопривредни посао. Таква ситуација историјски објашњива са ограничењима величине приватног власништва. Прелазећи са фазе интерпретације на оперативну фазу, уз наклоност локалних предузетника активирала би се радна синергиј ради цјелокупног и органског унапређења таквих производњи. Сарадња би омогућила, како је то претходно споменуто, да се активира један процес планирања органске производње такође усмјерен на валоризацију села, али и туризма области којој доприноси драгоцјена природна баштина (пећина Вјетреница), као што је речено претходно, али и валоризацији историјске, културне и архитектонске баштине која може предложити итинерер обиласка манастира који, крећући из Мостара, са манастиром Житомислићи, би се наставио ка манастиру светог Петра и Павла у Завали и дошло би се до Требиња, манастира Тврдош, вјековног сједишта Епархије Захумско-херцеговачке, а на свим овим културно-

историјским дестинацијама би се посјетио и шири крај и уживало би се у природним и умјетничким љепотама (АА. VV. 2005.).

Након једне синтетичке анализе основних карактеристика ове области, глобални циљеви могуће стратегије за територију долине Поповог поља би могли бити усмјерени ка:

- заштити природних и културних ресурса долине Попова и организовању интегрисаног и одрживог развоја;
- подупирању стварања новог локалног предузетништва и јачању оног постојећег, повећавајући запосленост, посебно незапосленог младог становништва.

Такви циљеви који укључују специфичне циљеве, кадри да изразе критичне тачке и појединачне прилике за ову област, морали би се подијелити на следећи начин:

- организовање природне и културне баштине у један територијални систем као један од фактора покретача развоја регије;
- препознавање области као јединственог и интегрисаног система ради повећања конкурентности у односу на локална и страна тржишта;
- поновно уравнотежавање постојећих разлика између обале и унутрашњости, путем стварања стабилних и дуготрајних веза и интеграцијом између сектора и локалних, државних и приватних привредника.

Хипотетички план, израђен брижљиво под свјетлом таквих циљева, омогућио би евидентирање:

- вриједности територијалне јединствености у процесу развоја
- интеграције између културе, амбијента, типичности и одрживог туризма
- карактеристика квалитета и амбијенталне одрживости остварених дјелатности

Сви елементи плана би могли тако одредити рађање **Руралног парка долине Поповог поља**.

4. Унапређење које би водило ка јединствености мјеста

Следећи корак разматра могућност комуницирања, информисања и промовисања овог руралног територија у функцији туризма. Једна стратегија за остваривање маркетинг територија може поћи од састављања табеле која би посматрала све елементе територија који су споменути изводећи анализу SWOT (**Strenght, Weakness, Opportunities, Threats**) о јаким тачкама, слабир тачкама, повољним приликама и пријетњама. Тако би се могла урадити процјена, под свијетлом толико реченог, неких акција

које би искористиле јаке тачке, истичући их, и настојале би савладати критичне факторе, препреке које ометају локални развој.

Полазећи од ове анализе могу се активирати стратегије унапређивања сеоских области, путем означавања неких путева и тачака итинерера. Због краткоће би се могао показати један, као примјер, који води ка вредновању локалних пољопривредно-прехранбених и занатских производа (Провинција Лесе, 2007.). Избор није случајан уколико типичност изражава и удружује квалитет, мјесто поријекла, географски разграничено и процес традиционалне израде, евидентирајући како је типичан производ у исто вријеме плод једне посебне територије (географска веза), посебне културе (веза традиционалне израде) и јасног историјског контекста, веза традиционалне производње (табела 1).

Табела 1. SWOT Анализа области Поповог поља

Јаке тачке	Слабе тачке
• Снажно бављење земљорадњом • Типичност производа • Културни идентитет • Традиције • Клима • Природни и умјетнички ресурси • Квалитет амбијента • Инфраструктура за наводњавање • Израђен ГИС	• Распарчаност имања • Заосталост у техникама обраде • Професионална обука • Комуникација • Сарадња
Пријетње	Погодне прилике
• Маргиналност • Неуравнотежени развој • Изолација услед одвајања • Расељеност становништва • Страни модели који не производе локално вођени развој	• Интегрисани развој (земљиште, култура, амбијент, туризам) • Дефинисање јединственог територијалног система • Веза између обале и унутрашњости • Побољшање привредних услова • Нове могућности запошљавања

Извор: наша елаборација

У синтези се може рећи да је типичан производ резултат једног скупа материјалних и нематеријалних фактора који употпуњујући се, изражавају одређено подручје и услове јединствених производњи. То допушта не само да се утврде тачно мјеста производње, већ и да се раз-

граничи друштвени, културни контекст и географско подручје повезаности, предмет туристичког вредновања. Однос типичан производ/територија производње је много више него једна обична просторна веза, то је однос који обогаћује оба, предузећа која производе производ и територију производње и који се развија и на временском, културном и друштвеном нивоу. Дакле, овај прелаз допушта да се пређе са стратегије на акцију и комуникацију. Таква комуникација и унапређење проматра териториј и производ који постаје средство интеграције и развоја за све учеснике и може се дешавати на нивоу ланца производње (пољопривредно-прехрамбена производња), али и интеграције са другим аспектима привредне и друштвено-културне димензије, као у случају туризма (Giordana, 2004).

Локална динамика развоја базира се на унутрашњим ресурсима територије, која се не односи само на типичан производ и на способност да се активира стварна интеграција привредних активности, прије свих оних пољопривредних у туристичких, присутних у руралној унутрашњости, која у нашем случају тежи да се збива у јадранској залеђини као подручју испробавања пројекта (случај Попово поље). Ефикасна стратегија комуникације може се остварити промовисањем идеје хармоније и равнотеже међу материјалним и нематеријалним елементима, карактеристичним за ово подручје.

5. Интервесија AEI и MDPL-а у Поповом пољу, резултати и перспективе за будућност

Идентификовани проблеми који су довели AEI, шпанску агенцију за међународну сарадњу, да 2002 године помогне први пројекат у Поповом пољу су били: велики пољопривредни потенцијал смјештен на територији три општине (Требиње, Равно и Неум) у два ентитета оштећен ратом, становништво углавном расељено и у избјеглиштву, присуство мина као препреке за развој долине, 4.500 ha плодне земље која се не може култивисати између осталих разлога и због недостатка основног капитала за нови почетак. Главни циљ је постављен пројектом Ревитализација пољопривредне производње у Поповом пољу (фебруар 2002 – март 2005). Обезбјеђујући правну и техничку пољопривредну помоћ, дајући донације у пољопривредном материјалу и опреми потребним за подизање воћњака и винограда, изградњом система за наводњавање, постигнути су следећи резултати: двије јавне компаније су покренуле пољопривредну производњу, основане су двије пољопривредне задруге, око 30 ha је покривено наводњавањем кап по кап, техничка документаци-

ја за изградњу система за наводњавање је урађена за око 1.890 ha, изграђено је више од 11 километара цјевовода, укупне култивисане површине су порасле за цца 50% у односу на претходни период а формирано је и Удружење корисника воде за наводњавање „Попово поље“.

Захваљујући постигнутим резултатима првог пројекта, слједећи пројекат „Пољопривредни развој руралних заједница у Источној Херцеговини“ је почео у марту 2005. и завршава с мајем 2008. Активности су биле оријентисане у два различита али комплементарна правца: оптимизацији кориштења ресурса кроз Удружење корисника воде за наводњавање „Попово поље“ и његове интегрисне секторе, израду студија и систематизацију информација повезујући их са различитим основама одрживог кориштења земљишта.

Географски информациони систем, ГИС, са комплетним катастарским подацима из три општине, Требиње, Равно и Неум, је израђен, педолошка студија заснована на узетим узорцима земљишта са цијеле територије Поповог поља је урађена и њени подаци су интегрисани у ГИС Поповог поља, истраживање тржишта свјежег воћа и поврћа из Поповог поља је обављено кроз различита истраживања малопродајних објеката, потрошача и произвођача. Подаци добијени кроз ова истраживања су додатно анализирани, те кроз поређење са ситуацијом тржишта воћа и поврћа Босне и Херцеговине, обједињени у документу „Тржишно оријентисана пољопривредна производња свјежег воћа и поврћа на подручју Поповог поља – стање, ограничења и перспективе развоја“.

Сходно резултатима истраживања, јабука, паприка и лубеница из Поповог поља су већ признати „поповски“ производи. Заједно са ОТС-ом, техничком канцеларијом шпанске агенције за међународни развој изграђена је основна инфраструктура за формирање 6 иригационих система: Хутово, Турковићи, Веља Међа, Орашје, Мост и Грмаљни. Такође, два пилот пројекта којима је уведена органска производња у Поповом пољу су у току: производња органски произведеног поврћа у сарадњи са италијанском организацијом CEFA и пилот пројекат плантажног узгоја љековитог и ароматичног биља у органским стадардима.

Захваљујући подацима поменутих студија, квантификација и анализа физичких и социо-економских карактеристика подручја, су основа за будуће детаљније планирање које ће осигурати кохерентност и одрживост будућег развоја подручја. У том смислу, ГИС Поповог поља, са свим већ постојећим подацима и са подацима других спроведених студија и истраживања, као што су истраживање тржишта и текућа Студија изводљивости консолидације земљишта, представља највриједнији „алат“ за управљање земљишним варијаблама, који омогућава систематски приступ сакупљању, управљању и процесирању пољопривредних информација, и можемо га

користити као систем подршке за доношење одлука на различитим нивоима управљања ресурсима Поповог поља.

Дакле, унутар овог интегрисаног оквира, пројекат је допринио повратку и стабилизацији избјеглица и расељене популације и интеграцији малих произвођача руралних заједница у економски развој регије. Ипак, њихова интеграција и рурални развој области, теку једнако споро и отежано као и генерални развој пољопривреде у Босни и Херцеговини. Зато постављамо питање: да ли је сама пољопривреда једини могући носилац развоја Поповог поља или је потребно убрзано радити на реактивизацији кориштења и свих других потенцијала Поповог поља?

Закључак

У свијетлу онога што је речено налазимо се наспрам једног репрезентативног примјера подручја које је настојало да слиједи један методолошки приступ имајући за циљ ревитализацију пољопривреде, али и да помислимо да сви природни, културни, економски и људски ресурси, када се валоризују и организују могу бити подршка за један позитиван локални развој, па и у функцији туризма. Наравно, као што је то речено и у уводу, процес планирања и његова израда су директно везани за већ постојећи достигнути ниво развоја, те се не може размишљати о примјени модела који је створен са туђим карактеристикама, настојећи да га се пренесе механички и да се постигну добри резултати.

У овоме пројектном подручју, посебно интересантном по својим истраживањима, кренуло се са једном сложенom ситуацијом конструкције и реконструкције. Имплементирани пројекти, и они у току, демонстрирају један коректан приступ, гдје се почиње од прикупљања података релевантних за подручје, организованих на научни начин, и стављених у мрежу. Израда ГИС-а је сигурно био избор који добија, и није случајно да ФАО управо ту разматра да уради пилот пројекат консолидације земљишта за БиХ. Али очигледно је да анализу ресурса морају да слиједе и акције које настоје не само да створе мултифункционалност пољопривреде него и акције које воде ка интегрисаној и функционалној организацији свих горе поменутих елемената.

И овај рад је одраз учесничког приступа, сусрет идеја италијанског универзитетског доцента који ради углавном у регији Пуља, затим једног младог истраживача и једног искусног представника развојног пројекта из БиХ. Чини нам се да представља скроман примјер сарадње у корист развоја овог подручја.

ЛИТЕРАТУРА

- АА. ВВ., Република Српска – Touristic potential, Sarajevo, 2005, pp. 247-252.
- Corrado A., Grumo R., Cooperazione e rigenerazione ambientale inter-regionale e frontaliera. L'Unione Europea e la Bosnia Erzegovina, in F. Bencardino, M. Prezioso, Coesione territoriale e sviluppo sostenibile del territorio europeo: convergenza e competitività, Atti del Convegno, Milano, F. Angeli, 2007, pp. 85-97.
- Formica C., Geografia dell'agricoltura, Roma, La Nuova Italia Scientifica, 1992, pp. 381-399.
- Giordana F., La comunicazione nel turismo: tra immagine, immaginario e immaginazione, Milano, F. Angeli, 2004, p. 76.
- Grillotti Di Giacomo G., Prefazione teorico-metodologica, in Di Carlo P., Puglia, Roma, Reda, 1996, pp. 15-20.
- Grillotti Di Giacomo M. G., Una geografia per l'agricoltura, Roma, Reda, 1996, pp. 186-189; 325-338.
- Grumo R., L'accoglienza agrituristica tra identità e sviluppo del territorio in un'area del Mezzogiorno, in AISRE (Associazione Italiana di Scienze Regionali), Reggio Calabria, 2002, CdRom.
- Ice - Istituto Commercio Estero, Bosnia Herzegovina: Profilo Paese, Roma, 2005, pp. 46-50.
- Ice - Istituto Commercio Estero, Nota congiunturale, Roma, Settembre 2006.
- Magni C., Santuccio F., Concetti, metodologie e risultati dell'indagine. Alcune considerazioni di scenario, in Celant A., Magni C., Sviluppo rurale e agriturismo di qualità nel Mezzogiorno, Bologna, Patron Editore, 2001, pp. 15-35.
- Pedological study of Popovo polje, Faculty of agricultural and food science. Сарајево, 2007, p. 12, 17, 20.
- Provincia di Lecce, Terra del Salento, Marchi di area: un modello per la promozione e lo sviluppo del territorio, Roma, Italialavoro, 2007, pp. 187-199.
- Ranieri M., Bosnia Erzegovina, Centro Interdipartimentale di Ricerca sui Paesi Emergenti ed in Transizione, Torino, Febbraio 2007, p. 11.

Интернет:

www.vjeternica.com
<http://www.devonkarst.org.UK/Popovo>
www.eparhija-zahumskohercegovaacka.com
<http://www.voderc.org>
<http://www.fao.org>

Grumo R., De Palma M., Radovanovic G.

DEVELOPMENT STRATEGY AND PROMOTION OF RURAL TOURISM

Summary

Revitalisation of agricultural production needs time as a touristical organization of an area. It's good to know that Popovo polje has elements for development, but only if all locals: population, economy operators, institutions, have desire to determine problems and work on it. If the target is development, expetially perpetuate development, all energy must be polarize in the same direction, without quarells which will made dvelopment slowly.

Микица Сибиновић¹

ПОТЕНЦИЈАЛИ СТАРЕ ПЛАНИНЕ ЗА ИЗВОЂЕЊЕ ЕКСКУРЗИЈА И НАСТАВЕ У ПРИРОДИ

Извод: Стара изрека каже: „боље једном видети, него сто пута чути”! Извођењем наставе у природи можемо ученицима лакше објаснити неке појаве и процесе везане за природно окружење. Теренска настава пружа могућност за самостални истраживачки рад ученика и практичну примену теоријских сазнања.

Кључне речи: планина, екскурзија, настава, Миџор.

Abstract: An old sentence says „It’s better once to see, than a hundred times to hear”! From this you can easily tell what the main weakness of classroom teaching is. Having had classes outside students can better understand some processes and aspects in the environment. Outdoors practise provides you with number of possibilities for independent student’s work and gives you opportunities for adapting teoretical knowledge.

Key words: mountine, excursion, teaching, Midzor.

Увод

Занимљиви морфолошки облици, фосилоносне стене и бројне реткости биљног и животињског света које красе пределе и пејзаже Старе планине представљају темељне вредности Парка природе.

Стара планина заузима крајње западне огранке Балканског планинског система. Простире се од Црног мора на истоку до Вршке Чуке на западу, у укупној дужини од 530 километара. У Србији, простире се од Зајечара до Димитровграда правцем северозапад – југоисток. На територији Србије масив Старе планине ограничен је са запада долинама Белог и Трговишког Тимока до села Инова код Калне. Одавде границу Старе планине представља линија Иново – Мирковци - Темска, која се даље наставља долином реке Височице до границе са Бугарском. У ширем смислу Старој плани припада и Височка зона у троуглу између реке Височице, Темске и долине Нишаве до границе са Бугарском. Саобраћајну мрежу Старе планине чине магистрални, регионални и локални путеви. Најзначајнији су магистрални путеви: Е-771 (Кладово – Зајечар – Књажевац – Ниш – Приштина - Призрен) и Е-80 (Ниш – Пирот - Димитровград - Софија) који су истовремено и део Европске мреже путева са ознаком Е-75.

¹Мр Микица Сибиновић, асистент, Географски факултет, Београд.

Природни услови

Стара планина једна је од најдрагоценијих природно очуваних области у Србији. Највиша је и најлепша планина источне Србије. Подручје „Бабин зуб” представља природно богатство изванредног значаја, које је у просторном плану Републике Србије дефинисано као **приоритетна туристичка регија међународног и националног значаја**, погодна за развој разноврсних видова туризма: летњи, рекреативни, еколошки, ловни, а посебно зимски (Група аутора 2002.). Назив потиче од маркантног узвишења Бабин зуб, надморске висине 1.758 метара. Простире се на удаљености од 70 км од Ниша, 50 км од Књажевца и Пирота, 330 км од Београда и 120 километара од Софије (Стојадиновић Б. 1999.).

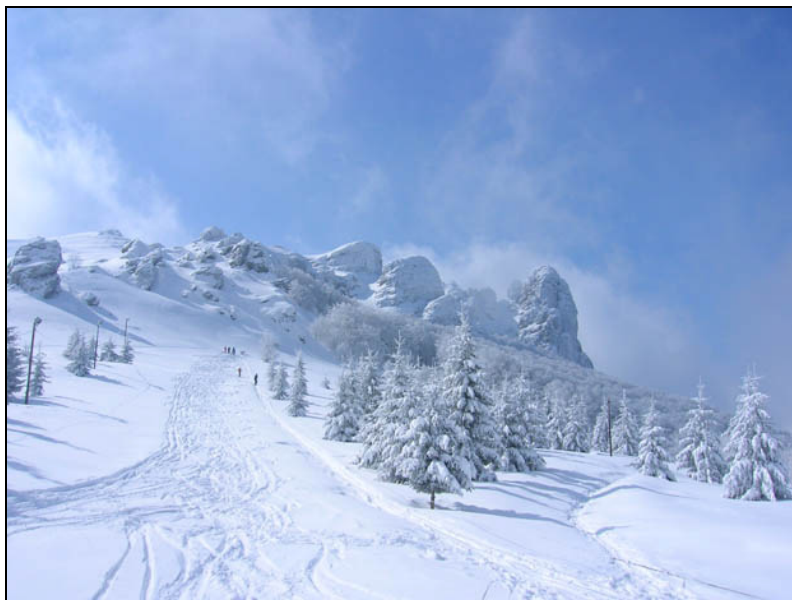
Рељеф Старе планине представља природну вредност која се среће код малог броја планина у нашој земљи. Према територијалном обухвату ово је велика планина са значајним просторима и врховима изнад 1.400 метара надморске висине. Благи и оштри успони, простране ливаде, речни усеци и долине, комплекси обрасли четинарском шумом, разноврсност биљног и животињског света само су нека од обележја ове планине. Највиши врх Старе планине, а уједно и највиша тачка општине Књажевац, је Миџор (2.169 м.). Стара планина се одликује бројним врховима, чија висина опада према северу. Као најмаркантнији истичу се следећи врхови: Тупанар (1.964 м), Жаркова чука (1.848 м), Бабин зуб (1.758 м) и Болван (1.434 м).

Климатски услови на Старој планини су повољни са становишта развоја туризма. Снежни покривач се задржава пет месеци годишње, на висинама између 1.100 метара и 1.900 метара, што представља добру основу за изградњу нових и одржавање постојећих стаза за алпско скијање, сноубординг, санкање и других врста зимских спортова. Летњи месеци пружају изванредне услове за шетњу, параглајдинг, маунти-бајкинг, клифхендинг, лов и риболов.

У оквиру природних туристичких потенцијала укључује се и естетика планинских предела, јер су простори Старе планине еколошки чисти и здрави. Као строги резервати природе I категорије проглашени су: Бабин зуб, Сињина – Мирица, Орлов камик - Копрен и Голема река, а водопад Бигреног потока има статус хидролошког споменика природе. У режиму заштите I степена, утврђује се забрана коришћења природних богатстава и искључују сви други облици коришћења простора и активности осим научних истраживања и контролисане едукације.

Вегетација Старе планине у целини се одликује разноврсношћу шумских, жбунастих, ливадских, пашњачких и тресавских заједница. Укупно је издвојено и описано 52 типа биљних заједница од којих су 24 шумске и жбунасте, а 28 зељасте (Милојевић Д. 2000.).

Посматрано по висинским зонама, на висинама изнад 1.000 метара највише има субалпске букве и смрчеве шуме, затим шума планинске букве у комбинацији са пропланцима. У појасу испод 1.000 метара преовлађују шуме храста китњака, а у nižем појасу доминирају шуме храста и граба. Квалитет овог простора употпуњују многобројне врсте лековитог биља, од којих су најпознатије: коприва, кичица, јагорчевина, жалфија, дан и ноћ, дивље малине, гороцвет, велебиље, боровница, божур, босиљак, мајчина душица, маслчак, медвеђе грожђе, мразовац, перуника, подбел, подубица, сапуњача, ситница, татула, чемерика, хајдучка трава, шумске јагоде и др. (Стојадиновић Б. 1999.).

Слика 1. Стара планина, врх Бабин зуб (1.758 м)

Фаунистичким истраживањем Старе планине утврђено је 116 врста дневних лептира, 6 врста водоземаца и 12 врста гмизаваца, од 46 врста које живе на простору Србије. Подручје Старе планине, карактерише се присуством 26 врста риба. Овде су настањене 203 познате врсте птица, што износи око 53,1% од укупног броја познатих врста у Србији, тако да се Стара планина намеће као један од највећих европских центара орнитофаунистичке специјске и генетичке разноврсности планина. На овом подручју заступљене су следеће врсте дивљачи: трофејна дивљач, срнећа дивљач, фазан, видра, зец, вук, лисица, дивља свиња и др. Оваква заступљеност дивљачи отвара могућност ловног туризма. Ловиште "Стара пла-

нина" налази се на источним падинама Старе планине. Лове се: јелен, срна, лисица, дивља свиња, вук.

Физичко-географски потенцијали

Један од најлепших бигарних водопада у источној Србији је **Бигар** (Цвијић Ј. 1986.). Водопад се налази на истоименој реци у атару села Стањинац, на 35-ом километру пута од Књажевца ка Пироту. Бигар је само неколико метара удаљен од пута и лако је доступан.

Река Бигар извире у близини манастира Свети Онуфрије, протиче долином која је дуга око 1,2 км и широка око 500 метара, правећи на свом току слапове и брзаке. Улива се у Стањиначку реку, притоку Трговишког Тимока. Долина реке Бигар је од изворишта до ушћа испуњена бигром који у горњем крају лежи преко кречњака, а у доњем преко пешчара.

Површина ове бигрене акумулационе заравни износи око 144 хектара. На тој заравни издвајају се три нивоа тераса са бигреним одсесима по 20 метара висине, а преко њих вода пада у слаповима. Долина ове реке заштићена је управо због репрезентативног изгледа бигарних тераса и слапова. На овим слаповима било је подигнуто десетак воденица које су послужиле и за снимање домаћег филма „Заседа“, али су оне напуштене и временом порушене, чиме је амбијентална вредност долине умањена.

Завојско језеро је вештачка акумулација. Брдо испод села Завој је 24. фебруара 1963. године почело да клизи, а већ наредних неколико дана створила се велика брана која је сасвим зауставила реку Височицу и створила вештачко језеро. Постојала је опасност да Височица пробије брану насталу клизањем брда и да водени таласи високи преко 20 м збришу сва села низводно, Белу Паланку а можда и Ниш. Проблем је решен усвајањем пројекта и изградњом преливног канала, што је у исто време значило и потапање села Велика Лукања, Мала Лукања и Завој. Становници потопљених села пресељени су у Пирот. Данас је Завојско језеро, након изградње бране, одводног цевовода и хидроелектране „Завој“, значајно подручје за град Пирот (Петровић В. 1985.).

Завојско језеро дуго је 17 километара, а широко 300 метара. Највећа дубина језера је око 70 метара. У току лета најповољније место за купање код некадашњег села Мала Лукања. Одликује се великом прозирношћу и чистоћом воде.

Излетиште Врело налази се на 33 километара од Пирота, у прекарском амбијенту у коме доминирају Дојкиначка и Јеловичка река. Посебно се истиче кањон реке Височице. Излетиште Врело налази се на надморској висини од 730 метара. У окружењу излетишта изграђен је ком-

плекс викендица и радничко одмаралиште. Занимљиво је да Врело пресуши сваке године у августу на само неколико сати. У непосредној близини Врела изграђен је у XVIII веку манастир Св. Богородице.

Културно-историјско наслеђе

Простор Старе планине био је насељен још у праисторији. Трагови културних делатности датирају из бронзаног периода (1400-800. године п.н.е.). У клисури Трговишког Тимока, недалеко од Калне, у пећини која носи назив Коренатац-Габровница откривене су праисторијске слике. Ови трагови сматрају се првим праисторијским сликарством у Србији у долини Тимока.

На месту данашњег насеља **Кална**, постојало је античко утврђење које је у периоду од 530-552. године обновио римски цар Јустинијан. Сврха тог утврђења била је да затвори улаз у долину Трговишког Тимока и да брани „пут метала” (античког рударења) на Старој планини. На узвишењу изнад пролаза познатог као Ђокина чука, на путу Кална – Пирот, било је озидао утврђење Callis (callis – узани пролаз, зидови утврђења који прате усек, путања). Трагови античке културе налазе се и унутар масива Старе планине у Буцаку, где постоје остаци утврђења код данашњег села Јања у засеоку Мездреја (мездреја – напуштено село, место). Данас се распознају зидови грађени ломљеним каменом и малтером. У атарима села Алдина река, Татрасница и Габровница у то време радили су рудници у којима је експлоатисано злато, сребро, бакар и гвожђе (Велојић М; Радовановић О. 2003.).

На десној обали Трговишког Тимока, у близини пута Књажевац – Пирот, налази се познато **излетиште Бараница**, које представља и својеврсан археолошки локалитет. Бараница је насеље које се везује за римског императора Барона, мада га неки аутори сврставају у средњовековне грађевине. Народна легенда каже да је овде моћни цар Барон преграђивао Трговишки Тимок и да су лађе пловиле десетак километара узводно. Друга легенда каже да је овде била велика ризница драгоцености израђиваних у многобројним радионицама Заглавка и околине. Зато данас многи златољупци претражују терен брда Бараница где је пре око четрдесет година подигнут мотел. Тачно је ипак да се и данас на овом терену могу наћи новчићи византијских царева: Анастасија, Јустина и Јустинијана, али ће тек неко будуће организовано археолошко истраживање дати суд о овом локалитету.

Манастир Свете Тројице налази се између сеоских насеља Доња Каменица и Горња Каменица, са десне стране Трговишког Тимока, на удаљености око 17 километара од Књажевца. Народно предање каже да је

овде првобитно била изграђена црква чатмара, а да је по њеном паљењу нову цркву подигао деспот Лазар, син деспота Ђурђа Бранковића. Према обновљеном запису из 1848. године манастир је изграђен 1457. године. Фрескопис је сада само фрагментирано дат после рестаурације, обзиром да је у ранијем периоду ово здање више пута рушено и обнављано (Стојадиновић Б. 1985.).

Слика 2. Доњокаменичка црква

Доњокаменичка црква налази се у средишту села Доња Каменица и представља драгоцен споменик средњовековне културе. Црква је посвећена Светој Богородици и веома је занимљива по својој архитектури, али историчари до сада нису успели да утврде из ког века потиче (Стојадиновић Б. 1999.). Иконописје су радила два мајстора и то у различитом времену, што указује да је црква обнављана више пута. Стил градње је моравског и византијског типа, али су је градили, на захтев српских влада-

ра, мајстори из других области Балкана, вероватно Грци, што је довело до неуравнотежености различитих ставова у градњи познатих у то време. Црква је због таквог начина градње у облику уписаног крста, с двома кулама. Данас је црква рестаурирана, заштићена и доступна презентацији.

Споменик на Караџину изграђен је на месту где је 8. августа 1941. године формиран Заглавско-тимочки партизански одред. Велелепни споменик доминира брдом Караџин, код села Штрпца од 1981. године, када је изграђен. Овде је 1945. године била изграђена мања пирамида са текстом исписаним на мермерној плочи, али су житељи Књажевца поводом 40. годишњице устанка, желели да се боље обележи ово место. Споменик је доступан посетиоцима асфалтним путем (Стојадиновић Б. 1985.).

Културне манифестације

Туристичко-привредна манифестација „Ђурђевдански сусрети - **Молитва под Миџором**” одржава се у селима Вртовац и Балта Бериловац (37 км од Књажевца). Први део Манифестације одржава се на Ђурђевдан (06. маја) у селу Вртовац. Ђурђевдан је слава и сеоска заветина позната код сточара као једна од највеселијих обредних светковина којом се слави снага пролећа и природе. Обредним ритуалом, снага природе „преноси” се на људе, стоку и усеве. Ђурђевдан започиње бербом цвећа и биља на Биљарни петак и ритуалним плетењем венаца на реци. Празновање се наставља првом мужем оваца, а на сам дан Славе око ћелије у Вртовцу иде обредна поворка - литија, врши се освећење сира, кити се простор око ћелије цвећем и биљем планинке, жене која представља дух природе. Процесија се завршава клањем јагњета у свакој кући. Најзначајнији чин обреда је клање црног мушког јагњета украшеног венцем и упаљеном свећом на рогу, кога народ Буцака зове „Молитва”.

Други део Манифестације одиграва се у селу Балта Бериловац и почиње благословом и позивом ћаје - заповедника ђурђевданских свечаности, чобанима и народу. Затим следи културно-уметнички програм, спортске и забавне чобанске играрије, избор најлепше чобанице из Буцака, такмичење у припреми старих јела. На Манифестацији се такође могу видети и стари занати, али и приказати лековито биље као и његова примена.

У подножју Старе планине у селу Јаловик Извор (35 километара од Књажевца) сваке године на Велику Госпојину (28. августа) одржава се Сабор народне изворне музике, популарно назван „**Панаџур**”, који окупља: певаче, хармоникаше, фрулаше, гајдаше, трубаче, блех-оркестре. Најбољи добијају признања названа именима наших славних радио-извођача народне музике.

Сабор на Кадибогазу одржава се викендом око 19. јула. У селу Ново Корито у Србији и Салаш у Бугарској организује се вашар (сабор) који је привредна и културна манифестација на којој се приказује народно културно стваралаштво и привредна понуда насеља са обе стране државне границе. Сваком посетиоцу омогућено је да неометано прелази границу до места сабора.

Смештајни капацитети

Садашњи капацитети су задовољавајућег квалитета и могу да обезбеде оптимални комфор за извођење екскурзија и наставе у природи, али нису довољни да обезбеде потребе већег броја туриста у сезони због недовољног броја лежајева и ограниченог простора.

Хотел „Јелен” у Кални у свом саставу има ресторан са 100 места и кафану са 200 места, 34 лежаја и 2 апартмана, као и депаданс са 120 лежаја. Хотел је тренутно у фази реновирања, тако да нема на располагању све капацитете за своје госте.

Хотел Електро-привреде Србије „Бабин зуб” налази се на северној страни Бабиног зуба, поред планинарског дома. Хотел је „Б” категорије, капацитета 60 лежаја у 22 двокреветне, 5 трокреветних соба и 2 апартмана. Изнад хотела налази се вишенаменски спортски терен. Хотел је изграђен на надморској висини од 1.580 метара, а удаљен је од Књажевца свега 55 километара.

Планинарски дом поред хотела „Бабин зуб” саграђен је 1952. године и има површину од 430 м². Капацитет овог дома је 80 лежаја, а структуру дома чине: 7 соба, три апартмана, трпезарија, кухиња и остале помоћне просторије. Около су квалитетне скијашке стазе за алпско скијање и једна стаза за турно-скијање. Укупна дужина стаза је 1.500 метара. Главна сезона почиње новембра месеца и траје до краја марта (Милошевић В. 1977.).

Хотел „Планинарски дом” налази се на обронцима Старе планине, испод врха Басарски камен на надморској висини од 1.080 метара. Повезан је са Пиротом локалним асфалтним путем у дужини од 12 километара. Хотел поседује 30 лежајева у двокреветним собама и апартманима, ресторан капацитета за 100 гостију, терасу од 50 седишта, аперитив бар, ТВ салу, салу за састанке и семинаре. Свака соба има ТВ, телефон, видео и могућност праћења сателитског програма. Хотел нуди могућност разоноде и спортско-рекреативног живота за госте на својим ограђеним теренима за мале спортове, уређеним ски-стазама са ски-лифтовима и трим стазама за све узрасте.

Закључак

Стара планина са својим потенцијалима пружа изванредне могућности за извођење екскурзија и наставе у природи. Релјеф Старе планине представља природну вредност која се среће код малог броја планина у Србији. Стара планина је пет месеци под снегом на висини између 1.100 метара и 1.900 метара, што представља добру основу за упражњавање зимских спортова. Шуме су богате биљним и животињским светом и у току лета можете уживати у следећим активностима: шетња, параглајдинг, трчање, планинарење.

Живописни предео одувек је био место надахнућа многим уметницима, тако да су овде организоване бројне музичке, ликовне и песничке колоније. Љубитељи природе су често истицали лепоту Старе планине, предивне заласке сунца, звук река и мирис шуме због кога се увек враћају у ове пределе.

Скромни смештајни капацитети могу да задовоље потребе неопходне за извођење екскурзија, а културно-историјски споменици и предивна природа могу да учине наставу у природи ефикасном и надахнутом. *Ово су предели према којима нико није остао равнодушан.*

Литература

- Велојић М., Радовановић О. (2003.): „*Становништво Старе планине – Буџак*”. Зајечар.
- Група аутора (2002.): „*Програм развоја туризма општине Књажевац*”. Републички завод за развој, Београд.
- Јован Цвијић (1896.): „*Извори, тресаве и водопади у источној Србији*”. Гласник СКА бр. 51, Београд.
- Милојевић Душан (2000.): „*Парк природе Стара планина*”. Београд.
- Милошевић Властимир (1977.): „*Туризам као привредна грана у Тимочној крајини*”. Развитак бр. 4, Зајечар.
- Петровић Вукашин (1985.): „*Велика Лукања*”. Ниш.
- Ршумовић Радован (1972.): „*Књажевачка туристичка регија*”. Зборник радова. Географски институт, књига 24, Београд.
- Стојадиновић Бранислав (1999.): „*Књажевац у 1.000 појмова*”. Јавно информативно предузеће, Књажевац.
- Стојадиновић Бранислав (1985.): „*Културни развој Књажевца и околине*”. Међимурје бр. 8, Зрински, Чаковец.
- Интернет: www.tokenjazevac.org.yu
- Интернет: www.topirot.com

Sibinović Mikica

OLD MOUNTINE'S PERSPECTIVES FOR THE EXCURSION AND OUT-DOORS PRACTISE

Summary

Old mountain is an area which provides a number of possibilities for outdoors practise. Environment also provides whole year entertainment. The highest peak, Midzor (2.169 m), is easy to reach for tourists searching for fun. Mixture of flora and fauna, rare relieve morphology, Bigar fall and Zavoj lake, are just some of places for excursion. Visiting cultural-historical monuments and cultural manifestations will make understanding of domestic culture easier for the students. Villages are not heavily populated. Village Repusnica in Knjazevac municipal is without population. Individualities of this area could be very useful for student education.

Мирјана Пенић¹
Тамара Гајић²

ТУРИСТИЧКО-ГЕОГРАФСКИ ПРИКАЗ СРЕМСКИХ КАРЛОВАЦА

Увод

Извод: Туризам је феномен који засеца у све поре привредног и друштвеног живота, импликација његовог развоја се рефлектује у различитим сферама. Задовољство туриста врло често представља главну карику у развоју и унапређењу туристичке делатности. Главни циљ изучавања био је да се укаже на јединствено подручје у околини Новог Сада. Сремски Карловци представљају подручје националног блага, културно-историјску целину под заштитом државе, образовано-туристички центар највишег ранга, извориште српске духовности, културе и очуване природе, једном речју представља јединствени туристички драгуљ.

Кључне речи: туризам, Сремски Карловци, туристички потенцијали

Abstract: Tourism is a phenomenon which intersects all the pores of economic and social activities and the impact of its development is reflected in different aspects. The satisfaction of tourists is very often a major link for the development and promotion of tourism activity. The major subject of study was to show a unique area in the vicinity of Novi Sad. Sremski Karlovci represents an area of national heritage, cultural and historic unity under the governmental protection, educational and tourist centre of the highest level, the source of Serbian spirituality, culture and preserved nature, in one word, it represents a unique tourist jewel.

Key words: tourism, Sremski Karlovci, tourist potential

Увод

На обронцима Фрушке Горе и на обали Дунава смештен је живописни градић Сремски Карловци, место изузетне културне баштине. Најлепши у јуну када хиљаде липа процветају и у октобру када стотине хектара винограда донесу своје надалеко чувено грожђе, овај град, богат рибом, дивљачи и подрумима са изузетним винима, представља изузетну туристичку атракцију.

Сремски Карловци леже на крајњем североистоку Срема, удаљени свега десетак километара од Новог Сада и 57 километара од Београда.

¹ Мирјана Пенић, дипломирани географ-туризмолог, Д. Обрадовића 3, Нови Сад

² Тамара Гајић, докторант ПМФ, Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад.

Налази се на путу Београд-Суботица и међународној прузи Истанбул-Варшава. Аеродром Београд удаљен је непуних 70 километара од Карловаца, а обала Дунава омогућава долазак путника и воденим путем. Типичан град XVIII века са низом културно-историјских споменика, урбанистички и амбијентално је у ширем центру у потпуности сачуван и представља један од малобројних градова у Војводини и Србији који већ на први поглед асоцира на давно прохујала времена.

Туристичко-географски положај

Туристичко-географски положај места представља битну компоненту туристичке валоризације. Ова сложена категорија обухвата: географски, туристички и функционални положај.

Општина Сремски Карловци налази се на подножју Фрушке горе, на десној обали Дунава, где он прима Стражиловачки и Липовачки поток. Географски, општина припада Срему, а један њен део, Ковиљски рит, налази се на подручју Бачке. На западу и југу граничи се са општинама Инђија и Ириг, а на северу са подручјем града Новог Сада.

Посебна специфичност је да се на територији општине, осим града Сремских Карловаца, не налази ни једно друго насељено место. Територија општине заузима површина од 51 km², а у њој живи по попису из 2002. године 8 839 становника.

Општина Сремски Карловци просторно и комуникациони има изузетно повољан географски положај на међународном железничком коридору Будимпешта - Београд - Атина, магистралном путном правцу Београд - Нови Сад и међународној пловној реци Дунав, природној саобраћајници, једној од најважнијих за југоисточну и централну Европу. Са становишта односа према систему саобраћајница релевантних за туристичка кретања, посебно треба нагласити да се Сремски Карловци налазе на коридору спајања Београда са Новим Садом и то на воденом и железничком правцу. Као пример, могућности искоришћености овог вида превоза је и увођење туристичког воза "Романтика" од Београда до Сремских Карловаца. Овај воз почео је да саобраћа од 1999. године, а поред превоза туриста, коришћен је и за разне туристичке атракције, снимање и промоцију филмова, венчања и друго. Правци развоја речног саобраћаја у Европи (повезивање Рајне и Дунава) изузетно је значајно за нашу земљу, а посебно за развој туризма у Сремским Карловцима. То треба искористити за осмишљено уређење и изградњу приобаља са одговарајућим туристичко-рекреативним садржајима, а посебно модерне речне марине. Поред тога, са аспекта туристичке понуде, за Сремске Карловце се својим културно-

историјском баштином и значајем, можемо рећи да представљају и "врата" Фрушке горе – природне и културне ризнице Србије. Све ово указује да Сремски Карловци имају изузетан туристички положај.

Доношењем Закона о обнови културно-историјског наслеђа и подстицају развоја (22.06.1991. године), започет је процес обнове културно историјске баштине и изградње инфраструктуре, а тиме стварања предуслова за развој туризма.

Природне туристичке вредности Сремских Карловаца

Сремски Карловци су због свог специфичног изгледа сврстани у ред најатрактивнијих градова у Војводини. Настали су на споју реке Дунав и шумовите Фрушке Горе. Степеничasto спуштање рељефа од планинског била Фрушке Горе са надморском висином 480 м, преко суподинске косе до алувијалне равни и лесне заравни на само 76 м, даје овом насељу изузетне пејзажне карактеристике (Миљковић, 1994).

Овај град има средњу годишњу температуру ваздуха 11,8°C. Најхладнији је у јануару са средњом месечном температуром ваздуха од 0,1°C, а најтоплији у јулу са 23,6°C. Имају средњу годишњу влажност ваздуха од 76 %, средњу годишњу облачност од 5,1 десетина, са минимумом у септембру и октобру што је повољно за сазревање и бербу грозђа и туристичке манифестације на отвореном. Просечна годишња количина падавина је 586 мм, са највећом количином у мају 76 мм, а најсушнији септембар са 33. У Сремским Карловцима најчешће дува ветар из југозападног правца, и то у периоду од маја до октобра. Кошава дува из југоисточног правца али се у насељу слабије осећа због заштитног шумског појаса. Средња годишња сума осунчавања је 2.162 сата, најсунчанији су јул и август (300 сати), а нешто мања осунчаност је у мају, августу и септембру (1973). Сремски Карловци су климатска оаза у степи каква је Панонска низија. Најважнији модификатори климе су река Дунав, која освежава и влажи ваздух и Фрушка Гора са чијих падина се спуштају ваздушне струје и чине боравак у овом граду пријатнијим. У септембру и октобру су најпогоднији климатски услови за организовање туристичких манифестација на отвореном.

Дунав је доминантан хидрографски објект, који се после сужења у петроварадинском лакту на територији Сремских Карловаца поново шири, успорава. Изградњом насипа за међународни пут и железничку пругу 1971. године исправљен је један меандар и од тада насеље није више уз саму обалу Дунава. На овом делу се налази Петроварадинско-карловачки рит, један од малобројних са очуваним карактеристикама рита као специ-

фичног биотопа. Кроз насеље протиче стални поток - Стражиловски поток који естетски употпуњује ово насеље.

Изузетну пејзашну вредност Сремских Карловаца чини обиље вегетације која је настала на плодној подлози уз доминацију чернозема и гајњаче. Скоро две трећине од површине насеља, што је око 1.700 ха, прекривају простране шуме које су наставак шума фрушкогорја.

Уређене зелене површине красе насеље, а најзначајније међу њима су Дворска башта и неколико паркова. Дворска башта има површину од 12 хектара, а направљена је по налогу патријарха Рајачића 1848. године. Он је из Беча довео стручњаке који су уредили овај врт. Из тог времена остало је неколико споменика природе: стабло тисе и бор висок преко 40 м. Данас се у овој башти поред украсног биља гаји око 180 врста листопадног дрвећа и 35 врста четинара. То су црни и бели хомалајски борови, ариши, јеле, кедрови и чемпреси. Поред Патријаршијског двора налази се уређени парк на 2 хектара.

Сремски Карловци су права ризница са чак 14 заштићених објеката природе. Међу њима са својим значајем истиче се стабло платана у порти Доње цркве који представља јединствени примерак ове врсте, димензија и старости на подручју Војводине. Шумовита Фрушка Гора, разноврстан рељеф, меандри Дунава и виногради који се у њему огледају склопили су мозаик у пејзажну слику Сремских Карловаца која мотивише многе туристе да их посете.

Антропогене туристичке вредности Сремских Карловаца

Специфичан значај културне баштине у Сремским Карловцима произилази из његове културне, историјске, образовне и верске традиције, која заузима посебно место у историји српског народа.

Етнографски ресурси - Чињеница је да су Сремски Карловци једно од најстаријих насеља у јужном делу Панонске низије. Први становници падина Фрушке горе били су ловци и земљорадници, који су становали у ископаним земуницама у лесним одсецима на обали Дунава. Приликом архолошких откопавања на локалитету Карловаца, нађене су културе неолита (остава енеолитског посуђа) и римског периода када су били каструм на римском Лимесу на обалама Дунава. Историјске чињенице говоре да се Сремски Карловци први пут помињу 1308. године, као *Castrum Karom*. Од тада се развија пратећи долине Стражиловског потока и Дунава. Тврђава изграђена на рту узвишене косе доминирала је, како пловним путем Дунава, тако и долињским проширењем у залеђу Фрушке горе. Изградња цариградског друма утицала је да се насеље са виших тераса спусти и у низину,

те да се полако осваја алувијална равна Дунава. Разарањем старе тврђаве 1521. године, град пада под власт Турака, све до великог аустријско-турског рата (1683-1699. године). Првом великом сеобом Срба 1690. године, Карловци, Крушедол и Хопово постају нови духовни центри свих Срба. У Карловцима је 26. јануара 1699. године закључен чувени мир између Аустрије, Пољске, Венеције и Русије (Свети савез), са једне стране и Турске, са друге стране. Захваљујући динамичном економском развоју у XVIII веку, у Карловцима се оснивају црквено-народни фондови, а од 1713. године постају средиште православне Митрополије. Године 1726. у Карловцима се отварају средње школе, а од 1733. године изведена је прва позоришна представа у Срба. Прва српска Гимназија основана је 1791 у Карловцима, а 1794. године и Богословија – најстарија, после Кијевске, православна академија. Све до 1918. године Карловци представљају верски, а делом и културни центар Срба у Војводини. Након 1. децембра 1918. године Карловци улазе у састав нове Државе Срба, Хрвата и Словенаца и добијају свој данашњи назив.

Као ни у једном другом граду у Србији, религија је у Сремским Карловцима имала велики утицај на живот града и њеног становништва. Цркве, њене институције и објекти имали су изузетан културни, историјски и шири друштвени значај, па зато треба посебно посматрати њихову улогу коју су имали у одржавању вере и националне свести и развоју духовности српског народа.

Данас у Карловцима постаје три православне цркве – Саборна, Доња и Горња, затим католичка црква, капела у Патријаршијском двору, капела на православном и католичком гробљу и капела Мира. Обзиром на уметничку, културну и националну вредност верских објеката, потребно је посветити знатно већу пажњу и њиховој заштити, односно придржавати се начела заштите по коме се ови објекти штите интегрално са простором у коме се налазе, као и природом која их окружује.

Посматрајући наведена културна добра Сремских Карловаца у ширем контексту развоја привреде и друштва, неопходно је да се приступи њиховом третирању и као економског добра, у смислу њиховог адекватног укључивања у туристичку понуду града, а у функцији развоја културног туризма.

Саборна црква "Свети Никола" сазидана је на иницијативу митрополита Павла Ненадовића, на темељима старе средњовековне цркве која је срушена. Зидане храма започето је 1758. године, а завршено 1762. године. Најстарији спомен о овој цркви потиче из 1532-1533. године (Петковић, 1950).

Сл. 1. Саборна црква (фото. Калинић М.) Сл. 2. Горња црква (фото. Живков И.)

Посебну вредност цркви даје прелепи иконостас, рад двојице највећих српских барокних сликара Теодора Крачуна и Јакова Орфелина. Уљане композиције на зидовима цркве насликао је највећи сликар српског реализма Паја Јовановић. Специфичност цркве представља чињеница да је то једнообразна грађевина са два звоника, што је доста ретко за грађевине из XVIII века. Украсни део торњева и малог кубета пројектовао је Захарија Орфелин (Медаковић, 1963). Иако је тешко рећи којој фази је припадала архитектура и сликарство цркве, на основу првих записа о цркви закључује се да су се оне кретале између Моравског и Светогорског стила. Посебна вредност овог сакралног објекта је што су у њему сахрањени великани српске духовности и уметности као што су карловачки митрополити Павле Ненадовић, Стефан Стратимировић, Јосиф Рајачић и Герман Анђелић, као и сликар Теодор Крачун.

Црква "Ваведење Богородице" (Горња црква) саграђена 1746. године, једина је до данашњих дана сачувала свој провобитни изглед. Специфичност цркве је што се она спомиње 1561. године као метох манастира Хиландара са Св. Горе, чију славу "Ваведење Богородице" слави и данас. Црква има базиликалну основу са правоугаоним певницама и полукружном апсидом. Звоник је двоспартни, украшен на угловима дорским пиластрима. Купола почива на осмостраном тамбуру. Аутор иконостаса барокног стила је Димитрије Бачевић, карловачки сликар. У крипти под

олтаром цркве сахрањени су патријарх Георгије Бранковић и патријарх Лукијан Богдановић. Вредност цркве као изузетног културно-историјског споменика даје и гробница породице Посавец.

Црква "Светог Петра и Павла" (Доња црква) сазидана око 1719. године. И ова црква је зидана на темељима некадашње цркве. Има спомена о појединим црквеним књигама из 1559. године, што значи да је црква и тада постојала. Основа је у виду триконхоса са продуженим западним делом наоса који се састоји из три травеја. Стил који је заступљен на овом здању несумњиво доказује присуство традиције Моравске школе. Темељна обнова цркве извршена је у XVIII веку. У току првих деценија XIX века забележена је "репарација цркве" у приличним сумама и издацима (Меданковић, 1963). Садашњи иконостас је дело Димитрија Братожића, сликара из Земуна. Значај ове цркве је што је у њој хиротонисан владика Црне Горе, Петар I Петровић Његош.

Католичка црква подигнута је 1768. године. Спомиње се у XVI веку, да би после аусто-угарских ратова крајем XVII века била срушена. Има базиликалну основу. Њено обнављање извршено је више пута: 1863., 1924., 1956. и 1972. године.

Капела на православном гробљу пројектовао је архитекта Владимир Николић у византијском стилу. Капеле је посвећена великомученици Катарини. То је капела породице Николић у којој је сахрањен и сам аутор. Иконостас капеле осликао је Урош Предић, заједно са зидним сликама. Радови Владимира Николића у Карловцима допринели су да овај мали град поприми посебно обележје препознатљиво сваком посетиоцу. Палате, дворци, зграда фондова, семинар и друге грађевине, представљају не само архитектонско-грађевинске и уметничке вредности, већ и већити симбол пресудних догађаја у животу једног народа. Мало је који наш град имао такву ноту јединства, без обзира на стилске разлике ових зграда. Била је потребна једна воља патријарха Бранковића и један изванредан сарадник, архитекта Николић, па да се оствари оваква урбанистичка целина којом се не могу похвалити ни већа места, ни богатији инвеститори, ни талентованији архитекти (Васић, 1997).

Капела на католичком гробљу саграђена је 1913. године. То је уствари капела породице Жагер. Капела се налази на Доњем гробљу.

Православно гробље на Черату односно Горње гробље има капелу у којој су сахрањени архитекта Владимир Николић и др С. Симоновић. На овом гробљу сахрањено је много познатих Карловчана: прота Иван Маширевић, прота Јован Живковић, песник Милан Будисављевић, директор Гимназије Стеван Лазић, барон Рајачић, барон Врангел и многи професори Богословије и Гимназије.

Доње гробље на Магарчевом брегу је место где почивају многи истакнути политичари, јавни, културни и просветни радници Карловаца, међу којима су Димитрије Анастасијевић – Собој, Јован Живановић професор, књижевник и пчелар. Ту се налази и заједнички споменик палим српским војницима 1918. године.

Велика концентрација црквених објеката у Сремским Карловцима представља изузетно важну компоненту туристичког производа, чиме је верски туризам постао значајан фактор у дефинисању туристичке понуде града.

Карловачка гимназија – почетак рада ове образовне установе везује се за латинску школу коју еје подигао 1749. године митрополит Павле Ненадовић. То је била ниска и неугледна зграда у којој је ова школа била смештена до 1768. године. Тек крајем XIX века, по жељи патријарха Германа Анђелића, а под патронатом његовог брата Стевана Анђелића, проте и пароха из Сремске Митровице, сазидана је нова зграда (архитекта Ђула Партош). Архитектонску структуру гимназије чине разни елементи који представљају симбиозу традиционалног, новог и савременог: полихромнија (жута и црвена боја) дочарава средњовековни стил српске архитектуре; крстасти и ребрасти сводови налик су западњачкој архитектури; сводови су карактеристични за карловачку архитектуру XVIII века; декоративност на фасади и степеничасти главни улаз подсећа на мађарску сецесију. Градња је завршена 1890. године и званично почиње са радом наредне године. Све промене на згради нису од битне вредности и тичу се само њеног унутрашњег уређења, споља је остала иста. Њен спољашњи изглед и данас збуњује, јер по архитектонском облику, ретком у нашим крајевима подсећа на цркву. Архитекта Патрош је пројектовао зграду у српско-византијском стилу, спаља украшена орнаментима каквим је украшена Студеница (Петровић, 1951.).

Палата Магистрата представља најзначајнију и највећу грађевину, сазидану у неокласицистичком стилу у периоду 1806-1811. године. Историја овог здања почиње 1791. године када је инжењерски поручник барон Васкез поднео извештај о изградњи нове зграде Магистрата. Зграда је сазидана на падини тако да према Тргу Бранка Радичевића има партер и спрат, а приземље позади је окренуто улици 23 октобра. Забат грађевине са троуглим тимпаноном највише одаје њену припадност неокласицизму. Унутрашњост здања је рађена, такође, у неокласицизму, али местимично има примеса и неоготике: оживална арабеска гвоздених решетки на балконима. Основа грађевине је правоугаоног облика са великим двориштем у средини. Детаљни планови фасада и пресека спратова показују један стил на коме су једини украс дорски пиластри првог спрата и полукружни лукови врата

Дворац "Илион" – допринос урбанистичком лику Карловаца дао је патријарх Рајачић, који га је средином XIX века (1836-1884. године) изградио. Дворац представља једну сложену архитектонску целину у којој се мешају неокласицистички елементи унутрашњих просторија облицима рококоа на мансарди. Рестаурацију овог здања извршио је бечки архитекта Рудолф Сибек. Посебну урбанистичку вредност даје и мали врт који се простира на северној страни по благој падини, која такође, представља дело Рудолфа Сибека. Данас се у дворцу "Илион" налази Музеј града.

Палата Патријаршије је дело архитекте Владимира Николића, грађена од 1891. до 1894. године, за време патријарха Георгија Бранковића и најрепрезентативнији је световни објекат. Сазидана је на месту где је некада био стари двор (бивши пашин конак) и нови двор који је изгорео 1788. године. Пројекат је обухватио велики земљишни комплекс, а по стилу двор узима елементе неоренесансе који доминирају његовом фасадом и доприносе његовој монументалности. Посебну лепоту и значај овом објекту дају Капела која је у склопу Патријаршије, дело истакнутог мајстора српског реализма Уроша Предића из 1898. године, као и прелепа свечана сала у којој су се одржавали црквени сабори. Због своје архитектонске целине, ова зграда се сматра једном од најрепрезентативнијих српских грађевина у Војводини.

Палата "Стефанеум" је изграђена 1903. године у амбир стилу и спада у једну од четири монументалне зграде које су изграђене по пројекту архитекте Владимира Николића из Сенте, чиме је у великој мери измењена урбанистичка физиономија Карловаца. Грађевинско-архитектонска решења на овом здању су једноставнија: високи кров, декоративна рустика која прекрива приземље и целокупну површину ризалита од сокла до атике. Врата су крунисана триуглим фронтоном, а прозори надпрозорницима у виду изразитог трапеза, која симетријом дају грађевини изванредан карактер еkleктичке уравнотежености.

Карловачке чесме – чесма на Тргу Бранка Радичевића, направљена је 1799. године. Мрамор од које је направљена обрадили су Ђузепе Априли и Андреј Солар. Чесма се састоји од четвороугаоног стуба у којем се налази водоводна цев, а сам стуб је монтиран у четвороугаоном базену израђеног од црвеног мрамора. На стубу су учвршћене четири мраморне плоче на којима су извајане лавовске главе, из којих избија вода. Цела чесма је изнад калдрме подигнута за три степеника, а ограда је са четири камена стуба повезаних гвозденим ланцима. Изнад лавовских глава исписана су на латинском натписи: "Карловачки градски начелник Хаук настојао је да се 1799. године изведе ова чесма; за владе императора и краља Франца II; када је Стеван Стратимировић, архиепископ и митрополит управљао источно православном црквом, а ФМЛ барон А. Женеин управ-

љао као врховни заповедник војним и политичким пословима у Славонији и Срему" (Петровић, 1962).

Капела Мира или капела Госпе од мира, у садашњем облику подигнута је 1817. године, на месту где је 26. јануара 1699. године потписан Карловачки мир између Свете алијансе и Турске. Византијског је стила, у облику турског шатора, са неколико гробова у порти и племићким грбом на једном, по претпоставци да ту почива млетачки посланик који је наводно, овде умро за време преговора. За овај важан догађај везује се податак да је први пут у историји модерне дипломатије организован округли сто.

Материјална основа туризма у Сремским Карловцима

Донедавно у Сремским Карловцима постојао је само Хотел "Боем", шест бунгалова и планинарски дом на Стражилову, где су гости могли преноћити. Хотел "Боем" је смештен у строгом центру града на Тргу Бранка Радичевића. Доградњом соба у суседној згради поседује 60 лежаја у једнокреветним, двокреветним и трокреветним собама и апартманима, као и ресторан са 110 места. Категорисан је са две звездице, а лети поседује башту на Тргу са око 100 места.

На Стражилову је 1997. године обновљен **ресторан "Бранков чардак"**, који се налази у подножју врха где је смештен чувени споменик и гроб Бранка Радичевића. Ресторан има 50 места у затвореном делу и око 100 места (зависно од распореда и броја постављених клупа) на отвореној тераси уздигутој на стубовима. На 50 метара од ресторана изграђено је 6 двокреветних бунгалова са укупно 12 лежајева. Посебну чар боравка у њима је што су окружени дивном шумом, а недалеко поред њих протиче поток.

На супротном врху од Бранковог гроба изграђен је **планинарски дом** са око 80 лежајева. И поред неколико адаптација, није адекватно опремљен за пријем гостију, стога би била неопходна квалитетна реконструкција и уређење прилазних путева.

Хотел "Дунав" изграђен је на месту старог рибљег ресторана на обали Дунава на ушћу Стражиловачког потока. Уз хотел простира се комплекс од два хектара земљишта и захвата око 200 метара обале Дунава, која је уређена у бетонско пристаниште за туристичке бродове. Хотел поседује 50 једнокреветних, двокреветних и трокреветних соба и 10 апартмана са укупно 120 лежајева. Значајно је да хотел има пратеће садржаје: сауну, ђакузи салу, казино, билијар салу, мењачницу и продавницу сувенира. Такође, хотел има и салу за семинаре са 80 места и посебно одвојену

такозвану VIP-гоом за двадесет особа са свим специјалним техничким уређајима. У централном делу налази се ресторан са 80 места и свечана сала са 600 места која омогућава одвијање великих скупова. Наткривена летња башта са дивним погледом на Дунав и Ковиљски рит и обронке Фрушке горе има преко 500 места. Важно је истаћи да су у изградњи или приреди изградње hostel за младе и ђачке екскурзије, спортски терени, базен и други пратећи садржаји. Целом дужином прилазног пута изграђен је велики паркинг за прихват аутомобила и аутобуса. Овај хотел представља стожер будуће изградње туристичко-рекреативних садржаја уз обалу Дунава, са леве и десне стране Стражиловачког потока.

Сл 3. Хотел „Дунав” (фото. Калинић, М.)

На путу за Стражилово, у насељу Белило, изграђен је **"Карловачки конак"** са 14 соба и 30 лежајева, који пре свега пружа могућност смештаја и исхране у оближњем ресторану Ешиковац. На овом локалитету при крају је и изградња још јеног мотела са свим протећим садржајима за пријем око 50-так гостију и још једног туристичког комплекса, чиме ова дестинација, удаљена свега 2,5-3 километра од Стражилова, надомешћује недостатак сметајних капацитета на самом Стражилову.

Смаштај у приватним кућама још увек није заживео колико могућности пружају . На 50 метара од гимназије уређена је једна стара кућа која поседује 10 углавном двокреветних соба, где се током године смештени ђаци Карловачке гимназије, а у време распуста пружају и услуге смештаја и другим посетиоцима. За кућу породице Матић у Стратимировићевој улици сачињен је пројекат реконструкције, чиме би се иста претворила у један мотел амбијенталног карактера и домицилног имена "Сремски кутак". Реализација овог пројекта је у току, а очекује се започињање још неколико пројекта. Могућности квалитетне изградње ових садржаја су значајне, нарочито уз обалу Дунава и на Стражилову и реконструкцијом старих кућа са лагумима.

Туристичку понуду Карловаца употпуњују и одређени **угоститељски објекти**, а то су: ресторани, кафане, подруми вина, рибарске чарде и кафићи. Нажалост, може се констатовати да је његова бројност значајна, али да ниво услуга и селективност и аутентичност још увек није на потребном нивоу. Свакако, треба нагласити специфичност и одређени квалитет услуга које пружају ресторан "Дунав", хотел "Боем", као и "Сремски кутак". Ресторан "Бранков чардак" који се раније издвајао својим амбијентом, али и специфичном понудом (ловачки специјалитети од дивљачи), због власничких односа, сада није на ранијем нивоу. Понуда рибе, нарочито речне, је присутна у чарди Риболовачког друштва "Дунав", на обали Дунава, где се налази и привез чамаца, али само током лета. Понуда специјалитета од свеже Дунавске рибе може се наћи у једној скромној и једноставној чарди, на обали Дунава, недалеко до циглане. На потезу Белило отворен је ресторан "Ешиковац" са салом за 80 посетилаца, која уједно опслужује и госте смештене у мотелу "Конак". Његова посебност је да нуди рибу и италијанске специјалитете. На Банстолу, на раскрсници пута М-22/1 и пута за Чортановце и Иришки Венац, изграђен је мотел "Завичај", који је одраз великог прилива избеглица из Лике, који су се настанили на овом делу општине. У њему се поред класичне понуде нуде и чувени крајишки и лички специјалитети, а посебно јагњетина на ражњу и испод сача. Специјалност Карловаца, вино и тамбураши, свакако да је најбоље изражено у ресторану "Четири лава" , где се уз рибље специјалитете и домаће карловачко вино, у пријатном амбијенту слушају тамбураши.

Вински подруми су највећи потенцијал у области ресторатерства. Постојећи амбијент подрума у Земљорадничкој задрузи са 80 места и столовима од буради је репрезентативан, али се ретко користи, односно само за посебне прилике и посете дипломатског кора. Неколико карловачких винара је уредило своје подруме за дегустацију вина и пријем гостију. На основу амбијенталног, аутентичног и по понуди за дегустацију врхунског вина и меда, истиче се подрум породице Живановић. У амбијенту двориш-

та породичне куће, саграђен је музеј пчеларства чији је родоначелник професор Живановић, затим вински подрум за производњу и чување вина и подрум за дегустацију. Винске подруме за пријем гостију обновили су и уредили и други винари, попут Дулке, Роше, Косовића, Киша, што показује тенденцију све веће заинтересованости туриста за овај вид услуге.

Поред изградње квалитетних смештајних капацитета, ресторатерство са специфичним амбијетном Сремских Карловаца и посебностима, понуде квалитетног домаћег вина и адекватним културним и музичким садржајима, представља специфичан потенцијал за развој туризма, који још увек није адекватно искоришћен.

Облици туристичких кретања у Сремским Карловцима

Културни туризам – богата културно-историјска баштина Сремских Карловаца, највећи је туристички ресурс, који може бити боље валоризован повећањем броја и садржаја туристичких манифестација и комбинацији коришћења природних потенцијала.

Екскурзиони туризам – је развијен зато што туристи у једном дану посећују Сремске Карловце, фрушкогорске манастире и Нови Сад. За ђачке екскурзије може се увести разноврсни едукациони програма за различите узрасте.

Излетнички туризам – најчешће укључује излет на Стражилово и Фрушку гору. То су најчешће једнодневни излети, а посебно за првوماјске празнике, планинске туре пешачења или појединачне породичне излете. Емитивни центри су Нови Сад, већи градови Војводине и Београд.

Излети и боравци се могу организовати у следећим видовима:

1. Културно-образовни излети - посете и обиласци манастира, других споменичких вредности или манифестација културе, обиласци и посете заштићених и других уређених делова природе (овај вид излета треба организовати пошто се уреде заштићени простора тако што ће бити видно и јасно обележен и окарактерисан, изградити или очистити постојеће стазе, евентуално у холовима хотела поставити изложбе).

2. Рекреативни излети - у виду планинарења, пешачења, игри и одмора у природи; купање и пецање на језерима, Дунаву; спортске игре.

3. Културно-образовни боравци - школе језика, културе, уметности, природе, семинари, манифестације.

4. Спортско-рекреативни боравци - припреме спортиста, школе спортова, викенд и годишњи одмора.

5. Манифестациони туризам – посебно је изражен у јесењој сезони када се одржавају две значајне манифестације, Бранково коло и Карловачка берба грожђа

6. Верски туризам – најчешће се одвија приликом значајних верских празника, о Божићу (Божићне свечаности), Ускрсу и другим празницима. Он је често везан и за одређене јубилеје манастира на Фрушкој гори, обзиром да је средиште Епархије Сремске у Сремским Карловцима. Након знатног пораста, овог облика туристичких кретања 90-тих година, после 2000. године, дошло је до његове стагнације, а затим и опадања.

Остали облици туристичких кретања су мање заступљени. Изградњом хотела „Дунав” ствара се могућност за већи развој конгресног туризма. Винско-гастрономски туризам, за који Сремски Карловци са својим препознатљивим вином и подрумима имају значајну шансу. Рекреативни, наутички, риболовни и ловни туризам и поред природних предности, због слабе организације, неуређености стаза, излетишта, пристана и спортских терена, нису довољно развијени.

Закључак

Сремски Карловци су град културе и традиције. Град у коме се и данас одвијају значајни културни догађаји. Они су и стетиште бројних посетилаца, ђака, студента, организованих група и ходочасника културе. Јединствен простор концентрисаног националног блага, заштићена културно-историјска целина, извориште српске духовности, културе и образовања, смештено у очуваном природном простору и као такви представљају значајан потенцијал за развој културног туризма.

Литература

Васић, П. (1978): Уметничка топографија Сремских Карловаца. Нови Сад.

Васић, П. (1997): “Сремски Карловци – неугасиво кандило”. НЕВ-КОШ, Прометеј, Нови Сад.

Група аутора (1981): Грађа за проучавање споменика културе Војводине. Покрајински завод за заштиту споменика културе, Нови Сад.

Денић, Ч. (1996): Благо архива САНУ у Карловцима. Дневник, бр. 17601, Нови Сад.

Димић, Ж. (1997): Сремски Карловци. ТОО Сремски Карловци.

Калинић, М. (2000): Туристички потенцијали општине Сремски Карловци - специјалистички рад, Природно-математички факултет, Институт за географију, Нови Сад.

Калинић, М. (2004): Упоредна анализа искорићености услова и фактора развоја културног туризма Сремских Карловаца и Сент Андреје - магистарски рад, Природно-математички факултет, Институт за географију, Нови Сад.

Катић, П. (1979): Клима Војводине. Пољопривредни факултет, Институт за ратарство и повртарство, Нови Сад.

Марковић, Ж. (1997): Сремски Карловци – неугашиво кандило. НЕВКОШ, Прометеј, Нови Сад.

Медаковић, Д. (1963): Из историје српске архитектуре XVIII века. Зборник Филозофског факултета, књ. VII-I, Београд.

Милић, М., и други (1998): Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од изузетног и великог значаја. Републички завод за заштиту споменика културе, Београд.

Милосављевић, М. (1957): Прилог проучавању климе Фрушке горе. Зборник за природне науке Матице српске, св. 12, Нови Сад.

Милосављевић, М. (1999): Маркетинг. Универзитет у Београду, Београд.

Милосављевић, М., Станојевић, С., Катић, П., Тодоровић, Н. (1973): Климатске прилике Фрушке горе, монографија Фрушке горе I. Матица српска, Нови Сад.

Миловановић, С. (1999): Велики Бечки рат и Карловачки мир (1683-1699). Музеј Војводине, Нови Сад.

Петковић, В. (1950): Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа. Издање САН, Београд.

Петровић, В., Кашанин, М. (1927): Српска уметност у Војводини. Нови Сад.

Петровић, Ј., Миљковић, Љ. (1994): Географске монографије војвођанских општина – Нови Сад III. Институт за географију, Нови Сад.

Петровић, К. (1951): Историја Карловачке гимназије. Нови Сад.

Петровић, К. (1962): О карловачким чесмама. Рад војвођанских музеја, бр. 11, Нови Сад.

Томић, П., Ромелић, Ј., Кицошев, С., Бесермењи, С., Стојановић, В., Пајовић, Т., Павић, Д. (2002): Културна добра у туристичкој понуди Војводине (Cultural Values and the Tourism Offer of Vojvodina). Библиотека “Војводина – култура, туризам и одрживи развој”, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад.

Томић, П., Ромелић, Ј., Кицошев, С., Лазић, Ј. (2002): Војводина – монографија. Scientifically-popular Monograph, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад.

Томка, Д., Стојановић, С. (1998): “Истраживања туристичког тржишта на примеру културних манифестација у Сремским Карловцима”. Зборник радова Института за географију бр. 28, Нови Сад.

Интернет:

www.sremskikarlovci.org.yu

www.tourismform.hu

www.serbia-tourism.org

www.turizam.co.yu

www.vojvodina.com

www.vojvodinatourism.com

Mirjana Penić

Tamara Gajić

TOURISTIC-GEOGRAPHICAL REVIEW OF SREMSKI KARLOVCI

Summary

Sremski Karlovci is the city of culture and tradition. The city in which today carried important cultural events. This is a place for number of visitors, students, organized groups of pilgrims and culture. Unique space concentrated national treasure, protected cultural and historical whole, the source of Serbian spirituality, culture and education, located in the preserved natural area and as such represent a significant potential for the development of cultural tourism.

Љубомир Гиговић¹

ЕТНИЧКИ САСТАВ СТАНОВНИШТВА РАШКЕ ОБЛАСТИ

Извод: Рашка област је сложен и значајан простор са историјског, географског и геополитичког становишта. То је територија која у јединствену целину повезује главне делове српског етничког простора: Србију и Црну Гору, али и Републику Српску са Косовом и Метохијом. Рашка област је простор са најсложенијом етнодемографском структуром и њеним развојем у прошлости и данас. На основу свеукупних политичких, економских, социјалних и културних промена у Рашкој области, током прошлог и почетком овог века извршена је значајна трансформација демографских појава и процеса који су определили савремену етничку композицију њеног становништва. Овај рад ће се учинити скроман допринос на теоријском и практичном плану у сагледавању етнодемографског развоја Рашке области као и квантитативних односа између важнијих етничких заједница, укључујући ту њихову савремену просторну дисперзију и концентрацију.

Кључне речи: етничка структура, етнички размештај, етнодемографски развој, Рашка област, Србија, Црна Гора

Abstract: The Raska region is a very complex and important region from historical, geographical, and geopolitical point of view. It is a territory which joins together the main parts of Serbs ethnic lands: Serbia and Montenegro, but also the Republic Srpska with Kosovo and Metohija. Raska region is area with the most complex ethno-demographic structure. Based upon all political, economic, social and cultural changes in Raska region, during the last century and at beginning of this century, a significant transformation of demographic phenomenons and processes influencing contemporary ethnic composition of its population has occurred. This paper will make a small contribution by a theoretical and practical analysis of both ethnodemographical development of Raska region and quantitative relation between most significant ethnic communities, including their contemporary geographical dispersion and concentration.

Key words: ethnic structure, ethnic distribution, ethnodemographical development, Raska region, Serbia, Montenegro

Увод

Рашка област представља територију са неоспорним континуитетом српског историјског и етничког простора на којој је формирано српско средњовековно државотворно и културно језгро. Долине река Рашке и Студенице, Пештерска висораван и Полимље су били енбрион те државе

¹Др Љубомир Гиговић, доцент, Војна академија, Београд.

настале на граници некадашњег Источног и Западног Римског царства. Према которском документу из 1186. године ова средишња српска земља је називана Рашком (Калић Ј., 1996). У западним изворима (Венеција, Италија, Ватикан, Дубровник, Котор, Немачка, Угарска) прихваћено је име Rasciae (Рашка), Regnum Rasciae (Краљевина Рашка). И касније, све до краја XIX века, Рашка је било име за ову област, па и шири простор, што је био синоним за Србију, а Рашани за Србе (Дашић М., 1994.). Према садашњој административно територијалној организацији Републике Србије и Републике Црне Горе, Рашка област се простире на 10 општина (без малог дела општине Рудо) са 788 насељена места. Захваћена територија је површине 7.929km² и на њој је по последњим спроведеним пописима 2002. у Србији и 2003. године у Црној Гори живело 379.418 становника.

Етнодемографски развој Рашке области после Другог светског рата

Етнички процеси, етнички састав и популациона динамика етничких заједница Рашке области у другој половини XX века могу се сагледати на основу података седам пописа становништва спроведених после Другог светског рата, од 1948. до 2002/3. године. Међутим, важно је истаћи да су етностатистички подаци оптерећени различитим међупописним методолошким разликама, пре свега у погледу дефиниција, националних модалитета, примењене методологије пописа, субјективног критеријума националног изјашњавања, административно-територијалних промена и другим. Већина наведених међупописних недоследности су управо резултат политичких прилика и одлука, што се у крајњем одсликало на национално опредељење становништва и коначне етностатистичке пописне податке. На основу тога, укупан етнодемографски развој Рашке области, у другој половини XX века, значајно је условљен и политичким факторима, који за разлику од демографских, нису утицали на укупан демографски развој популације Рашке области, али су зато значајно утицали на редистрибуцију између појединих етничких група (Гиговић Љ., 2008.).

Анализа и компарација пописних статистичких података показује да се становништво Рашке области, у периоду друге половине XX века, карактерисало перманентним популационим растом који је резултирао њиховим повећањем од 280.793 на 428.027 лица, чиме је оно преко 1,5 пута увећано. Међутим, изнети популациони раст пратило је диференцијално популационо кретање националности и различита њихова заступљеност у укупном становништву. Тако, на једној страни су етничке заједнице са већим или мањим популационим растом, на другој оне чије је становништво стагнирало или константно опадало, и трећу групу су чинили етничке заједнице које

је одликовала велика разноликост у демографском кретању у смислу атипичних варијација у њиховој бројности, од пописа до пописа.

У прву групу етничких заједница, које су у посматраном периоду забележиле најјачи континуирани популациони раст спадају, пре свих, **Муслимани**. Њихов популациони пораст може се пратити на основу броја југословенски неопредељених муслимана из 1948. и Југословена неопредељених из 1953. године, са којима су они у најтешњој етногенетској вези. На тај начин, Муслимани су у периоду од 1948 до 1991. године забележили популациони пораст којег је пратило континуирано, како апсолутно повећање броја, тако и повећање удела у популацији Рашке области. Просечна годишња стопа раста је износила 35,1% и била је скоро четири пута виша од стопе за укупно становништво Рашке области у истом периоду (9,0%). Ово повећање је било условљено како специфичним политичким одлукама, тако и њиховим већим природним прираштајем, што је имало за резултат значајно повећање њихове бројности са 3.881 лица, 1948. године, преко 107.377 (1961), на 217.289 лица 2002/3. године, као и релативног удела са 1,4% на 52,4%. Посматрано по међупописним раздобљима, највећу стопу раста су имали у периоду од 1948. до 1953. године, што је демографски нереално, односно упућује на утицај других фактора, пре свега методолошких решења и политичких чинилаца. Од 1953. године интензитет раста Муслимана је у паду и кретао се по просечним годишњим стопама од 62,7% (1953-1961), затим 39,8% (1961-1971) у периоду учвршћивања националног идентитета Муслимана, када је њихов број статистички повећан по стопи раста од 149,7, затим 18% (1981-1971) и 12,1% од 1981. до 1991. године. На тај начин Муслимани су 1991. године представљали апсолутну већину у популацији Рашке области

У периоду од 1991. до 2002/3. године десиле су се крупне друштвено-политичке промене, које су иницирале специфичне етничке процесе, распад СФРЈ, стварање нових држава и прокламовање Бошњачке нације. Ови догађаји несумњиво су утицали на различита гледишта муслиманског становништва у погледу њиховог националног изјашњавања. Велики део овог становништва је под спољашњим геополитичким утицајем прихватио Босну и Херцеговину као матичну државу и назив Бошњак, док је део, и даље своју националну припадност одређивао кроз конфесионалну припадност. На тај начин, највећи део етничког контингента Муслимана из 1991. године, се прелио у Бошњаке, тако да је 2002/3. године забележено 203.684 **Бошњака**, који су чинили 47,6% становника Рашке области. Истовремено број Муслимана је опао са 217.289 на 26.835 лица

Из изнетог, јасно је да су 2002/3. године пописане националне групе Бошњаци и Муслимани у директној вези са Муслиманима из 1991. године. Ако их посматрамо скупно, може се закључити да је ова мусли-

манска популација и у последњој пописној декади забележила апсолутни пораст за 13.230 лица, по годишњој стопи раста од 5,4‰, односно да су у периоду од 1948. године повећали свој број са 3.881 на 230.519 лица, што је знатно више у односу на све остале етничке групе и демографски развој Рашке области. Узроци овакве популационе динамике су поред природних великим делом политичке природе који се огледају у субјективном националном декларисању, и политички моделисаним националним квалификацијама везаних за муслиманско становништво српских историјских корена са овог простора

Ако анализирамо популациону динамику *Срба* са простора Рашке области у другој половини XX века, на основу публикованих етностатистичких података, уочава се да су они забележили апсолутни пад броја становника по просечној годишњој стопи од -0,8‰ и индексу раста од 95,5, уз истовремено смањење њиховог удела за 22 процентна поена. На почетку иницијалног периода 1948. године, Срби су били етнички компактни на србијанском делу и чинили су 59,0% становништва Рашке области. До 1953. године, њихов апсолутни број је опао за 48.211 лица, а учешће за 19 процентна поена на 37,0%. Овај пад свакако није у вези са демографским суновратом Срба, већ пре свега са тада актуелним друштвено-политичким чиниоцима и сепарацијом њиховог етничког контингента по конфесионалном принципу. Од 1953. до 1971. године Србе карактерише процес континуираног повећања апсолутног броја по годишњој стопи од 2,9‰ и индексу раста од 105,4, који је био знатно нижи у односу на просечну годишњу стопу (10,8‰) и индекс раста (121,5) укупне популације Рашке области. То је довело до смањења удела Срба на 33,4%, 1961., односно на 32,1% 1971. године. Међупописно раздобље од 1971. до 1981. године се карактерисало истовременим смањењем апсолутног броја Срба за 18.102 лица, по годишњој стопи од -15,8‰ и релативног учешћа за 6,2 процентна поена на 25,9%, што је било најмање икада забележено учешће Срба на простору Рашке области. Од 1981. године, па до 2002/3. године, Срби су континуирано расли по већим вредностима динамичких обележја у односу на популациони развој Рашке области. На тај начин, од 1981. до 2002/3. године, број Срба је порастао за 52.587 лица, по индексу раста од 149,7, уз истовремено повећање удела за 11,1%, односно на 37,0%, што је било на нивоу пописа из 1953. године.

Нарочито изражен раст Срба се десио од 1991. до 2002/3. године, када су забележили највећу годишњу стопу раста од 30,8‰ и индекс раста од 140,8. Из изнетих показатеља, јасно је да је процес популационог раста Срба осцилирао између екстремног пада (1948-1953) и интензивног пораста од 1991-2002/3. године. Свакако да ове осцилације нису искључиви

узрок демографских компоненти кретања, већ и других, пре свих, политичких фактора.

Црногорци спадају у групу етничких заједница са простора Рашке области, које су у периоду од Другог светског рата, са изузетком периода од 1971-1981. године, биле континуирано популациони пад по просечној годишњој стопи од -21,8‰ и индексу раста од 26,0, што је скоро седам пута мање у односу на динамику укупног популационог раста Рашке области. Црногорци су се у првом послератном попису 1948. године, по први пут могли изјаснити као посебан народ, па их је у условима националне еуфорије регистровано 110.553 лица, што је био највећи забележени удео Црногораца на простору Рашке области (39,4%). Идеја о посебности Црногорске нације била је јака и у време пописа из 1953. године, тако да су они у овом периоду, за разлику од Срба, забележили апсолутно повећање по годишњој стопи раста од 12,6‰, што је било мање у поређењу са становништвом Рашке области (24,7‰), тако да је њихово релативно учешће, без обзира на највећи пописани број Црногораца у Рашкој области опало за 2,3 процентна поена. У периоду од 1953-1971. године, ова етничка група је забележила како апсолутно (индекс раста 74,8), тако и релативно смањење за 14,3%.

Седму деценију прошлог века обележили су специфични друштвено-политички услови који су били детерминисани доношењем Устава из 1974. године. Новонастале друштвено-политичким околности и виши степен аутономности република, учинили су да се део становништва које је у претходним пописима напустило црногорску етничку оријентацију, у попису из 1981. године поново декларише као Црногорци. На тај начин, период од 1971. до 1981. године обележен је популационим порастом Црногораца, по просечној годишњој стопи од 9,3‰ и повећању релативног удела у популацији за 0,9%. Од 1981. до 2002/3. године, црногорска етничка група има негативне тенденције у демографском развоју и забележила је апсолутно смањење по ниској просечној годишњој стопи од -56,6‰ и индексу раста од 29,7, и релативно смањење за 17 процентна поена.

Нарочито изражени депопулациони тренд Црногораца се догодио у последњој пописној декади, када су забележили просечну годишњу стопу раста од -81,8‰, што је било скоро три пута мање од популационог развоја Рашке области. На основу изнетог, може се закључити да је у популационом развоју Црногораца субјективан фактор имао кључну улогу. Наиме, извесне осцилације приликом њиховог изјашњавања забележене су у временима националних превирања и етнополитичке нестабилности. Тако, у првим послератним пописима, након завршетка Другог светског рата, прихватајући идеологију КПЈ у црногорском контингенту ста-

новништва апсорбовано је готово целокупно становништво црногорског дела Рашке области (98,7%). У каснијем периоду дошло је до осипања, најпре по конфесионалној припадности, када су се из овог контингента 1953. године диференцирали неопредељени Југословени (касније Муслимани), а затим од 1961. године, део овог становништва се слабијим интензитетом, почео да прелива у српски етнички корпус.

Сагледавањем етнопопулационе динамике црногорског дела Рашке области у периоду од 1961. до 2002/3. године, може се уочити јасна веза између црногорског и српског етничког контингента. У првом периоду од 1961-1971. године, уочава се појава преливања одређеног броја црногорског становништва у српски етнички контингент, затим је овај процес, услед познатих друштвено-политичких промена средином седамдесетих година, имао обрнут смер (попис 1981), да би поново отпочео од осамдесетих година прошлог века и трајао до данас. Ово указује на чињеницу да црногорску етничку групу карактерише појава ситуационог идентитета, односно стално присутну промену етничке припадности између два пописа (Радушки Н., 2007). Као резултат политичких расправа о државном статусу Србије и Црне Горе, процес промене националне самоидентификације раније црногорски декларисаног становништва, и њиховог идентификовања са српским, био је најизраженији у пописима из 2002/3. године. Сагледавањем популационог раста ове две етничке групе, у последњој пописној декади, јасно се може уочити да је популациони раст Срба био у директној вези са смањењем броја Црногораца.

Од осталих националности, у периоду од 1948-2002/3. године, значајније учешће у популацији Рашке области имали су Албанци, Турци, Роми и Југословени. Праћење њихове етнопопулационе динамике, оптерећено је њиховом малобројношћу, тако да су се изнети проблеми у смислу субјективног изјашњавања актуелних друштвено-политичких услова у којима су се спроводили пописи, снажније рефлектовали на вредности њихових динамичких показатеља демографског развоја.

Из наведених анализа етнопопулационе динамике становништва Рашке области, у другој половини XX века, може се закључити да популациона динамика етничких група са простора Рашке области значајно почива на субјективном фактору који је високо у корелацији са политичким и геополитичким чиниоцима. Изразите варијације у бројности и *"етнички трансфери"* су нарочито испољени у годинама политичког превирања, нестабилности и доношења значајних друштвено-политичких одлука. Међутим, оно што је евидентно јесте појава да су се етнички трансфери лица, изузимајући пописни период до 1961. године, највећим делом одвијали у оквирима сопственог културно-цивилизацијског круга, тако да су се, на једној страни у оба смера неједнаким интензитетом, бројчано

преливали Црногорци и Срби, док се на другој страни етничка недоследност и повећање броја једних на рачун других одвијала између Албанске, Турске, Муслиманске и Бошњачке етничке заједнице.

Имајући ово у виду, знатно поузданију слику о смеру и интензитету етнодемографских процеса у Рашкој области, засновану на демографским факторима, можемо добити праћењем демографског развоја постојећих етнодемографских система који су се јасно издиференцирали од шездесетих година прошлог века. Етнички процеси, који су се одвијали на простору Рашке области, одликовали су се двосмерним демографским развојем карактеристичним за одвојене етнодемографске системе, који су за последицу имали да је у свим међупописним периодима забележено континуирано смањивање, како апсолутног броја, тако и релативног удела у популацији Рашке области, православно-хришћанског (Срби и Црногорци) и константан раст муслиманског (Албанци, Турци, Муслимани, Бошњаци) религијског корпуса.

Тако је 2002/3. године удео првих, у односу на 1961. годину, опао за 20,2%, уз истовремено повећање удела других за 19,7%. Такође, муслимански религијски корпус су у свим међупописним периодим бележио позитивне стопе раста, за разлику од православно-хришћанског контингента, за који су својствене негативне вредности наведених обележја. Највећи дебаланс (изузимајући период до 1961. године, када је извршена знатна етничка консолидација Муслимана сепарацијом Срба и Црногораца) у погледу пораста муслимана и смањења православних забележен је у периоду од 1961. до 1971. године, у којој су муслимани популационо порасли по годишњој стопи од 30,5‰, за разлику од српско-црногорског корпуса који се смањивао по просечној стопи раста од -7,7‰.

Међутим, динамика повећања муслимана и смањења православних је у последње две деценије текла мањим интензитетом, тако да је у последњој пописној декади (1991-2002/3) дошло до релативног смањења диспропорције у погледу њиховог популационог развитка. Православни су, у односу на претходне међупописне периоде, забележили смањење своје популације и релативног учешћа мањег интензитета, по просечној годишњој стопи од -0,5‰, док се муслимански етнодемографски контингент, иако са међупописно најмање забележеним порастом по просечној годишњој стопи од 5,4‰, и даље развијао интензивније у односу на укупну популацију Рашке области (2,8‰), чиме су повећали своје учешће за 2,3 процентна поена (*Графикон 1*).

Графикон 1: Промена броја становника у оквиру етнодемографских система Рашке области, у периоду од 1948. до 2002/3. године

Савремена етничка структура Рашке области

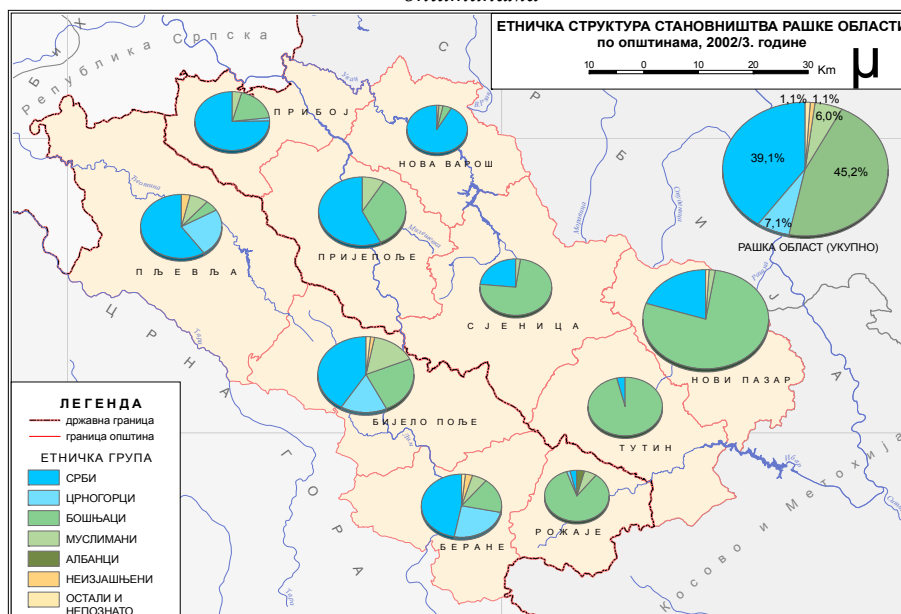
Према пописима становништва 2002/3. године у *Рашкој области* је живело 379.418 лица. У етничкој структури, најбројнију етничку групу са 171.660 лица или 45,2% популације су чинили *Бошњаци*. По бројности су следили *Срби*, са 148.406 лица или 39,1%, затим *Црногорци* са 26.958 или 7,1% и *Муслимани* са 22.882 лица, односно 6,0% популације Рашке области. Интересантно је да је забележен завидан број од 4.154 лица (1,1%) који је био *Национално неизјашњен*. Од осталих, бројнији су били: *Албанци* са 1.254 или 0,3%, *Југословени* са 632 лица или 1,1% и *Роми* са 489 лица или 0,1% становништва. Поред наведених, Непознато је било 2.070 пописаних становника, тако да су *Остале етничке групе* бројале укупно 923 лица и то: Хрвати 204 лица, Македонци 99 лица, Словенци 37 лица, Руси 51 лица, Мађари 41 лица и други (*Карта 1*).

На основу анализе етничке структуре становништва Рашке области 2002/3. године, уочава се да су **Срби** имали апсолутну већину у четири општине: Нова Варош (90,1%), Прибој (74,1%), Пљевља (60,1%) и Пријепоље (56,8%), и релативну већину у две општине: Беране (46,5%) и Бијело Поље (40,3%). Поред ових, по бројности су представљали другу етничку заједницу у општини: Нови Пазар (20,5%), Сјеница (23,5%) и Тутин (4,3%). На другој страни, најмање Срба је забележено у општини Рожаје, у којој је пописано 904 лица српске националности, што је чинило 4,0% општинске популације (*Карта 1*).

Црногорци 2002/3. године нису представљали етничку већину ни у једној општини обухваћеној простором Рашке области. Веће присуство су имали у општини: Беране (25,5%) и Пљевља (21,5%), где су по бројности

били друга и општини Бијело Поље (17,8%), у којој су по бројности представљали трећу етничку групу. У осталих шест општина учешће Црногораца је било минимално и износило је од 0,1% општинске популације у Тутину, до 1,9% у Рожају (Карта 1).

Карта 1: Етничка структура становништва Рашке области 2002/3. године, по општинама

Бошњаци су на простору Рашке области 2002/3. године представљали апсолутну већину у четири општине: Тутин (94,2%), Рожаје (82,1%), Нови Пазар (76,3%) и Сјеница (73,3%). Поред наведених, веће присуство забележили су у још четири општине са Рашког простора, у којима су по бројности, сем у Беранама, чинили другу етничку групу: Пријепоље (31,8%), Бијело Поље (22,6%), Прибој (18,3%) и Беране (16,1%). Насупрот наведеним, најмањи контингент Бошњака је био у општини: Нова Варош (5,1%) и Пљевља (5,2%) (Карта 1).

Становништво **Муслиманске** националне припадности, које је по учешћу у укупном становништву Рашке области било на четвртном месту, према пописима из 2002/3. године, забележено је у свим општинама Рашке области. Највеће учешће од 15,8% су имали у општини Бијело Поље. Поред наведене, са уделом од 4,7 до 9,3% Муслимана карактерисале су се општине: Прибој (4,7%), Беране (6,6%), Рожаје (6,7%), Пљевља (8,1%) и Прије-

поље (9,3%), док су општине са најмањим уделом Муслимана: Нова Варош (2,5%), Нови Пазар (1,9%) и Тутин (0,7%) (Карта 1).

Албанска етничка заједница је према пописним резултатима из 2002/3. године своје демографско тежиште имала у општини Рожаје, у којој су са 1.008 лица чинили 4,4% популације. Поред ове, 129 Албанаца или 0,2% је забележено у општини Нови Пазар. У осталим општинама са простора Рашке области, пописан је минимални број припадника ове етничке групе који се кретао од 2 лица у општини Нова Варош, до 36 лица у општини Беране (Карта 1).

Поред наведених националних група, бројчано су се истицала и лица која се нису национално изјаснила. Удео **Неизјашњених** је релативно био уједначен у свим општинама Рашке области. Највећи је забележен у општини: Беране (1,8%) и Бијело Поље (1,8%), а најмањи у општини: Тутин (0,6%), Сјеница (0,6%) и Рожаје (0,7%) (Карта 1).

Табела 1: Просторна доминација етничких група у оквиру општина и насеља Рашке области 2002/3. године

ОПШТИНА	насеља	Површ ш km ²	СРБИ			ЦРНО-ГО-РЦИ			БОШЊАЦИ			МУСЛИМАНИ			АЛБАНЦИ			Без већине без становн		
			Нас	km ²	%	Нас	km ²	%	Нас	km ²	%	Нас	km ²	%	Нас	km ²	%	Нас	km ²	%
НОВА ВАРОШ	32	582	32	582	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
НОВИ ПАЗАР	99	743	69	462	62	-	-	-	30	281	38	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ПРИБОЈ	33	553	30	534	97	-	-	-	3	19	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
РУДО (БиХ)	1	4	1	4	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ПРИЈЕПОЉЕ	80	827	57	683	83	-	-	-	19	119	14	4	25	3	-	-	-	-	-	-
СЈЕНИЦА	101	1059	48	457	43	-	-	-	50	586	55	3	16	2	-	-	-	-	-	-
ТУТИН	93	742	5	80	11	-	-	-	88	662	89	-	-	-	-	-	-	-	-	-
БЕРАНЕ	66	717	38	476	65	4	56	8	19	168	22	4	13	2	-	-	-	1	4	1
БИЈЕЛО ПОЉЕ	98	924	55	641	69	5	49	3	27	161	17	11	73	8	-	-	-	-	-	0
ПЉЕВЉА	159	1346	141	1258	94	4	22	2	-	-	-	8	49	3	-	-	-	2/4	8/9	1
РОЖАЈЕ	26	432	3	34	8	-	-	-	20	326	75	-	-	-	3	72	17	-	-	-
РАШКА ОБЛАСТ	788	7929	479	5211	66	13	127	2	256	2.322	29	30	176	2	3	72	1	7	21	0

Анализом етностатичких података из пописа 2002/3. године, до нивоа насеља, може се закључити да су **Срби** живели у 632, односно 80,2% насеља Рашке области. Апсолутну већину су чинили у 457 и релативну већину у 22 насеља, што је заједно износило 60,8% свих насеља. Такође, у насељима Јаховићи (Пљевља), Плакала (Пљевља) и Бастахе (Беране), равномерно су са Црногорцима учествовали у етничкој структури насеља (по 50,0%) (Карта 2).

Од наведених, у 204 насеља учешће Срба је износило преко 90,1%, од чега су 123 била етничко чиста (100%), затим у 84 насеља је живело од 75,1 до 90% и у 168 насеља је забележено од 50,1 до 75% Срба у структури насељенске популације. Расподела насеља са већинским српским становништвом по општинама је: Нова Варош (32-сва), Нови Пазар (69 од 99), Прибој (30 од 33), Пријепоље (57 од 80), Сјеница (48 од 101), Тутин (5 од 93) и Рудо (Међуречје - БиХ). Насупрот наведеним, 2002/3. године Срби нису живели у 156 или 19,8% насеља Рашке области. Највише таквих насеља се налазило у општини: Тутин (64 од 93), Беране (20 од 66), Сјеница (31 од 101), Пљевља (6 од 159), Бијело Поље (8 од 98), Рожаје (14 од 26), Нови Пазар (8 од 99), и Пријепоље (5 од 80). Поред изнетих, низак проценат учешћа Срба од 0,1 до 10% је забележен у 69 насеља, од 10,1 до 25% у 42 и од 25,1 до 50% у 64 насеља Рашке области (*Карта 3*).

На основу етнопросторних показатеља, Срби су представљали већинску националну групу на 5.211km^2 или скоро $2/3$ територије Рашке области, што је знатно више у односу на њихово учешће у укупној популацији. Као већински народ, Срби су обухватили највећи део територије седам општина: Нова Варош (100,0%), Прибој (96,6%), Пљевља (93,5%), Пријепоље (82,6%), Бијело Поље (69,4%), Беране (66,4%) и Нови Пазар (62,2%), и мањи део територије општине: Сјеница (43,2%), Тутин (10,8%) и Рожаје (7,9%). По овом показатељу највећи део Рашке области, 2002/3. године су обухватала већинска српска насеља, чиме су Срби били просторно најдисперзивнији народ у Рашкој области (*Табела 1, Карте 2 и 3*).

Становници **црногорске** етничке заједнице, су према пописним резултатима 2002/3. године, живели у 342 или 43,4% насеља са простора Рашке области. Они су представљали апсолутну у 9, и релативну већину у 4 насеља, што је чинило 1,6% насеља Рашке области. Поред ових, у насељима Јаховићи (Пљевља), Плакала (Пљевља) и Бастахе (Беране), подједнако су учествовали са Србима у насељенској структури популације (50,0%). У већинско црногорским насељима апсорбовано је 761 или 2,8% Црногораца посматране области. Према пописним резултатима 2002/3. године, Црногорци нису у ни једном насељу забележили изразиту етничку хомогенизацију од преко 90,1%. Највеће учешће су имали у насељу Ујнице (79,3%)-Бијело Поље, које се једино одликовало са $3/4$ већином Црногораца (преко 75,1%), и у још 8 насеља су учествовали са процентом од 50,1 до 75% становништва. Ова насеља, су се територијално налазила на црногорском делу геопростора Рашке области. Већинско црногорским насељима су се карактерисале три општине: Бијело Поље (5 од 98), Беране (4 од 66) и Пљевља (4 од 159). За разлику од наведених, у 445 насеља или 56,6% није пописано ни једно лице црногорске етничке групе. Таква насеља су забележена у свим општинама Рашке области и то: Нови Пазар (92 од 99),

Сјеница (97 од 101), Тутин (90 од 93), Пријепоље (57 од 80), Нова Варош (25 од 32), Прибој (23 од 33), Рожаје (13 од 26), Пљевља (25 од 159), Бијело Поље (11 од 98) и Беране (12 од 66). Поред изнетих показатеља, Црногорци су са 0,1 до 10% учествовали у 133 насеља, од 10,1 до 25% у 101 и од 25,1 до 50% у 99 насеља Рашке области.

На основу изнетих квантитативних показатеља, на простору Рашке области 2002/3. године, Црногорци су чинили етничку већину на $127km^2$ или 1,6% њене територије. На тај начин ову етничку групу је 2002/3. године одликовала изузетно слаба просторна хомогенизација. Посматрајући по општинама, уочава се да су просторно остваривали већину на мањим деловима територије општине: Беране (7,8%), Бијело Поље (5,3%) и Пљевља (1,6%) (Табела 1, Карте 2 и 4).

Бошњаци су 2002/3. године пописани у 387 насеља Рашке области, од којих су у 248 чинили апсолутну, и у 8 релативну већину. На тај начин они су представљали већински народ у 32,5% насеља области. У наведеним насељима живело је 147.472, односно 85,9% Бошњака области. Расподела већинских бошњачких насеља, у оквиру општина је: Тутин (88 од 93), Сјеница (50 од 101), Бијело Поље (27 од 98), Нови Пазар (30 од 99), Пријепоље (19 од 80), Беране (19 од 66), Рожаје (20 од 26) и Прибој (3 од 33). Поред тога, у 164 насеља Бошњаци су чинили преко 90,1% становништва, од чега је етничко чистих (100%) било 49, затим у 43 су учествовали са 75,1 до 90% и у 41 су представљали од 50,1 до 75% насељенске популације. На другој стани, у 400 насеља, 2002/3. године са простора Рашке области, није живео ни један припадник ове етничке групе. Највише таквих насеља се налазио у општини: Нова Варош (31 од 32), Нови Пазар (56 од 99), Прибој (14 од 33), Пријепоље (33 од 80), Сјеница (43 од 101), Пљевља (144 од 158), Бијело Поље (37 од 98), Беране (38 од 66), Рожаје (2 од 26) и Тутин (2 од 93). Поред изнетих, низак проценат учешћа Бошњака од 0,1 до 10% забележен је у 42, од 10,1 до 25% у 48 и од 25,1 до 50% у 49 насеља Рашке области.

У територијалном погледу, Бошњаци су 2002/3. године чинили етничку већину на $2.322km^2$ или 29,3% простора Рашке области. Посматрајући ову појаву у оквиру општина, уочава се да су имали етничку већину на највећем делу територије општине: Тутин (75,4%), Рожаје (89,2%) и Сјеница (55,3%) и мањем делу општине: Нови Пазар (37,8%), Беране (23,4%), Бијело Поље (17,4%), Пријепоље (20,8%) и Прибој (3,4%) (Табела 1, Карте 2 и 5).

Становници етнички декларисани као **Муслимани**, 2002/3. године су забележени у 301 или 38,2% насеља са простора Рашке области. Они су представљали апсолутну у 18 и релативну већину у 5 насеља, што је износило 2,9% насеља Рашке области. У насељима са већинским Муслимани-

ма, живело 3.461 или 15,1% њихове популације. Већинска муслиманска насеља су била размештена у оквиру пет општина: Бијело Поље (11 од 98), Пљевља (8 од 159), Беране (4 од 66), Пријепоље (4 од 80) и Сјеница (3 од 101). Према пописним резултатима 2002./3. године, у 3 насеља Муслимани су чинили преко 90,1% становништва, од чега су насеља Боришиће (Сјеница) и Јагодни До (Пљевља) била етничко чиста, затим у 5 су учествовали са 75,1 до 90% и у 10 су представљали од 50,1 до 75% насељенске популације. За разлику од наведених, у 486 насеља или 61,8% није пописано ни једно лице муслиманске етничке групе. Таква насеља су забележена у свим општинама Рашке области и то: Пљевља (123 од 159), Нови Пазар (76 од 99), Сјеница (69 од 101), Тутин (65 од 93), Беране (37 од 66), Бијело Поље (36 од 98), Пријепоље (30 од 80), Нова Варош (29 од 32), Прибој (15 од 33) и Рожаје (6 од 26). Поред изнетих показатеља, Муслимани су са процентним уделом од 0,1 до 10 учествовали у 177 насеља, од 10,1 до 25% у 69 и од 25,1 до 50% у 37 насеља Рашке области.

На основу етнопросторних показатеља, Муслимани су 1981. године имали етничку већину на 176km^2 или 2,2% територије Рашке области. Посматрајући њихову територијалну дисперзију, уочава се да су представљали већинску етничку групу на мањим деловима територије општине: Бијело Поље (7,9%), Пљевља (3,6%), Пријепоље (3,0%), Беране (1,8%) и Сјеница (1,5%) (Табела 1, Карте 2 и 6).

Албанци су 2002/3. године били пописани у 37 насеља са простора Рашке области. Ова етничка група је у три насеља општине Рожаје чинила апсолутну већину: Банцов (100%), Дачићи (99,0%) и Плумци (52,0%). Поред наведених, Албанци су забележили учешће од 1,1% до 7,9% становништва у 5 насеља и испод 1,1% у осталих 29 насеља у којима су живели. На основу изнетог, Албанци су 2002/3. године, представљали већински народ на 72km^2 , односно 0,9% Рашке области, са израженим тежиштем на 16,7% територије југозападнoг дела општине Рожаје (Табела 1).

Остале етничке групе су учествовале са врло малим уделом у оквиру насеља Рашке области. Нешто веће учешће су једино забележили **Роми** у два насеља: Шавци (Нови Пазар) са 11,3% и Беран Село (Беране) са 6,8% насељенске популације. Остале етничке заједнице су биле најбројније у оквиру градских општинских центара.

На крају етничке анализе насеља Рашке области 2002/3. године, потребно је истаћи и да су четри насеља из пљеваљске општине била без становника, и то: Паљевине, Мацари, Странице и Вукшићи (Табела 1, Карта 2).

Закључак

Рашка област је регион који се карактерише хетерогеним етничким саставом становништва. Мултиетничност, мултиконфесионалност и мултикултуралност последица је не само њеног географског положаја већ и различитог демографског развитка, миграција, социо-економских и посебно политичких фактора. Послератну трансформацију етничког састава становништва Рашке области прати пре свега тренд смањивања најбројније етничке групе на овом простору – Срба на рачун пораста муслиманског становништва. Према последњем попису из 2002/3. године у Рашкој области живи 379.418 становника. Од тога су већински народи са 45,2% Бошњаци и са 39,1% Срби. Поред њих, најзначајније етничке групе у Рашкој области чине Црногорци (7,8%), Муслимани (6,0%), етнички Албанци (0,3%) и други. Савремени географски распоред етничких заједница у Рашкој области одликује се областима у којима поједине етничке групе имају већинску доминацију, као и крајева у којем су знатније измешани. Дисперзивним просторним размештајем карактеришу се пре свега Срби. Срби представљају просторно најраспрострањенију етничку заједницу, која већински доминира на 65,7% геопростора Рашке области. Супротно њима, висок степен етничке хомогености имају Бошњаци који су концентрисани на 29,3% територије источног дела Рашке области.

ЛИТЕРАТУРА

- Калић, Ј. (1996). Европске теме српске историје. *Настава историје*, 12.
- Дашић, М. (1994), Административно-територијални положај Старе Рашке у доба турске владавине и настанак имена Санџак. У *Области Старе Рашке крајем XIX века и почетком XX века*. Пријепоље: СО Пријепоље.
- Радушки, Н. (2007), *Националне мањине у Централној Србији*, Институт за друштвене науке, Центар за демографска истраживања.
- Гиговић, Љ (2008). *Етнодемографски процеси у Рашкој области у другој половини XX века и њихов геополитички значај*. Београд: Географски факултет, докторска дисертација.
- СЗС (1954). Коначни резултати пописа становништва од 15 марта 1948. године, књига IX, Становништво по народности, ФНРЈ. Београд.
- СЗС ФНРЈ (1994). Попис становништва 1953, књига XI, Старост, писменост и народност, подаци за општине према управној подели у 1953 години, Савезни завод за статистику. Београд.

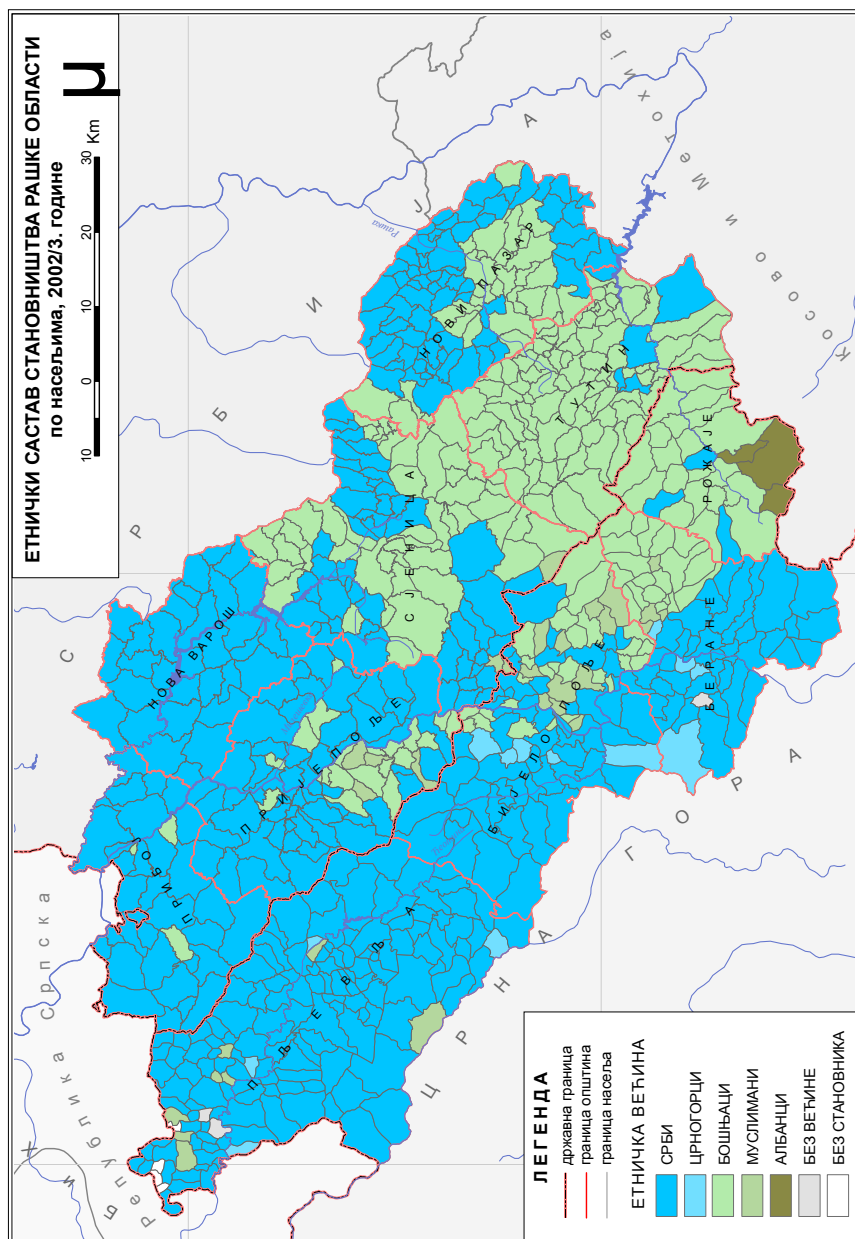
- СЗС (1994). Национални састав становништва СФРЈ по насељима и општинама, књига III. Београд. СЗС (1994). Национални састав становништва СФРЈ по насељима и општинама, књига II. Београд.
- СЗС (1991). Национални састав становништва СФРЈ по насељима и општинама, књига I. Београд.
- СЗС (1993). Попис становништва и домаћинства СР Југославије 1991. године, Детаљна класификација становништва по националности, књига III. Београд.
- РЗС (2003). Попис становништва, домаћинства и станова у 2002., Становништво национална или етничка припадност, књига I. Београд.
- ЗСЦГ (2004). Попис становништва, домаћинства и станова у 2003., Становништво национална или етничка припадност, књига I. Подгорица.

Gigović Ljubomir

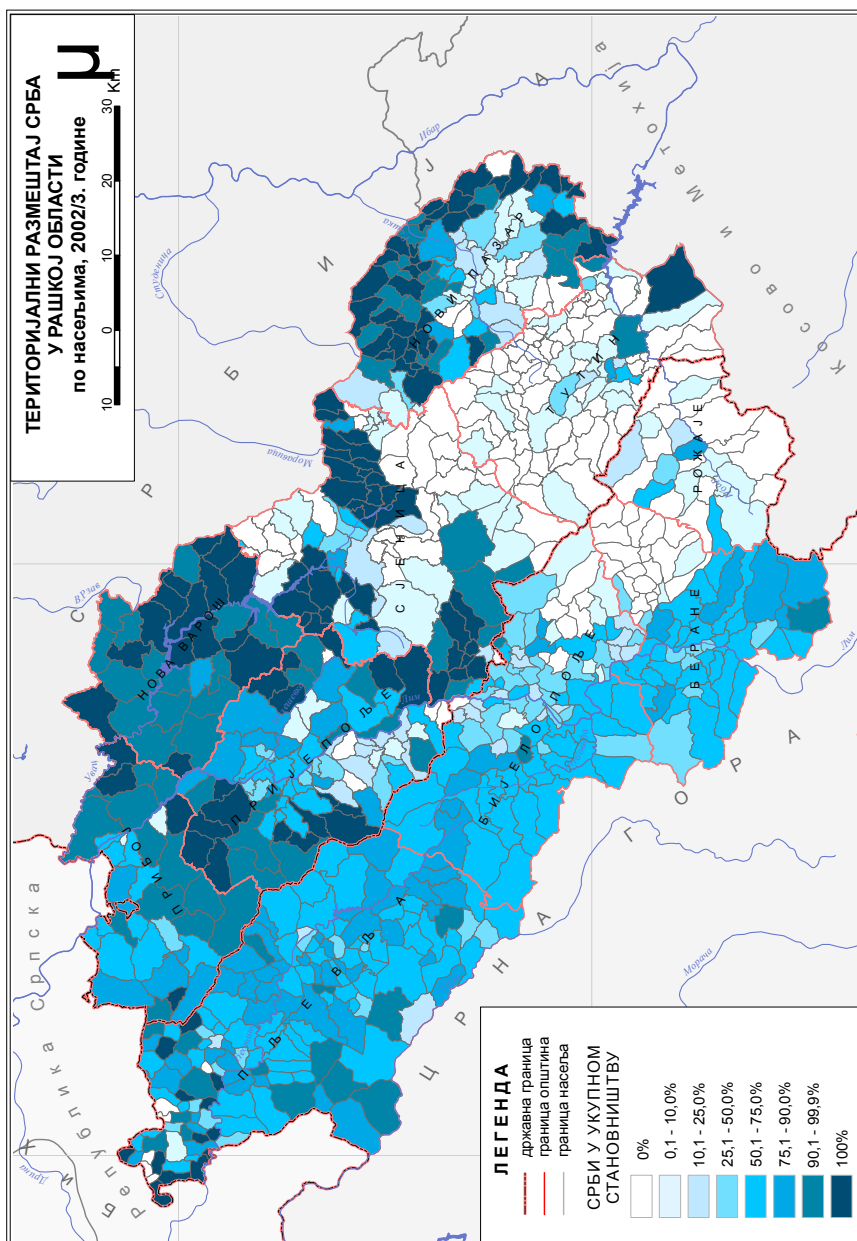
ETHNIC COMPOSITION OF THE POPULATION OF RASKA REGION

Summary

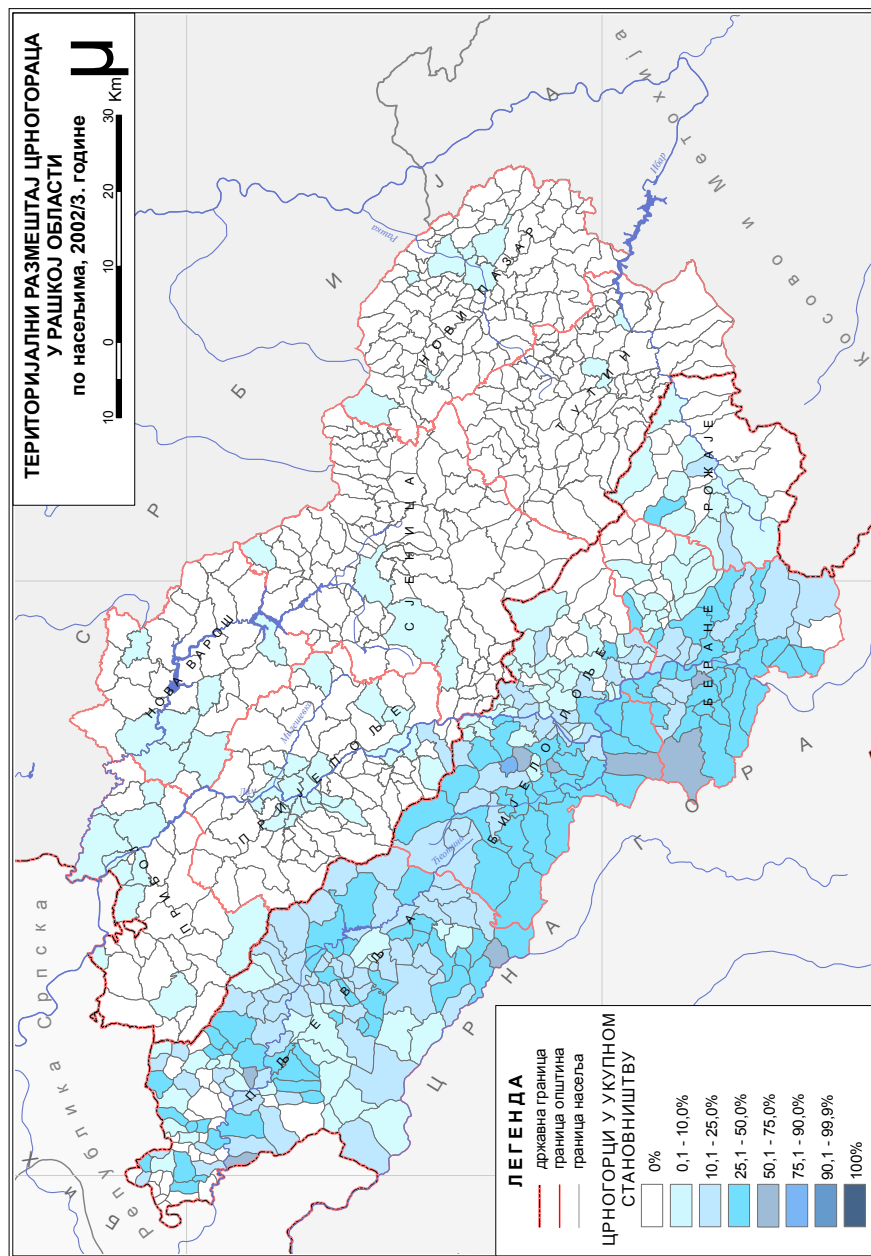
Raska is region characterized by ethnically heterogeneous population. Its multiethnic, multiconfessional and multicultural structure is a consequence of both its geographical position and its different demographical development, migrations, socio-economic and, especially, political factors. Post war transformation of ethnic structure of Raska region population is firstly, followed by a downward trend in the number of people the largest ethnic group in the region - Serbians, and there is an upward trend of muslimans declaring populations. According to the last census in Raska region population is 620.145, which make up 45,2% Bosniaks and Serbs which constitute 39,1% are majority groups. Along their, most significant national groups are Montenegrins (7,1%), Muslims (6,0%), ethnic Albanians (0,3%) and others. Contemporary geographical distribution of ethnic groups in Raska region is characterized by regions predominated by certain ethnic groups and by regions which are more heterogeneous. Dispersive geographical distribution is mostly characteristic of Serbs. Serbs, dominating the region with 65,7%. In contrast, Bosniaks are ethnically homogenous on 29,3% of territory in eastern Raska region.

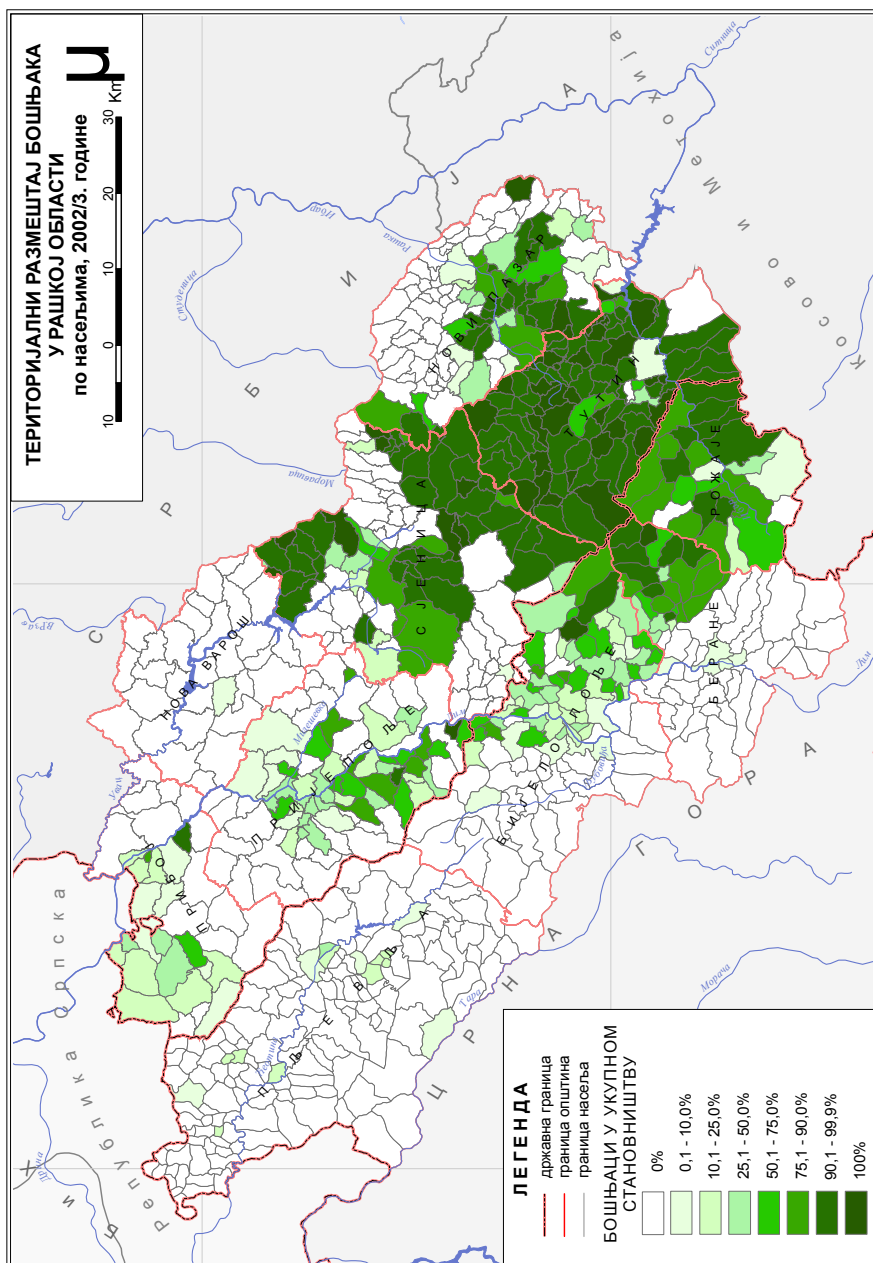
Карта 2: Етничка већина становништва Рашке области 2002/3. године, по насељима

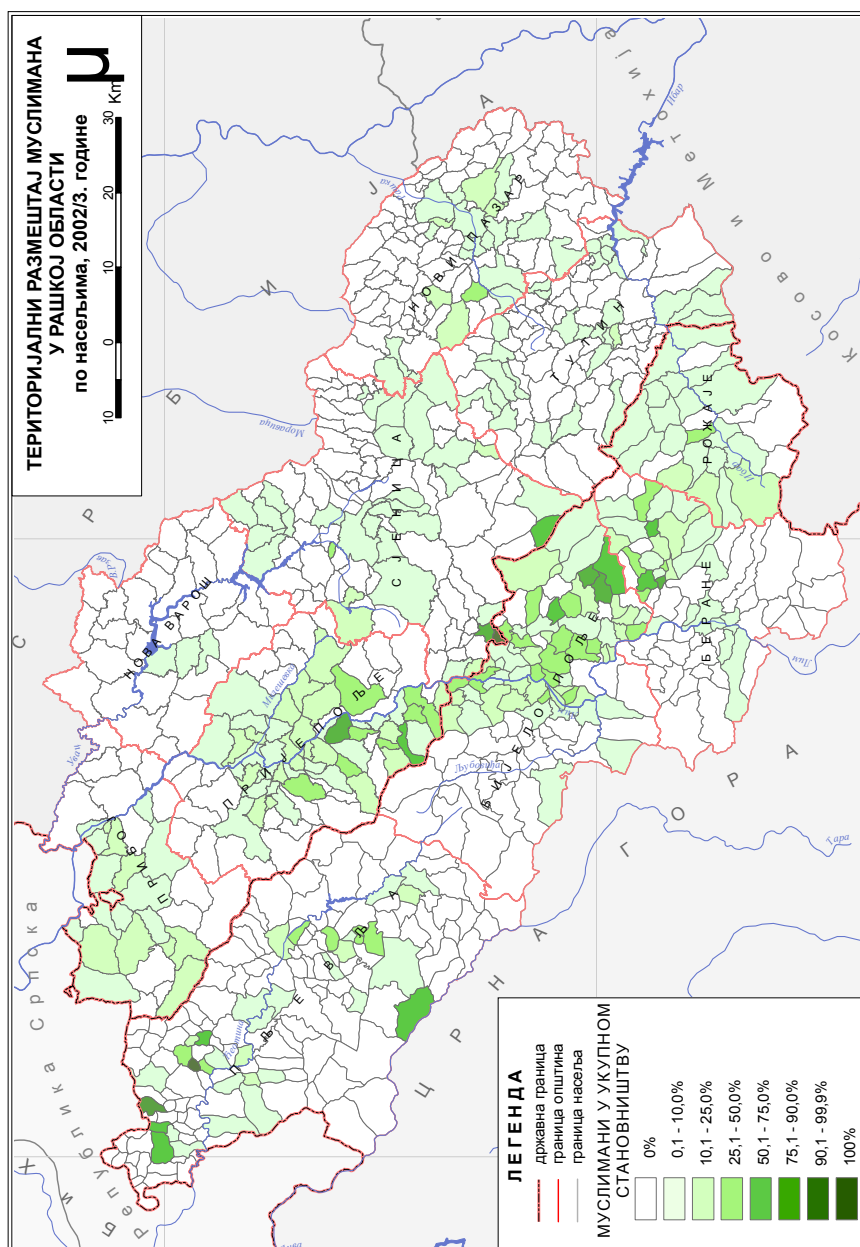
Карта 3: Територијални размештај Срба у Рашкој области 2002/3. године

Карта 4: Територијални размештај Црногораца у Рашкој области 2002/3. године

Карта 5: Територијални размештај Бошњака у Рашкој области 2002/3. године

Карта 6: Територијални размештај Муслимана у Рашкој области 2002/3. године

Рајко Голић¹

МЕЂУРЕЧЈЕ – БОСАНСКА ЕНКЛАВА У СРБИЈИ

Извод: На граници између Србије и Босне и Херцеговине, између општина Прибој и Рудо, налази се енклава Међуречје површине око 400 хектара. Енклава званично припада Босни и Херцеговини, али је потпуно окружена српским територијама. Ово Босанско „острво” на територији локалне заједнице Саставци, село Међуречје, припада босанској општини Рудо, али је под административним надзором српске општине Прибој. Ова гранична аномалија постоји још од Берлинског конгреса 1878. године када је тадашња Аустро-Угарска имала територијалних претензија на Босну и Херцеговину. Овако компликована ситуација око државних граница ствара бројне проблеме становништву енклава Међуречје и још неким селима општине Прибој. Становништво мора да прелази државну границу и по четири пута дневно како би путовало до општинског центра.

Кључне речи: Међуречје, Прибој, Рудо, енклава, државна граница.

Abstract: On the state border between Serbia and Bosnia and Herzegovina, between municipalities Priboj and Rudo, enclave Međurečje is located, with the area of approximately 400 ha. The enclave Međurečje is officially a part of the Bosnia and Herzegovina, but it is completely surrounded by Serbian territory. This Bosnian „island”, at the territory of local community Sastavci, the village Međurečje, belongs to the Bosnian municipality Rudo, but it is under the administration of Serbian municipality Priboj. This border anomaly exists since Berlin’s congress in 1878. when Austria-Hungarian got permission to occupy Bosnia and Herzegovina. This complicated shape of state border brings many problems to inhabitant's enclave of Međurečje, and also to most villagers of municipality Priboj. They need to cross a state borders on their way to the center of municipality four times a day.

Key words: Međurečje, Priboj, Rudo, enclave, state border.

Увод

Државна граница Србије и Босне и Херцеговине дуга је 391 km, од чега 165 km чини сувоземна, а 226 km граница на рекама. Пружа се меридијански, од ушћа Дрине у Саву код Босанске Раче на северу, до села Поблаћа на тремеђи Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине, на југу. Највећим делом је физичко-географска и представљена током реке Дрине у северном делу, и побрђем старовлашких планина, од Таре и Звијезде до

¹ Рајко Голић, дипломирани географ, стипендиста Министарства науке и технолошког развоја Републике Србије. Географски факултет, Београд.

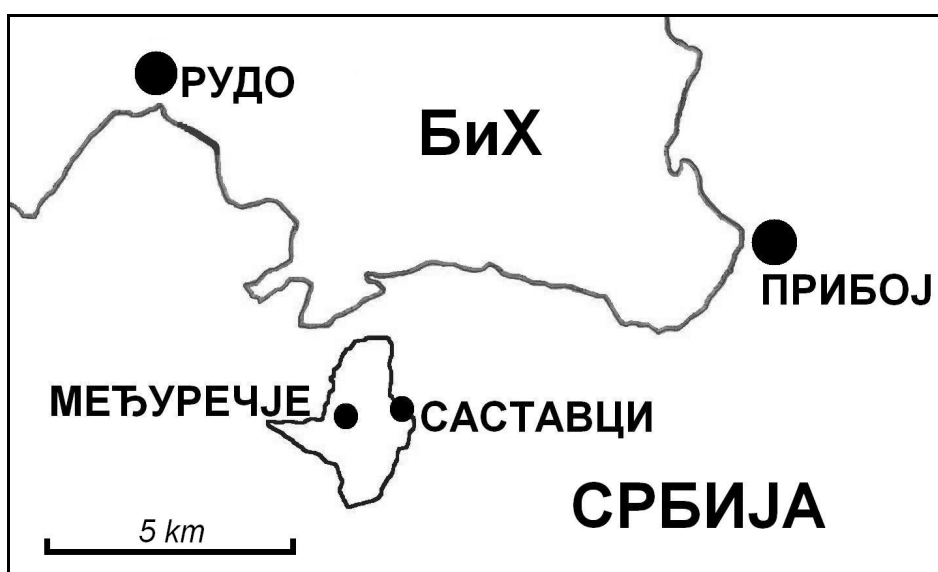
Јаворја и Ковача у јужном делу. На читавој њеној дужини Србија се граничи са Републиком Српском, док нема границу са другим ентитетом - Федерацијом Босне и Херцеговине. Граница Србије и Босне и Херцеговине је катастарски утврђена и јасно дефинисана на око 95% дужине, иако међудржавни споразум о разграничењу није потписан.

На појединим секторима државна граница још увек није одређена и дефинисана на функционалан начин, негативно утичући на економска и демографска кретања. Померање корита Дрине у доњем току, између Семберије и Мачве, ствара проблеме пољопривредницима из општине Богатић, чија имања остају на левој, босанској, обали реке. Хидроелектране „Зворник” и „Бајина Башта” су власништво Републике Србије, која је финансирала откуп грађевинског земљишта и њихову изградњу, и послују у саставу Електропривреде Србије, али их пресеца државна граница, која води средином тока Дрине. Проблем је нарочито изражен код ХЕ „Бајина Башта”, чији се генератори налазе на територији суседне државе. Железничка пруга Београд-Бар између села Јабланица у општини Чајетина и Штрпци у општини Рудо на дужини од 12 km напушта територију Србије и пролази кроз Босну и Херцеговину. Посебан куриозитет представља енклава Међуречје – територија површине око 400 ha која припада босанској општини Рудо, али је од матичне државе одвојена територијом општине Прибој. Услед необичног облика граничне линије и бројних проблема који из тога проистичу, утичући негативно на живот становништва у пограничном појасу, овај последњи сектор границе је интересанан за географска проучавања.

Основне чињенице о енклави

Граница између општина Прибој и Рудо, као део државне границе Србије и Босне и Херцеговине, у појединим својим деловима знатно одступа од морфолошких и хидрографских баријера, због неуобичајених критеријума њеног утврђивања. Граница почиње на тремеђи поменутих општина са општином Чајетина и пружа се у правцу југа током реке Увац до њеног ушћа у Лим и даље 2 km узводно током Лима. Северно од Прибоја граница повија ка западу развођем на планини Бич (Голет, 1386 m), 10 km јужно од Лима, остављајући у Босни и Херцеговини део леве долирске стране ове реке, са селима Устибар, Миоче и Мокронози. Источно од Устибра граница се враћа на Лим, пружајући се средином речног тока ка северозападу до Рудог, а затим се поново удаљава од реке и повија ка југозападу, преко Гајеве планине (1.280 m), до тремеђе општина Рудо, Прибој и Чајниче. Укупна дужина границе између општина Прибој и Рудо износи 49,25 km.

Гранична линија општина Рудо и Прибој између прибојских села Батковићи на западу, Херцеговачка Голеша (Херголеша) на југу и Касидоли на истоку, има специфичан облик енклаве (тзв „бела мрља” територије Босне и Херцеговине) која се дубоко „увукла” према централном делу општине Прибој. У овом „острву” се налази Катастарска општина Међуречје, која припада босанској општини Рудо иако је са свих страна окружена територијом Србије. Енклаву чине заселак Међуречје и део засеока Саставци, чији већи део припада Србији. (Карта 1.)

Карта 1. Положај енклаве Међуречје

Описано терминима политичке географије, са становништа Босне и Херцеговине ова територија је ексклава, а са становништа Србије енклава. „Она раздваја засеок Међуречје од осталог дела насеља Батковићи, као и засеоке Саставци и Замрштен који припадају атару села Касидоли.” (Стојимировић С., 2006.). Тзв. „босанско острво у Србији” налази се у доњем току реке Поблаћнице, леве притоке Лима. Назив Саставци део енклаве добио је по саставу две речице: Поблаћнице и Сутјеске, између којих се налази заселак Међуречје. Енклава има неправилан облик и, према подацима Катастарске службе општине Прибој, захвата површину од 396 ha, 37 aри и 4 m². Пошто се ради о малој површини немогуће је приказати на карти размере ситније од 1:1.000.000. Међуречје представља тзв. „праву енклаву” („true enclave”) јер је у копненом окружењу друге државе и

физички потпуно одвојена од матичне државе (Vinokurov E. 2005.). Према попису 1991. године, Међуречје је имало 261 становника.

Постанак енклаве

Историјске чињенице о формирању енклаве на територији Србије мало су познате, јер не постоје поуздани писани извори. Граница између општина Прибој и Рудо је историјско наслеђе са краја XIX и почетка XX века, када се у Старом Влаху и Рашкој области смењивала турска и аустро-угарска власт. После Берлинског конгреса 1878. године Аустро-угарска је окупирала Босну и Херцеговину и општине Прибој, Пријепоље и Пљевља. „По Берлинском конгресу Аустро-угарска је добила право да своје гарнизоне држи на територији Турске, па је то био случај и са Међуречјем, односно Саставцима.” (Мићовић Д., 2000.) Након анексије Босне и Херцеговине и повлачења из Рашке области 1908. године, аустријске власти су село Међуречје задржале у својим границама, тј. у границама Босне и Херцеговине.

Према тумачењу које смо добили на терену, заједно са аустријским гарнизонима у Босну и Херцеговину су се исељавали и турски феудални земљопоседници, од којих су неки били толико моћни да су се према границама њихових поседа одређивале и државне границе. Енклава је настала тако што је један од моћнијих и утицајнијих бегова, који се иселио у Сарајево, успео да издејствује код бечких власти да се његово имање на левој страни Лима задржи у катастарским границама општине Рудо. Према другом тумачењу, тај део територије задржала је Аустро-угарска приликом повлачења из Полимља 1908. године, ради експлоатације дрвне грађе са подручја прибојске и пљеваљске општине, због повољних услова њеног транспорта воденим путем, Лимом и Дрином. Утврђивањем границе између Босне и Херцеговине и Србије са великим испупчењем код села Устибар, Миоче и Мокронози на левој страни Лима и босанским „острвом” Међуречје, остварени су интереси тадашњих великих сила да граница „пређе” Дрину и да се део територије Босне и Херцеговине што дубље „увуче” према српској територији и њеним значајним војногеографским објектима и комуникацијама. (Стојимировић С., 2006.)

Земљишне књиге показују да босанска енклава припада Катастарској општини Међуречје у општини Рудо. Такво стање је заведено на основу старе аустроугарске карте из 1884. године, која се и данас налази у Катастарској служби општине Рудо. Пошто су основу за катастар непокретности у свим општинама Босне и Херцеговине представљале аустроугарске земљишне књиге, такво стање је верификовано након стварања Кра-

љевине Срба, Хрвата и Словенаца. Граница коју су Аустријанци поставили према Турској пре једног века преживела је стварање и рушење „прве”, „друге” и „треће” Југославије и одржала се до данас. Као административна граница две југословенске републике није имала практичног значаја до 90-их година XX века, али када су Србија (СР Југославија) и Босна и Херцеговина стекле независност и ова граница је постала међудржавна.

Демографски и економски показатељи пограничног простора

Од 32 сеоска насеља општине Прибој њих 20 има изражен проблем комуникације са општинским центром услед положаја босанске енклаве кроз коју пролази главна магистрална саобраћајница.² Процес депопулације је почео од пописне 1971. године, а интензивирао је од 1992. године када почиње рат у Босни и Херцеговини и када је успостављена необична међудржавна граница, која је онемогућила становницима већине прибојских села да несметано задовољавају своје свакодневне потребе и обављају функције везане за општински центар. (Табела 1.)

Табела 1 – Промена броја становника у пограничним насељима

Насеља	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
20 насеља општине Прибој	10.518	12.244	12.406	12.039	9.319	6.468	4.268
26 насеља општине Рудо	6.041	5.769	5.834	6.209	5.243	5.043	-

Извор: Упоредни преглед броја становника 1948-2002. године, подаци по насељима. Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Становништво, књ. 9. Републички завод за статистику, Београд, 2004.

Већина наведених насеља је депопулацијска, у стадијуму дубоке демографске старости. Младо становништво се константно исељава, што је делом узроковано скромним економским потенцијалима и лошим стањем путне мреже, а делом постојећим обликом државне границе и проблемима које она ствара. Старосна структура становништва је све неповољнија услед смањења наталитета и исељавања младих.

Удео становништва млађег од 20 година у укупној популацији 20 наведених насеља 2002. године износио је свега 15,3%; од 20 до 45 година

² Насеља: Батковићи, Бучје, Забрђе, Забрњица, Заградина, Калуђеровићи, Касидоли, Пожегрмац, Крњача, Прибојска Голеша, Ритошићи, Заостро, Плашће, Сјеверин, Живинице, Сочице, Кукуровићи, Стрмац, Херцеговачка Голеша и Црнуговићи.

27,5%; од 45 до 60 година 21,3%, док становништво старије од 60 година чини 35,9%. Просечна старост износи 48,5 година. У 20 наведених прибојских села 2002. године живело је 4.268 становника, од чега 3.436 Срба (80,5%), 785 Муслимана/Бошњака (18,4%) и 47 осталих (1,1%). Бошњачко становништво је најзаступљеније у Заградини (68,1%), Црнуговићима (45,2%), Забрњици (36,1%), Живиницама (34,8%) и Забрђу (32,9%).

Од 88 сеоских насеља општине Рудо, њих 26 комуникацију са општинским центром остварује преко територије Србије. У међупописном периоду 1981-1991. године 21 насеље је било депопулацијско, док је пет села бележило незнатан пораст броја становника, међу њима и Међуречје. У 26 наведених руђанских насеља 1991. године живела су 5.043 становника, од чега 4.371 Срба (86,7%), 593 Муслимана (11,8%) и 47 осталих (1,1%). Муслиманско становништво било је најзаступљеније у Устибру (61,6%), Кули (57,2%), Миочу (41,8%) и Међуречју (21,5%). После 1991. године није било пописа становништва у Босни и Херцеговини, али према стању на терену закључили смо да просечна старост становништва у енклави износи око 50 година.

Према попису становништва 1991. године у енклави Међуречје живело је 75 домаћинстава. Укупан број становника износио је 261, од чега 185 Срба (70,9%), 56 Муслимана (21,5%) и 20 припадника осталих народности (7,6%). Избијањем ратних сукоба у Босни и Херцеговини дошло је до миграција муслиманске популације у општине у којима су постојале рођачко-фамилијарне везе (Прибој, Пријеполје, Сјеница, Нови Пазар). Међутим, миграција је било и пре распада бивше Југославије из економских разлога, али се овај процес интензивирао за време рата. Након завршетка рата у Босни и Херцеговини у босанску енклаву вратиле су се 4 муслиманске породице са укупно 7 чланова, а и свим осталима је враћена имовина којом могу слободно да располажу. Према процени данас у енклави живи око 270 становника.

Наведена прибојска и руђанска насеља су брдско-планинска села разбијеног типа, са малим бројем становника и атарима велике површине, претежно под шумама, ливадама и пашњацима. Од укупне површине атара 20 прибојских села под ораницама је свега 6,9%, под воћњацима 2,1%, под ливадама и пашњацима 23,2%, под шумама 64,2%, док је неплодних површина 3,6%. У складу са природним условима и структуром земљишног фонда, становништво се претежно бави екстензивним сточарством, шумарством, ратарством и воћарством, или је запослено у Прибоју, који има развијенију индустрију у односу на Рудо и околне општине. Организован је свакодневни аутобуски превоз за 43 радника (од чега 30 из Међуречја) до њихових радних места у Прибоју. Број радника који свакодневно прелази државну границу је већи ако се посматрају сва прибојска села

овог подручја, али тачни подаци нису доступни. У селу Забрњици постоји мањи индустријски погон за производњу заштитне опреме „Инкоп”, који је под стечајним поступком, а у засеоку Саставци, на територији Србије, отворена је фабрика „Биоимлек” за прераду млека и производњу млечних производа. С обзиром на позитивне реакције тржишта на производни асортиман ове фабрике, становници прибојских села су почели да придају већи значај опоравку традиционалног сточарства, као шанси за ревитализацију руралног простора општине Прибој. На изразито аграрни карактер овог подручја указује структура активног становништва које обавља делатност 2002. године. Од укупно 1464 радно активних становника 68,8% се бави пољопривредом и шумарством, 15,7% је запослено у секундарном, а 15,5% у терцијарном сектору делатности.

Неповољна економска и демографска кретања у пасивним брдско-планинским пограничним селима додатно је погоршана постојећим обликом државне границе и проблемима које она ствара. У свим насељима саобраћајна и комунална инфраструктура је у веома лошем стању.

Утицај границе на живот становништва

Граница Србије и Босне и Херцеговине између општина Прибој и Рудо због специфичног облика ствара бројне тешкоће становништву пограничних насеља са обе стране државне међе. Негативни утицаји границе су саобраћајне, економске и административно-правне природе. Испољавају се од 1992. године, када је дотадашња административна граница две југословенске републике, Србије и Босне и Херцеговине, постала међудржавна.

Највећу тешкоћу за становништво појединих руђанских и прибојских села представља отежана комуникација са општинским центрима, до којих могу доћи само преко територије друге државе, уз неколико прелазака државне границе. Између самих општинских центара, Прибоја и Рудог, граница се прелази три пута: на граничним прелазима Увац и Устибар, и између села Сјеверина и Рудог. Услед постојећег распореда путне мреже, из већине прибојских села до Прибоја се долази једином комуникацијом која постоји у овом подручју, магистралним путем Р-114 (Пљевља - Прибој), који води кроз Босну и Херцеговину, преко енклаве Међуречје и села Устибар, Миоче, Мокронози и Увац.

Напред наведених 20 села, које погађа проблем саобраћајне одсечености од Прибоја, лоцирана су у западним и централним деловима општине. Из већине ових насеља до Прибоја се стиже уз четири преласка државне границе. Први пут се граница прелази на уласку у енклаву

Међуречје из правца југа, северно од села Херцеговачка Голеша; други пут на мосту преко речице Сутјеске, десне притоке Поблаћнице, у засеок Саставци села Касидоли, када се поново улази на територију Србије; трећи пут на граничном прелазу Устибар-Ваган, где се улази у општину Рудо; након 14 km пута кроз Босну и Херцеговину, граница се прелази и четврти пут, на граничном прелазу Увац. Становници неколико сеоских насеља (Сјеверин, Живинице, Касидоли, Пожегрмац и Батковићи) до Прибоја прелазе границу два пута, на граничним прелазима Устибар и Увац. Наведених 20 сеоских насеља су 2002. године имала укупно 4.268 становника, што чини 14,1% становништва општине Прибој. Укупна површина атара ових села износи 370,82 km², што значи да више од две трећине (67,1%) прибојске општине комуницира са општинским центром преко територије Босне и Херцеговине.

Проблем саобраћајне одсечености од општинског центра има и напред наведених 26 села општине Рудо у Босни и Херцеговини. Ова насеља комуницирају са својим општинским центром магистралним путем Прибој-Рудо, који левом обалом Лима на дужини од 7 km, пролази кроз атар села Сјеверин у Србији, и два пута пресеца државну границу. Да би скратили пут и избегли граничне прелазе, становници источног дела општине Рудо лети користе и лоше сеоске путеве и стазе преко планине Варде (Ресића Варда, 1.388 m). Из босанске ексклаве Међуречје до Рудог државна граница се прелази четири пута. Пролази се најпре 2 km кроз територију Србије, затим кроз босанско село Устибар, србијанско село Сјеверин, да би се преко моста на Лиму поново ушло на територију Босне и Херцеговине. Наведених 26 насеља која везу са општинским центром остварују преко територије Србије 1991. године имала су укупно 5.043 становника, што чини 43,6% популације општине Рудо. Површина њихових атара износи 110,4 km², или 32,2% територије руђанске општине.

На граничним прелазим Увац и Устибар-Ваган постоји полицијска и царинска контрола прелазака, док се граница између Рудог и Сјеверина прелази без царинске контроле. Граница босанске енклаве ничим није обележена, не постоје ознаке које би указивале на њено постојање, док је ранија полицијска контрола преласка укинута. Свакодневни преласци неколико граница стварају велике тешкоће становницима прибојских села који у Прибоју раде, школују се или изnose пољопривредне производе на пијаци, јер морају плаћати царинске и шпедитерске таксе за транспорт огревног дрвета, ратарских производа и стоке на два гранична прелаза. Да би избегло пролазак кроз територију Босне и Херцеговине и плаћање царинских дажбина, становништво у летњем периоду године користи и локалне сеоске путеве који не пресецају државну границу, али су у веома лошем стању и пролазе кроз планинско земљиште, чиме се време путова-

ња до Прибоја знатно увећава. Усвајањем међудржавног Споразума о поједностављеном поступку промета људи и роба на граничним прелазима Увац и Устибар-Ваган између тадашње Србије и Црне Горе и Босне и Херцеговине 2005. године, ублажени су проблеми локалног становништва, које је ослобођено плаћања бројних царинских и шпедитерских такси, али нису у потпуности решени. За прелазак пунктова моторним возилима неопходан је међународни зелени картон осигурања возила, а локално становништво прелази само са личном картом.

Да би становници 20 прибојских сеоских насеља могли да пренесу пољопривредне производе преко територије Босне и Херцеговине морају да имају потврду да ти производи потичу са њихових имања. Та потврда се издаје у Месној заједници Саставци за становнике свих села који на свом путу морају проћи кроз Међуречје, за које се каже да су „уско грло” овог простора. Међутим, ни та потврда није гаранција за производе, а да ли ће моћи да их пренесу зависи од граничара и цариника на прелазима. Проблем комуникације прибојских села са општинским центром могуће је решити изградњом путева који не би пролазили кроз територију Босне и Херцеговине, чиме би се избегло вишеструко прелажење граница. Постоје две могуће варијанте будућег пута: Прибој – Црнузи – Касидоли – Саставци (тзв. „Мамулин пут”) и Прибој – Добриловићи – Прибојска Голеша – Херцеговачка Голеша. Прва краћа варијанта је за локално становништво много повољнија. Асфалтирање трасе дуге 15 km по пројекту Саобраћајног института ЦИП из Београда почело је 1988. године, али су радови обустављени са почетком рата у Босни и Херцеговини. Овим путем би се са Прибојем повезала села Стрмац, Кукуровићи, Крајчиновићи, Заостро, Сочице и др. која се налазе у забаченом западном делу општине. Друга варијанта пута је дуга 25 km, од чега је већ асфалтирано 3 km трасе и Дирекција за изградњу из Прибоја планира завршетак ове саобраћајнице у наредном периоду. Локалном становништву више одговара прва варијанта пута, иако мањим делом пролази кроз босанску енклаву, јер је друга дужа 10 km и пење се на коту 1.127 m на Лисјој стени. За сеоска насеља руђанске општине могуће решење је изградња пута Миоче – Рудо на десној страни Лима, чиме би се избегао пролазак кроз село Сјеверин и два гранична прелаза. Међутим, ако се путује из Међуречја до Рудог, пролазак кроз територију Србије се не може избећи.

Иако је босанско „острво” део Катастарске општине Међуречје у општини Рудо, административно је интегрисано у Месну заједницу Саставци села Касидоли у Србији, што ствара многе административно-правне тешкоће становницима енклаве и суседних прибојских села. На територији босанске енклаве изграђена је комплетна инфраструктура Месне заједнице Саставци, која представља локални административни, образовни, економ-

ски, саобраћајни и културни центар за околна прибојска села: Батковиће, Црнуговиће, Забрњицу, Херцеговачку Голешу, Пожегрмац и Касидоле. Сви значајнији објекти у Саставцима (зграда Месне заједнице, осмогодишња основна школа, полицијска станица, дом културе, задружни дом, амбуланта и пошта) припадају Србији и на њима стоји натпис СО Прибој, иако се налазе на територији Босне и Херцеговине. Снабдевање водом, електричном енергијом и телефонске везе су у надлежности општине Прибој, у којој становништво плаћа комуналне услуге у динарима, а порезе у општини Рудо у конвертибилним маркама. У босанској енклави око 90% становника су држављани Србије и поседују личне карте извађене у Прибоју, а свега 10% су држављани Босне и Херцеговине, са исправама издатим у Рудом.

Основна школа „9. мај” ради по наставном програму Министарства просвете Републике Србије. Матична осмогодишња школа налази се на територији босанске енклаве Међуречје, са четири истурена одељења у прибојским селима Забрњица, Херцеговачка Голеша, Крајчиновићи и Заостро. Школске 2006/07. школа је имала 84 ученика и 33 запослена. За 12 ђака који свакодневно путују из Херцеговачке Голеше удаљене 8 km организован је превоз, док из ближих заселака Оландићи, Дуљани и Слатине ученици долазе пешице. Двадесетак ђака путује у ову школу из Босне и Херцеговине, иако се настава изводи по образовном програму Србије.

Амбуланта у Међуречју припада Здравственом центру Ужице. Овде се лече становници који имају здравствено осигурање Србије, док се они са босанским осигурањем примају само у хитним случајевима. Према подацима до којих смо дошли на терену, такав случај се није десио већ две године. То је само још један од показатеља да је „босанско острво” функционално интегрисано са општином Прибој.

Полицијска станица МУП-а Србије налази се у босанском делу засеока Саставци, али нема надлежности у самој енклави, већ само у околним прибојским селима. У случају потребе интервенишу патроле МУП-а Републике Српске из Рудог, који до енклаве могу стићи само преко територије Србије. Новоизграђена сеоска црква се налази у Србији, у засеоку Саставци, док је гробље заједничко за Саставке и Међуречје и налази се на босанској територији. Босанска енклава припада Дабробосанској, а околна прибојска села Милешевској епархији. Последњи у низу „куриозитета” везаних за босанску „белу мрљу” на територији Србије јесте да на бирачком месту у Основној школи „9. мај” гласају држављани Босне и Херцеговине из Међуречја на изборима у Републици Српској, а на истом месту гласају држављани Србије из Међуречја, Саставака, Касидола, Батковића и суседних насеља на изборима у Србији.

Села Увац и Мокронози припада Општини Рудо, иако природно и функционално гравитирују ка Прибоју, у коме ради или се школује већина становништва. На другој страни, село Сјеверин је у општини Прибој, иако је од Рудог, где његови житељи задовољавају основне потребе, раде и школују се, удаљено мање од једног километра.

Могућности решавања граничног спора

Бројни проблеми које становницима пограничних насеља прибојске и руђанске општине ствара постојећа граница намећу потребу њеног утврђивања на функционалнији начин. Први покушај успостављања функционалне границе у овом делу Полимља датира из 1946. године, када је председник Владе НР Србије Благоје Нешковић тражио од државних органа да реше овај проблем пишући: „Оваква граница је својевремено обележена искључиво из стратегијских разлога. Отуда се и данас села: Мокре Ноге (Мокронози, прим. Р. Г.), Устибар, Међуречје, Миоче, Дула, Булатовићи, Кнегиња, Трнавци, Плана, Ланишта, Секоруша, Равно, Дубац, Бијело Брдо, Цигла и Штрпце налазе административно у саставу Среза вишеградског (НР БиХ) иако су у непосредној близини Прибоја са којим су најтешње повезана географски, природно, саобраћајно и културно. Поједина од ових села удаљена су од Прибоја свега један километар. Становништво тих села служи се искључиво прибојском пијацом за размену својих производа, и тражи да се прикључи Срезу прибојском, односно НР Србији. Узевши у обзир предложене измене, граница НР Србије према НР БиХ треба да буде оваква.” (Пријовић З. 1999.)

Процес решавања граничног спора код Прибоја почео је 2001. године у оквиру Међудржавне дипломатске комисије за државну границу тадашње СР Југославије и Босне и Херцеговине, чији је задатак да идентификује и потврди државну границу, опише је у писаној форми, исцрта је на захтеваној топографској карти и припреми понуду у оквиру Међународног акта о потврди граница. Обе стране су признале постојећу („авнојевску”) границу али су изразиле став да је садашња демаркациона линија нефункционална и да је неопходна њена корекција. У својим предлозима новог модела разграничења и Србија и Босна и Херцеговина су одступиле од постојеће административне границе општина Прибој и Рудо, у покушају да задовоље интересе становништва пограничних насеља обе општине, у вези са олакшаним коришћењем путне комуникације.

Међутим, ставови две државе о начину решавања граничних питања знатно се разликују. На темељу међународних, широко прихваћених принципа разграничења држава, Република Србија је упутила Босни и

Херцеговини предлог да се, уместо развођа на планини Бич, као граница утврди средина тока Лима од ушћа Увца до села Сјеверина, тако да руђанска села на левој страни Лима, Устибар, Миоче и Мокронози, постану део општине Прибој у Србији, којој природно и економски гравитирају. Овим предлогом у састав Србије ушла би и садашња босанска енклава Међуречје у прибојској Месној заједници Саставци. На тај начин у великој мери био би решен проблем саобраћајне одсечености око две трећине територије општине Прибој од центра општине, као и економски и административни проблеми који проистичу из постојећег стања. За све територије које би јој припале, Србија је понудила одговарајућу територијалну компензацију у корист Босне и Херцеговине, по принципу „метар за метар квадратни земљишта истог квалитета”. Општина Прибој предложила је за размену шумско земљиште које је истог квалитета и на ком не живи велики број становника, како не би дошло до већих миграција.

На сличан начин, разменом територије и акваторије, били би решени остали гранични спорови и утврђена званична државна граница Босне и Херцеговине и Србије у целини. Код хидроелектрана „Зворник” и „Бајина Башта” предложено је да се државна граница са средине речног корита помери на леву обалу Дрине, 300 m низводно и 200 m узводно од ових објеката, како би се они нашли на територији Србије. Као компензација Босни и Херцеговини је понуђена одговарајућа водена површина Дрине која припада Србији, тј. померање границе на десну обалу на неком другом сектору. Како је измештање железничке пруге код села Штрпци на територију Србије скуп и технички веома компликовано, предложено је да се гранична линија повуче дуж пруге, уз враћање Босни и Херцеговини исте површине на неком другом месту. На четири спорне граничне тачке предложено је за размену око 40 km² водене и копнене површине.

На другој страни, Комисија за границе Босне и Херцеговине предлаже да се граница одреди стварањем узаног коридора кроз територију Србије, којим би енклава Међуречје добила директну физичку везу са територијом општине Рудо. Босанскохерцеговачка страна сматра да најпре треба створити правни оквир за разграничење, тј. потписати Билатерални споразум о граници између две државе у садашњем облику, а затим преговарати о евентуалној размени територија, док Комисија за границе Србије предлаже да се гранични проблеми реше пре усвајања наведеног документа. И поред великог броја састанака Међудржавне комисије и 10 излазака на терен, решење овог питања још се не назире. „Очекује се да међународна комисија, упркос тешкоћама око замене територија, ускоро заврши рад на исправљању граничне линије и њеном довођењу у склад са новом реалношћу.” (Стојимировић С. 2006.).

На трећој и најбитнијој страни су становници енклаве Међуречје. Међутим, при решавању граничног питања ниједна страна не уважава њихово мишљење, као и ставове становника осталих прибојских и руђанских села, којих се овај проблем највише тиче. По речима становника енклаве Међуречје и представника Месне заједнице Саставци, најбоље решење за њих било би да се читаво подручје прогласи бесцаринском зоном, тј. да се укину гранични пунктови, како би се становништво могло несметано кретати и преносити своје производе.

Литература

- Закон о ратификацији Споразума између Србије и Црне Горе и Босне и Херцеговине о поједностављеном поступку промета људи и робе на граничним прелазима Увац - Увац и Ваган - Устибар.** Службени лист Србије и Црне Горе – Међународни уговори, број 6/2005, Београд.
- Мићовић Д. (2000): **Рудо.** „Река Дрина и Подриње”, VUKAN'S, Београд.
- Национална или етничка припадност, подаци по насељима.** Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. години Становништво, књ. 1, Републички завод за статистику, Београд, 2003. године.
- Национални састав становништва – Резултати за Републику по општинама и насељеним мјестима 1991. године.** Статистички билтен бр. 234, Државни завод за статистику Републике Босне и Херцеговине, Сарајево, 1993. године.
- Пол и старост, подаци по насељима.** Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Становништво, Књ. 2, Републички завод за статистику, Београд, 2003. године.
- Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава 1991. године,** РЗС, Београд, 1998. године.
- Пријовић З. (1999): **Исправљање криве Дрине.** „Глас јавности”, 27.8.1999. године, Београд.
- Служба за границе,** Министарство спољних послова Републике Србије.
- Статистички годишњак Србије 2007.** Републички завод за статистику, Београд, 2008. године.
- Стојимировић С. (2006): **Полимље, регионално-географска проучавања,** докторска дисертација. Географски факултет, Београд.
- Упоредни преглед броја становника 1948-2002. године, подаци по насељима.** Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. години. Становништво, књига 9. Републички завод за статистику, Београд, 2004. године.

Golić Rajko

MEĐUREČJE – BOSNIAN ENCLAVE IN SERBIA

Summary

Agreement on state borders between Serbia and Bosnia and Herzegovina has not been signed yet, and the question of enclave Međurečje has not been answered. Negotiations about confirmation of the state border are being done within the framework of International Diplomatic Commission for the state borders between former Serbia and Montenegro and Bosnia and Herzegovina. On the basis of internationally, broadly accepted principles of border division, Serbia has offered the proposal for the border to be drawn in the regions of municipalities of Priboj and Rudo, where by instead of using the ridge of the mountain Bič, to use the middle of the river Lim. With this complex and functional proposal the road communication would be open on the left bank of the river and that would remove problem of cutting out 2/3 of the territory of the municipality of Priboj from the centre of the municipality. For the territory of enclave of Međurečje, which would territorially be transferred to Serbia, Serbia has expressed willingness to offer competent territorial compensation that is in interest of Bosnia and Hercegovina.

Петровић Драган ¹

КАВКАСКИ ГЕОПОЛИТИЧКИ ЧВОР

Извод: Кавказ представља највећи планински ланац у европском делу постсовјетског простора и приближно јужну границу савремене Русије. Простор обронака Кавказа, нарочито јужно од њега (Закавказје) насељава више народа различитог етничког порекла и религијског опредељења, који су током историје често били у сукобима око државности и територија. Распадом СССР и осамостаљивањем на простору Закавказја Грузије, Јерменије и Азербејџана нису превазиђени територијални проблеми и сецесије, од којих су најрадикалнији случајеви Абхазије, Јужне Осетије и Нагорног Карабаха. Краткотрајни рат на Закавказју августа 2008. у којем су интервенисале и руске трупе, као непосредни резултат је дао подвлачење *de facto* независности Абхазије и Јужне Осетије у односу на Грузију, што је за сада признала од великих сила Русија и *de jure*.

Кључне речи: Закавказје; геополитички чвор; Русија;

Abstract: Caucasus is the biggest mountain range in European part of post-soviet area and approximate south border of contemporary Russia. The area of Caucasian brows especially southward from there (Caucasia) settles many people of different ethnic origin and different religions which were in conflicts for territories and sovereignties during the history. Those territory problems and successions were not overcome by disintegration of USSR and emancipation of Georgia, Armenia and Azerbaijan, especially radically cases of Abkhazia, South Ossetia and Nagorno – Karabakh.

Short-term Caucasian war in August 2008 in which Russian troops intervened and, as a direct result gave underlined the “*de facto*” independence of Abkhazia and South Ossetia relative to Georgia, and Russia became the only state among the Great Powers which recognized them “*de jure*” too.

Key words: Caucasasia; geopolitical knot, Russia;

Увод

Закавказје обухвата постсовјетски простор јужно од планине Кавказ где су крајем 1991. године образоване три независне државе, иначе дотле совјетске републике Грузија, Јерменија и Азербејџан. Целокупан простор северно од планинског венца Кавказ припада Русији, док је процес релативизације и довођења у питање *de jure* постојећих граница бив-

¹ Др Петровић Драган, научни сарадник Института за међународну политику, Београд

ших совјетских република, а данас независних држава, чланица ЗНД, на целом постсовјетском простору, највише одмакао управо у Закавказју, где су спорне међународно признате границе и Грузије и Азербејџана. У случају Грузије у питању су Абхазија и Јужна Осетија, а у случају Азербејџана реч је о Нагорном Карабаху. Нарочито је процес одвајања Абхазије и Јужне Осетије далеко одмакао. После августовских оружаних сукоба у којима су учествовале и грузијске и руске војне снаге, Абхазија и Јужна Осетија учвршћују своју независну позицију поразом грузијске армије Сакашвилијевог режима, а потом долази до признавања њихове независности и де јуре од стране званичне Русије.

Када је реч о Нагорном Карабаху, у питању је тзв. замрзнути конфликт, односно ова област настањена већински етничким Јерменима је успела да у ратном сукобу почетком деведесетих стекне стварну независност у односу на Азербејџан. Свој статус *de facto* независности Нагорни Карабах је стекао уз помоћ Јерменије, али она није и *de jure* међународно призната.

Читаво Закавказје (у географском смислу – простор јужно од планинског венца Кавказ) у које спадају Грузија, Јерменија и Азербејџан на неки начин представља нестабилно подручје у постсовјетском периоду. Укупна територија Закавказја је око 170.000 км², што је за трећину мање него површина бивше СФР Југославије, а на овом простору живи око 15 милиона становника. Северни обронци Кавказа су пространији и они данас припадају Русији, њеном Јужном федералном округу и, поред већинског руског, ово подручје насељавају и бројне мањине, махом муслиманске вероисповести.

Овај простор је ранијих векова био поприште сучељавања ислама и хришћанства, где су Грузини и Јермени, али и Осетинци на северном Кавказу, припадајући хришћанском свету (православни), отворено помагали настојања царске Русије да овлада овим просторима. Насупрот томе, Азери (односно Азербејџанци) у Закавказју, те више малољудних народа на северној страни Кавказа (Чечени, Кабариди, Аварске етничке групе и др.), посматрали су Турску као своју културно-цивилизацијску одредницу. Како је Грузија постала саставни део царске Русије још крајем XVIII века, Грузини су управо у Русији видели своју домовину која ће им помоћи да опстану на ватрометинама јужног Кавказа. Русија се веома вешто користила и супротностима између Турске и туркофонских народа овог подручја, који су махом сунити, и, с друге стране, шиитског Ирана, наследника Персије. Историјски Грузини су били и савезници Јермена против Турака и туркофонских народа овог подручја (пре свега Азербејџанаца, али и Чечена).

Република Грузија

Налази се на подручју јужно од планинског венца Кавказ, односно на простору Закавказја, где заузима западни део области, све до црноморске обале. Она је незнатно већа територијално од Летоније или Литваније, наравно уколико рачунамо и даље у њен састав Абхазију и Јужну Осетију које не признају грузијску власт, већ готово деценију и по. Међутим после августовских ратних догађаја и пораза Сакашвилијевог покушаја војног освајања ове две отцепљене републике, те руског признавања њихове независности, све теже ће се Грузија моћи третирати у својим старим границама из совјетског периода. Грузија се са севера, веома дугачком границом ивичи са Русијом, на западу има излаз на Црно море, на југозападу се граничи са Турском, а на југоистоку са Јерменијом. Источна граница јој је веома кратка због облика територије који подсећа на троугао, тако да на тој страни има кратку границу са Азербејџаном. Област Абхазија са веома дугачком црноморском ривијером, на северном правцу ослања се географски на Русију. Јужна Осетија се за разлику од претежно низијске и приморске Абхазије налази у подножју Кавказа, и на северном правцу се граничи са Русијом.

Простор Грузије је имао појавне облике државотворности још у Старом веку у виду првобитне грузијске државе. Током Средњег века најзменичније је потпадао под власт Византије, Арабљана, кратко и под Монголима, да би самостална грузијска држава опстала током развијеног и позног дела Средњег века, приближно од краја XII до средине XVI века, када потпада под власт Турака. Услед неколико етапа током XVIII и почетка XIX века, Грузија се уз помоћ царске Русије ослобађа турског ропства и улази у састав Русије Романових. Абхазија и Јужна Осетија су у оквиру совјетског периода имале аутономни статус у оквиру Грузије која је тада имала позицију совјетске републике. Јужна Осетија се ослања на своје сународнике из Северне Осетије која је аутономна република у саставу Русије. Осетинци су православни хришћани и чине интегративан елемент у оквиру Русије, а раније СССР, у односу на званичну Москву. Од победе Сакашвилија и «револуције ружа» у Грузији Русија у званичном Тбилисију има противника у међународним односима што не одговара традиционалним грузијско-руским односима који су вековима били пријатељски и савезнички. После августовског ратног сукоба, у којем су руске оружане снаге интервенисале приликом агресије грузинске армије на Јужну Осетију, односи званичне Москве и Тбилисија су на најнижој тачки у досадашњим руско-грузијским односима.

У унутрашњој политици Грузије, после преузимања власти почетком 2003, председник Сакашвили и његова владајућа странка, из године у

годину наилазе на све више проблема и јачање опозиције у земљи. Сакашвили је покушао, уз снажну подршку политике и естаблишмента САД, да заснује своју укупну политику на изграђивању ривалства и чак политичког сукоба са Русијом, уз замишљени подухват враћања Абхазије и Јужне Осетије под власт званичног Тбилисија, односно централних власти у Грузији. У том процесу постигнут је почетни успех, на тај начин што је такође привремено осамостаљена, аутономна република Аџарија (на граници са Турском) признала поново врховну власт Грузије. Међутим покушаји у односу на Абхазију и Јужну Осетију, нису дали практично никакве резултате. Овакав изостанак спољнополитичког успеха треба надовезати на рапидно погоршавања односа са Русијом, што је резултирало редуцирањем привредне и културне сарадње две земље на минимум, где је Грузија као несразмерно мања земља, претрпела објективну штету. Овоме треба додати и погоршавање општих суседских односа две земље, где је чак током 2007-2008. дошло до појединих пограничних инцидената, а у августу 2008. и до краткотрајног ратног сукоба. Овај краткотрајни војни сукоб инициран је од стране Сакашвилијевог режима нападом на Јужну Осетију, који се завршио муњевитом победом руске војске и потоњим признавањем од стране званичне Москве независности Јужне Осетије и Абхазије. Имајући у виду и шири међународни значај сукоба у Грузији и Закавказју који траје годинама, а своју кулминацију је имао упрво у виду августовског ратног сукоба 2008. обратићемо посебну пажњу на овај регион и заплет који у њему постоји. Тако ћемо у главним цртама извршити општи преглед најважнијих унутрашњополитичких и међународних догађаја у Грузији и Закавказју у периоду 2007-2008.

Руско-грузијски односи током 2007. и 2008. године

Током историје заједничке државе Руса и Грузина у оквиру царске Русије и СССР многи Грузини су заузимали веома високе позиције у држави. Један од најславнијих руских војсковођа, који су однеле укупну победу над Наполеоном, јесте и Багратион, по националности Грузин, а и још чувенији Јосиф Висарионович Џугашвили Стаљин такође је по националности Грузин. У последњој деценији постојања СССР, високе функције у државном врху је заузимао Едуард Шеварнадзе, који је потом и у независној Грузији, у постсовјетском периоду, обављао функцију шефа државе. Суштински конфликт на релацији између Грузије и Русије је приметан, али није тада и распламсан, уочи Другог светског рата, када је Стаљин извршио ревизију граница између тадашње две савезне републике, доделивши Абхазију и Јужну Осетију својим земљацима Грузинима. Абхазија

обухвата релативно малу површину, са изузетно широким излазом на Црно море (око половине укупног грузијског изласка на море), а Јужна Осетија је огромном већином настањена православним хришћанима Осетинцима, који су на тај начин политичко-територијално раздвојени у односу на своје бројније сународнике из остатка Осетије (данас Северна Осетија). С тог аспекта, Грузија нема ни историјско ни етничко право над наведеним територијама, осим што су у време СССР, дакле заједничке савезне државе, ови простори признавали Тбилиси као центар републике, али су и тада имали статус аутономне републике.

Међутим, при крају совјетског периода Грузини показују све већу жељу за независношћу. У њиховим границама, за разлику од већине других совјетских република, руска мањина није била бројна, она је овде износила мање од 10 одсто становништва и у протеклим годинама се у значајнијем делу иселила у Русију. Абхазија и Јужна Осетија, које су имале статус аутономне републике у оквиру Грузије (сем Русије, осталих 14 република бившег СССР су веома ретко имале аутономне републике у свом саставу), одмах по распаду СССР прогласиле су независност, а потом су и оружјем успели да је одбране од грузијских оружаних формација. По тада важећем уставу СССР Грузија, као и остале савезне републике, је имала право на самоопредељење до независности, али су то имале у случају сецесије Грузије и њене две аутономне републике Абхазија и Јужна Осетија. Оне су могле да се одреде да ли ће остати у саставу Грузије у случају њене независности или ће изаћи из ње. Сматра се да је највећи део напетости које су створене последњу деценију и по између званичних Тбилисија и Москве резултат чињенице да је Русија благонаклоно гледала на тежњу Абхаза (који иначе припадају различитим религијским групама, али су понајбројнији међу њима муслимани) и Јужних Осетинаца да задрже своју независност у односу на Тбилиси, с тиме да никада није јавно подржавала њихову плебисцитарну жељу да се прикључе Русији. Док је на челу Грузије био Шеварнадзе, односи између Москве и Тбилисија су били подношљиви, Грузија је и стални члан Заједнице независних држава, у којој Русија има доминантну улогу. Међутим, од револуционарне промене власти, која је на чело земље почетком 2003. године довела младог Михајл Сакашвилија, ти односи су се рапидно погоршали. Наиме, Сакашвили је већ на почетку свог председничког мандата повратио сувереност Грузије над јужном облашћу Аџаријом, која је такође у бившем СССР имала, изванредан аутономни статус, и где углавном живи муслиманско становништво грузинског националног порекла. Охрабрен тим успехом, који је признала и Турска (Аџарија се граничи с Турском, за разлику од Абхазије и Јужне Осетије, које се географски, али и економски, културно и саобраћајно, ослањају на суседну Русију), Сакашвили је

још агилније кренуо у процес "реинтеграције" Абхазије и Јужне Осетије у државно-правни оквир Грузије. Од тада односи између Грузије и Русије се све више кваре и додатно затежу.

Сакашвили се све више ослања на финансијску помоћ САД, иако је у међународним односима последњих година задржао веома противречан однос према Русији. С једне стране, Грузија је остала члан ЗНД све до данашњих дана, а с друге стране, посебно је била агилна у регионалном савезу ГУАМ, који је уперен против интереса Русије. Допринос настанку парадокса да тај регионални савез поприми ривалски однос према Русији, поред Грузије и Сакашвилија, дала је Украјина после наранџасте револуције. Наиме, по важећем уставу Украјине, који је иначе модификован од 1. јануара 2006. године када та република прешла са председничко-парламентарног на парламентарно-председнички политички систем, дакле са премоћу функције премијера у односу на председника републике, заправо председник Јушченко има и даље право одређивања два министра – министра спољних послова и одбране, а остале контролише влада на челу с премијером. Отуда је тандем Сакашвили – Јушченко остварио живу сарадњу, пре свега у оквиру ГУАМ, и поред чињенице да су тадашњи премијер Украјине, Јанукович, и влада били противни таквом ставу, а премијер представљао земљу у иностранству. Отуда је формално учествовање Украјине у ГУАМ било толерисано од стране премијера Јануковича, који је, с друге стране, заузео чеврст став по питању даље партиципације Украјине у оквиру ЗНД и Заједничког економског простора ЕТ, а и у одбијању да се приступи НАТО. То је био резултат украјинског двовлашћа у оквиру кохабитације влада – председник републике, али и јасне поларизације земље на два културно-политичка блока – северозапад и југоисток земље. У протеклој години кад је премијер била Јулија Тимошенко није дошло до битне измене претходног поретка, с тиме да је после распуштања украјинског парламента септембра 2008. године дошло до заказивања нових парламентарних избора за децембар. Новина је у томе да је и Јулија Тимошенко извршила извешан политички отклон у односу на Јушченкову проамеричку политику својом неспремоношћу да форсира пријем земље у НАТО и осуди руске акције на Закавказју, чиме се нешто приближила проруском политичком блоку у земљи.

Грузија је 2006. потписала споразум са НАТО о коришћењу грузијске територије за потребе алијансе, када су у питању њене акције у Авганистану. Руководство Грузије очекује пријем у НАТО у следеће три године, иако на том путу постоји низ препрека. Прво, Грузија финансијски стоји изузетно лоше, те веома тешко може доћи до средстава за куповину неопходне опреме по НАТО стандардима. Друго, велики проблем представља чињеница да не контролише територију Абхазије и Јужне Осетије,

што спречава већину садашњих чланица НАТО да је прихвате као новог члана, укључујући и статутом регулисане стандарде ове алијансе за пријем нових чланица. Треће, војска Грузије је у релативно лошем стању, и бројчано и по питању опремљености, а и по различитим показатељима способности. Између осталог, она практично није била у стању, током последњих 15 година од добијања самосталности, да у низу покушаја скрши отпор далеко малобројнијих војних контингента Абхаза и Јужноосетинаца (истина, како становништво тих области компактно подржава независност од Тбилисија, то је веома тешко и бројнијом армијом скршити отпор њихових војски, које тамошњи народ подржава). Истина у протеклих годину дана дошло је до великих финансијских улагања у грузијску армију, чиме је она битно побољшала своју ефикасност и бројно стање. Четврто, на територији Грузије су се све до почетка 2008. налазиле две руске војне базе, које, по споразуму који имају с властима Грузије, треба да их напусте до 1. јануара 2009. године. И најзад, и додатни важан фактор, јесте у спознаји да је читав простор Закавказја бременит проблемима и сукобима, од којих је врло значајан онај између Јерменије и Азербејџана. С друге стране, присуство САД на овом простору, на којем оне никада до сада нису биле директно присутне, донео би званичном Вашингтону, између осталог, и могућност да директније утиче на читав шири регион око Кавказа. Такође, да се и са северозападне стране додатно приближи Ирану (управо је тај северозападни део Ирана настањен Азербејџанцима као најкомпактнијом мањином у овој средњоисточној држави).

Током лета 2008. године, дошло је до појачаних инцидената на границама Грузије са Јужном Осетијом и Абхазијом. Ово додатно компликовање ситуације би могло да буде резултат политичких одлука грузијског руководства на челу са Сакашвилијем, да покуша низом оружаних акција нижег интензитета да оствари одређени притисак на отцепљене републике Абхазију и Јужну Осетију. На линијама разграничења између отцепљених република и Грузије су се налазиле мешовите оружане снаге Заједнице независних држава чији је и Грузија била члан. Овај мировни контингент је састављен од руских снага, потом снага Грузије, а у случају Јужне Осетије и снага Северне Осетије (дакле опет Русије), и то у контингентима од по 500 војника или око 1500 укупно, и он је по постигнутом споразуму из 1993. године, одржавао мир на споменутом турском подручју, без уочљивих напетости, готово 15 година у континуитету.

У првој половини 2008. године, када је уочено нешто више напетости у региону, мировне снаге у том подручју су успевале да углавном ефикасно делују и предупреду даље сукобе и да раздвоје завађене стране. Грузијске снаге су успеле да у периоду мај-јуни напрепаду уђу и освоје нека мања гранична подручја у југоисточном, континенталном делу Абхазије,

све до Кодорског кланца. У Абхазији је долазило и даље током јула до повремених експлозија и провокација на позицијама разграничења, да би прави заплет ипак уследио према Јужној Осетији, где су учестале праве чарке и мањи сукоби. Грузинска војска је добила током 2008. године директан државни буџет од чак милијарду \$, што је за сиромашну привреду ове земље велика сума, потом велике ефективне америчког и другог наоружања НАТО порекла, као и више стотина војних инструктора из САД. Врхунац је била војна вежба почетком августа у којој је учествовало и око 1000 америчких војника и инструктора који су се потом повукли у САД, сем њих око 150 који су остали и даље у Грузији. Грузијска армија је порасла са близу 32 000 чланова, на око 37 000 почетком августа. Посета државног секретара САД Кондолизе Рајс Грузији такође почетком августа, дала је одређену политичку подршку Сакашвилијевом режиму, који је постајао све агресивнији у наступу према Јужној Осетији и Абхазији. Током 7 и 8 августа долази до правих оружаних атака грузијске војске на Јужну Осетију. Незгода Јужноосетинаца са географског аспекта је била у томе, што се ради о планинској земљи, која једино на самом југу, дакле према граници са Грузијом, има нешто низије и побрђа где су и сконцентрисана највећа насеља, укључујући и престоницу Цхинвали. Јужна Осетија је иначе слабо насељена, после више година исељавања становништва, узрокованом напетом политичком ситуацијом са Грузијом и slabим развојем привреде. Тако је до августовских догађаја у њој преостало још само око 80 000 становника, а готово толико се иселило последњих пар деценија. Грузијска војска је наступила веома радикално и нагло покушавши продор преко мировних одреда руско-североосетинских (грузински мировњаци су се нагло повукли) који су од њих били далеко малобројнији. И поред тога, мировни контингент, нарочито руске војске је дао жесток отпор и није се повукао са својих позиција у јужном делу Цхинвалија сво време сукоба, претрпевши жестоке губитке. Током 8 августа су грузијски контингенти војске, уз жестоку подршку артиљерије и ракетних бацача, оклопним и пешадијским снагама продрли у главни град Јужне Осетије при томе масакрирајући цивилно становништво. За само два дана тешких сукоба од 8 до 10 августа убијено је више од 2000 Јужноосетинаца - људи, жена и деце.

Руска дипломатија је сазвала састанак Савета безбедности у ОУН, покушавајући на овај начин да помогне у решавању сукоба, али до тога није дошло, односно велике силе се нису усагласиле по начину реаговања на овај проблем. Грузијске снаге су фактички већ током поподнева 8 августа држале највећи део територије Јужне Осетије у свом поседу, укључујући и већи део главног града. У вечерњим часовима 8 августа руска војска из састава 58 армије (сектор северног Кавказа) прелази границу и улази у Јужну Осетију, да би већ у касним вечерњим часовима у жестоком суко-

бима одбила, а потом тешко поразила грузијску војску у овој земљи. Током 9 августа покренуте су прво мање, а потом и веће акције на југу Абхазије, од стране абхаске стране према Кодорском кланцу, будући да су Абхази тражили повлачење грузијских снага са сваке стопе територије своје земље. Улазак руских копнених снага у Абхазију које су на тај начин вишеструко ојачале тамошњи руски мировни контингент, унео је додатну сигурност абхаској војсци и становништву у сучељавању са грузијским војним снагама. У исто време руска армија је појачала серију напада авијације по свим важнијим војним базама у Грузији, што је праћено уласком црноморске флоте у абхаске луке, пре свега престоницу Сухуми.

Грузијска армија је коначно доживела тоталан пораз и затражила је примирје које је уз помоћ међународне заједнице и успостављено. На територији Абхазије и Јужне Осетије није више било грузинских снага, а руска армија се следећих месеци повукла са територије Грузије. У складу са уговорима мира руске снаге су остале у мировној улози на абхаској и јужносетинској територији. Русија је крајем августа признала и де јуре независност Јужне Осетије и Абхазије, док је Грузија прогласила свој излазак из Заједнице независних држава. Грузија не прихвата губитак Јужне Осетије и Абхазије из свог територијално састава, а њено политичко руководство остаје при жељи да уђе у НАТО.

Јерменија

Не граничи се директно са Русијом пошто се између ове две државе простире источна Грузија и западни Азербејџан. У ваздушној линији раздаљина између две најближе тачке Русије и Јерменије је испод 100 км. Јерменија се налази на висинском платоу, на релативно изолованом саобраћаном положају, али стратешки веома важном, имајући у виду да се одакле има преглед дела Блиског и Средњег Истока. У исто време Јерменија географски затвара физички додир Турске са Азербејџаном као и другим туркофонским народима северног Кавказа који се налазе на тлу јужне Русије. У исто време на супротној обали Каспијског мора у средњој Азији се налазе туркофонски муслимански народи који су верски и етнички слични Турцима – Туркмени, Узбеци, Киргизи и Казаси. Јермени попут Грузина и Осетинаца спадају у традиционалне савезнике Русија у широј области Кавказа. За разлику од Грузина у протеклих неколико година, Јермени су и даље стратешки савезници са Русијом. Проблем Нагорног Карабаха је нуклеус конфликта интереса Јермена и Азербејџанаца на том простору. Јермени са Турцима имају вишевековни сукоб који је кулминирао геноцидом над Јерменима који су починили Турци крајем XIX и почетком XX века. Јермени имају традиционалне везе са Курдима (предпоставља се и

крвне везе), па могу бити веома битна карика у коалицији која би обуздавала неотоманске турске пројекције у будућности. Јерменија је мала република (30 000 км² и свега око 3,5 милиона становника) са скромном привредом и ресурсним могућностима. Изузетак су само неке егзотичне супторпске културе које успевају на њеном тлу и за које би тржишта ЕУ и постсовјетског простора могло да буде заинтересовано. Русија је заинтересована за Јерменију из пре свега политичких разлога, а Јерменија од Русије и те како може да очекује и економски и политички добитак. Истина и кроз малу територију Јерменије пролази крак нафтовода и гасовода, што може да буде хипотетички значајно за Русију у случају да се ослони на стратешку сарадњу са јерменским јужним суседом Ираном. Овоме треба додати и реалан утицај бројне јерменске емиграције широм света, а нарочито у САД и земљама Новог Света. Најзад захваљујући стратешком савезништву са Јерменијом на дуже стазе, Русија може очекивати одређени притисак и на Грузију па и на Азербејџан по питању даљих политичких опција те две закавказке државе. Земље ЕУ, могу бити заинтересоване за Јерменију, пре свега из разлога настојања Брисела, да се на простору Закавказја избегне продубљивање сукоба интереса Русије и САД. Традиционално Француска, земља са бројном јерменском дијаспором, има покровитељски однос према Јерменима и поставља питање турске одговорности почињеног геноцида крајем XIX и почетком XX века. САД у својој политици према Блиском истоку и Закавказју, воде рачуна и о Јерменији, мада су свесни да у њој немају савезника.

Историјски, Јерменија је постојала као држава још у Античко доба, када је ушла и у састав земаља царства Александра Македонског, а потом и у Римско царство. Појам Јерменије, све до XX века, је био знатно шири, и он је претежно обухватао део данашње североисточне Турске, као и данашњу Јерменију. Простор Јерменије у саставу данашње Турске је износио и преко 200 000 км кв, док је садашња Јерменија пространа свега око 30 000 км кв. Највећи део тако дефинисане историјске Јерменије, је дуго припадао Византији, да би око XI века ушао делом у посед Турака, док је приморски део остао у саставу Византије све до 1461. године (од 1204. као Трапезунтско царство, али византијска држава). Територија данашње државе Јерменије, која је нешто североисточно од наведених простора, је значајним делом овог периода била у саставу државе Грузије. Током XVI века, Турци Османлије су заузели простор данашње републике Јерменије. Јерменска национална идеја опстаје и под Османлијама, тежећи ослобођењу од Турака и прикључењу царској Русији. Јерменска хришћанска православна црква је представљала у тим вековима под Турцима, подршку опстанку националном идентитету Јермена. Значајан део Јермена је током више векова проведених под Турци-

ма променио веру и пришао исламу, одакле потичу делом и данашњи Курди. Верска блискост са Русима и политички и ратни напори царске Русије да потисне Османлије, поспешили су ослободилачке покрете међу Јерменима. Крајем XVIII и почетком XIX века Русија успева да овлада просторима данашње републике Јерменије, а захваљујући и припајању Грузије, долази у непосредан географски додир са простором, Трапезунта, језера Ван и другим крајевима данашње североисточне Турске, који су тада још увек већински били насељени Јерменима. Крајем XIX и почетком XX века, међу Јерменима у Турској долази до ширих модернизацијских покрета, развоја модерне националне идеје и националноослободилачких пројеката, који су били повезани са деловањем дела јерменског народа у Русији. Управо се припајањем Русији гледала могућност помоћи у уједињењу и ослобођењу свих Јермена од Турака, као тадашња фаза у националном свејерменском пројекту.

Међутим, турске власти су још од краја XIX века организовано спроводиле геноцидне подухвате према незаштићеном јерменском становништву у Турској. Територијални губици које је Турска доживела у Европи, одакле је избачена закључно са Првим балканским ратом, као и низ других узмицања и губитака, условили су најреакционарније кругове у Турској да предузимају екстремна решења у виду покушаја егзекуције вишемилионског јерменског народа у Турској почетком XX века. Ти напори су кулминирали у Првом светском рату, будући да се јерменски народ и у Русији и у Турској приклонио силама Антанте и у свом ослобођењу и сједињењу са Русијом видео шансу за националну еманципацију, а имајући у виду геноцидне намере Турака и шансу за езистенцијални опстанак. Током ратних операција у првим годинама рата, руска војска успева да продре дубље у Турску територију управо у граничним областима њеног североистока претежно настањеним Јерменима. Турци на осталом широком простору насељеном Јерменима врше расељавање становништва, погроме и чак геноцидне акције, које су током 1917. прерасле у организован и бруталан геноцид великих размера, организован и спроведен од саме турске државе. Посебно незгодан моменат за Јермене у Турској је наступио током 1917. и почетком 1918. године када је руска војска услед унутрашњих немира почела да попушта и да се повлачи широм фронтова према Централним силама, а у мањој мери то се одrazilо и на фронт према Турској.

По резултатима мировног уговора у Севру склопљеним августа 1920. године, формирана је независна држава Јерменија која обухвата највећи део традиционалног јерменског националног територија у Турској, укључујући и језеро Ван, широки излаз на црноморско приморје са луком Трапезунт. Ова независна јерменска држава која је обухватала и

етничку групу Понтијских Грка, који су били солидарни са овом идејом, је фактички постојала још од краја рата 1918. године. Међутим доведени на власт Кемал Мустафу, нова турска скупштина и влада покреће рат против Грчке која је Версајским мировним уговором у Севру поред територијалних проширења све до предграђа Цариграда, добила и луку Смирну са делом територије Анадолије. После две и по године ратних дејстава турска војска је одбацила Грке из Мале Азије и принудила их на примирје којим је Турска повратила готово у потпуности своје границе на западу из 1914. године. У исто време не само да је на истоку окупирана и уништена независна држава Јерменија и на тај начин прихваћен резултат геноцида над Јерменима, него је на основу споразума Лењинове власти у совјетској Русији са Турском призната корекција границе на штету јерменског народа који је живео у Русији (СССР). Тако је уступљен град Карс, са ширим подручјем као и неке друге покрајине, па је преостали део Јерменије у оквиру СССР износио свега 30 000 км кв. На овом простору је формирана република Јерменија у оквиру СССР, која чак и у односу на републику Азербејџан бива оштећена не обухватањем округа Нагорни Карабах. Јерменски народ у свету, се због страшног претрпљеног геноцида у Турској фактички свео на Јермене у СССР, као и бројну јерменску дијаспору на Западу. У оквиру СССР, Јермени су преваходно живели у Јерменској републици, потом у провинцији Нагорни Карабах у Азербејџану, те у оквиру исељеничких популација у Русији, совјетској средњој Азији, као и у извесним енклавама Грузије и приморја Украјине. За време Другог светског рата, Јерменија се није нашла на удару линије фронта фашистичке агресије, пошто су Немци успели да продру само до северних обронака Кавказа.

У периоду после Другог светског рата, Јерменија је уз све мане совјетског социјалистичког пројекта успела да достигне извесан степен модернизације и напретка. У периоду Перестројке буде се између осталог совјетски национализми, што се посебно манифестује обновом већих етничких сукоба између Јермена и Азербејџанаца, највише везано за Нагорни Карабах. Разоран земљотрес који је погодио део Јерменије 1989. године однео је преко 30 000 живота, већи број повређених и велику материјалну штету. У време последњих година постојања СССР, а потом и почетком деведесетих када се формира ЗНД и између осталог и независна јерменска држава, распламсава се сукоб око Нагорног Карабаха. После тешких сукоба ова провинција успева да извојује *de facto* независност у односу на Азербејџан, али та независност није и *de jure* међународно призната. До данашњих дана то остаје један од замрзнутих конфликта на постсовјетском простору.

Азербејџан

Подручје је било обухваћено разним државним организацијама током Старог века, рачунајући краткорочно и Римско царство. Истина, ово подручје је тада називано ширим појмом Јерменије. У раном Средњем веку ове просторе обухвата Персија да би у другој половини VII века било освојено од Арабљана. Северно од Кавказа су се настанили Хазари, док су Грузини и нарочито Јермени насељавали знатно шира подручја од оних које данас обухватају. Турска племена су током развијеног дела Средњег века, заузимала низ блискоисточних подручја, пре свега Малу Азију, али су се насељавала и на подручју данашњег Азербејџана. Монголска освајања у XIII веку обухватају и Азербејџан. Ирански део монголског царства прима ислам, што ове крајеве временом еманципује од централне монголске власти која све више слаби. Најзад, Турци Османлије освајају и азербејџанске просторе у XVI веку, да би они у време владавине Петра Великог почели да подпадају под утицај Русије. Истина то је био етапни процес, па је тако у овом периоду (почетак XVIII века) само најсевернији (континентални) део ушао у састав руске државе. Почетком XIX века долази до убрзаног заузимања преосталих делова Азербејџана од стране Русије. То је остварено серијом сукоба са Турском и Персијом закључно са 1813. и заокружено после краћег, али за Русе победоносног рата са Персијом 1830. године. Овај простор је дакле представљао периферију руског царства на јужном правцу, према Блиском истоку. Истина северни Иран је краткотрајно потпао под зону утицаја Русије па су у њега ушле руске трупе почетком XX века, сходно тада постигнутом британско-руском споразуму о разграничењу зона интереса на Средњем истоку. Током Првог светског рата ово је у руском царству биле провинција географски блиска линији фронта са Турском коју су представљале области Грузије и Јерменије. У време Октобарске револуције земље Закавказја, Грузија и Јерменија проглашавају независност од Русије 1918. године, да би после тога прихватиле да уђу у СССР. Формирана је Закавказка република у коју су ушле Грузија, Јерменија и Азербејџан, али су потом од ње формиране три засебне републике 1922. године. Један од главних разлога што су Азербејџан, Грузија и Јерменија формиране као засебне републике, је тај да су ови народи, а ту се првенствено мисли на однос Азербејџанаца и Јермена, имали веома лоше међунационалне односе. Наиме, Јермени су у Првом светском рату у Турској доживели стравичан геноцид, који је утицао да је и њихов однос са Азербејџанцима као туркофонским народом, био веома лош. Осим тога и приликом територијалног разграничавања, СССР је Ататурковој Турској уступио област Карса која је била претежно насељена Јерменима, а званична Анкара је избегла оснивање

независне или макар аутономне Јерменије на свом делу територије око језера Ван и Трапезунта што је иначе било предвиђено мировним уговором у Севру, чему је коначни епилог, практично укидање јерменског трага у Турској. Овоме треба додати да је Азербејџану припала област Нагорног Карабаха већински настањена Јерменима, а да је енклава Нахичеван (без територијалног додира са Азербејџаном) припала Азербејџану, а не Јерменији која га превасходно географски окружује. У Другом светском рату, територија Азербејџана, је била ван непосредних ратних дејстава, иако су Немци у једном тренутку доспели на врх и самог Кавказа (било је то 1942. са северозападне стране, близу саме Грузије), али су потом одбијени и протерани ка северу. После Другог светског рата, Азербејџан се успешно привредно и културно развијао, у чему је значајну улогу представљала експлоатација нафте, чему треба додати и интензивну пољопривреду суптропских култура, као и сточарство. Посебан значај у привредно-културном смислу, баш као и пре тога у царској Русији, имала је популација етничких Руса у Азербејџану која је представљала око 10 % укупног становништва земље. То су махом били високо образовани људи, стручњаци и чиновници. У Азербејџану је живео и приближно толики удео Јермена, али су они масовно протеривани (сем компактне области Нагорног Карабаха где су чинили огромну већину) крајем осамдесетих година у време серије етничких сукоба између два народа. Као резултат тога је етнички хомоген Азербејџан почетком деведесетих са тек неколико процената рускојезичког становништва које је преостало да живи практично само у највећим градовима и јерменска компактна групација у Нагорном Карабаху. Управо је у овој области дошло до побуне против азербејџанске власти која је резултирала необјављеним ратом између Јерменије и Азербејџана. Епилог је био, *de facto* независност Нагорног Карабаха од Азербејџана, уз прећутан и крхак мир у региону. Азербејџаном је дуго владао стари комунистички кадар Алиев, који је ту власт задржао све до средине 2000-их, када је председничке изборе добио његов син. У унутрашњој политици Азербејџан има један аутократски режим, али и прилично развијену економију, највише захваљујући експлоатацији преосталих (сад већ готово исцрпљених) резерви нафте. Нафта је у царској Русији и СССР почела да се експлоатише управо у овом региону, па су њене преостале резерве, после више од једног века експлоатације, у Азербејџану веома мале и свде се практично на обални шелф Каспијског мора. У спољној политици Азербејџан се готово подједнако ослања на Запад и на Русију, а уз то је ревностан члан Заједнице независних држава, али и члан регионалне организације ГУАМ.

Азербејџанска нафта је доста допринела томе да ова република током XX века направи крупне кораке изласка из вишевековне оријентал-

не заосталости. На тај начин се Азербејџан сасвим приближио привредно суседној Грузији која је традиционално била на вишем ступњу економско-културног нивоа, највише због историјских чинилаца, али и повољног географског положаја. Азербејџанци су туркофонског порекла и муслиманске вероисповести који се налазе у незгодном геополитичком положају између Русије на северу, Грузије и Јерменије на западу и Ирана на југу. Иран је традиционални противник Азербејџанаца и он по тој линији има добре односе са Русијом. Азербејџан се не граничи директно ни са Турском ни са туркофонским државама средње Азије. За Азербејџан важну категорију представља излаз на Каспијско море (језеро), повољна суптропска (модификована) клима и постојање пространих равница у источном делу земље. Велики проблем за Азербејџанце је сепарација Нагорног Карабаха насељеног Јерменима као и азерска енклава Нахичеван са којом не постоји територијални коридор преко јерменске територије. Азербејџанци насељавају већински крајњи северозапад Ирана тако да они живе већински на обе обале реке Аракса – и у Азербејџану и у суседној провинцији Ирана. Иако је Русија савезник са Јерменима, а има стратешки интерес са Ираном постоји могућност да и са Азербејџанцима у будућности нађе пут за добру сарадњу и повољне односе. Суседне руске провинције Дагестан и Чеченија су настањене већински туркофонским народима и у руском интересу није сувишно затезање односа са званичним Бакуом. Што се тиче привредне сарадње могућности Азербејџана нису превелике, мада ова земља има развијену нафтну индустрију, пољопривреду егзотичних климатских производа (слично Грузији и Јерменији) и транзитну позицију према Ирану и Русији. Изградњом новог ценовода од обала Каспија према грузијској луци Поти као и захваљујући оним изграђеним још из совјетског периода, Азербејџан има и транзитну улогу за енергенте у региону.

Закључак

Простор Закавказја, који обухвата данас три независне државе, а до 1992. бивше совјетске савезне републике - Грузију, Јерменију и Азербејџан, представља у просторно-географском смислу тек око 0,65 % некадашњег СССР. У привредном смислу ово је слабије развијена област, која ипак захваљујући изласку на Црно и Каспијско море, те суптропским културама и благој клими, има своје упориште на тржишту Русије, Украјине и других земаља постсовјетског простора, од извоза агрума и других прехранбених артикала, преко развијеног туризма и транзита. Овоме треба додати да Азербејџан има још увек извесне резерве нафте, док су остали природни ресурси руда и енергената углавном сиромашни. Невелики простор Закавказја је током историје био поприште многих сукоба и надме-

тања великих сила. Сами народи Закавказја припадају древним културама са богатом историјом, што се нарочито односи на Грузине и Јермене. Закавказје је историјски (а и данас) поље укрштања утицаја више религија, а нарочито православног хришћанства и ислама, док је у оквиру самог ислама изражена подела на суните и шите. Током Новог века, овај простор је потпао под власт царске Русије, а затим био у саставу СССР. У постсовјетском периоду, све три земље остају у оквиру Заједнице независних држава, иако имају више жаришта кризе на свом тлу, што је посебно изражено у одвајању *de facto* Јужне Осетије и Абхазије од Грузије, те спо-ра између Азербејџана и Јерменије због провинције Нагорни Карабах.

Све до лета 2008. ово су били тзв. «замрзнути конфликти», пошто су све три области стекле *de facto* независност која међутим није била и међународно призната. После оружаних сукоба августа месеца и пораза грузинских оружаних снага у покушају «реинтеграције» Абхазије и Јужне Осетије под директну власт званичног Тбилисија, ове две земље су и *de jure* признате као независне од стране Русије. Са друге стране остале државе света се још не изјашњавају позитивно у прилог признавања и *de jure* њихове независности. САД су и даље савезници Сакашвилијевог режима и постоји основа да би Грузија могла чак да буде примљена и у НАТО. На тај начин напетости и противречности интереса великих сила на простору Закавказја и даље остају.

Литература

- Руская Академия наук, Институт этнологии, Кавказ в геополитическом измерении, Москва, 2000;
- Baylis, John, and Steve Smith, eds, *The Globaliyation of World Politics*, 2 ed, New York: Oxford University Press, 2002;
- Бжежински Збигњев, Велика шаховска табла, ЦИД, Подгорица, 1998;
- Britannica Atlas, *Enyclopedia Britanica*, London, 1996;
- Грчић Мирко, Политичка географија, Географски факултет, Београд, 2000;
- Данилов А. А, *История России*, Издателский дом «Новый учебник», Москва 2002;
- Diercke weltatlas, Georg westermann verlag, Braunschweig, 1997;
- Демографический энциклопедический словарь, Советская энциклопедия, Москва 1985;
- Дугин Александар, Основи геополитике, књига 1, Геополитичка будућност Русије, Екопрес, Зрењанин, 2004;
- Дугин Александр, Геополитика постмодерна, времена новых империй очерки геополитики XXI века, издательство Амфора, Санкт-Петербург, 2007;

- Кегли Чарлс В., Виткоф Јр и Јудин Р., Светска политика, Тренд и трансформација, Центар за студије ЈЕ, ФПН и Дипломатска академија, Београд 2004;
- Monbrial de Thierry, Quense ans qui boulevarserent le monde, Dunod, Paris, 2003;
- Население СССР 1988, Статистический ежегодни, государственный комитет СССР по статистике, Издательский центр «Финансы и статистика», Москва 1988;
- Општа енциклопедија «Larousse», Том III, Историја, Београд 1973
- Петровић Драган, Русија на почетку XXI века - геополитичка анализа, Прометеј Нови Сад и Институт за политичке студије у Београду, Нови Сад 2007;
- Петровић Драган, Савремени свет 2006-2008, спољнополитички огледи и анализе, Нова српска политичка мисао, Београд, 2008;
- Петровић Драган, Геополитика постсовјетског простора, Прометеј Нови Сад и Институт за међународну политику и привреду Београд, Нови Сад, 2008.
- Рамоне Игнацио, Геополитика хаоса, 1998,
- Seller Andre et Seller Jean, Atlas des peuples d'Orient, Moyuen-Orient, Caucase, Asie-centrale, Cartographie de Année Le Fur, Collectio «Atlas des peuples», Paris, 2002;
- Carrere Hélène D'encausse, La gloire des nations – ou la fin de l'Empire Sovietique, Fayard – Mosque, 1990;
- Comlete history of the world, sixth edition, the Times, Mapping history, London, 2004;
- Werth Nicolas, Histoire de l union Sovietique, Presses universitaires de France, Paris, 1990;
- Артём Володин «Региональная безопасность», Безопасность Евразии, октябрь – декабрь, Москва, стр. 42 – 56.
- Грчић Мирко, »Геополитичке промене на територији бившег СССР-а«, Глобус број 20, Београд 1995., стр. 5-16;
- Паолини Маргерита «НАТО пакт на Истоку» у «Русија у игри», Лимес плус, Хеспериа, 1, 2005, стр. 143 – 160;
- Петровић Драган «Утицај територијално-административне реорганизације Русије, на регионалне и глобалне односе», Српске органске студије, часопис за филозофију, бр 1- 2 за 2003, стр. 150 -180;
- Петровић Драган, «Кавказ», стр. 61-67, Земља и људи, популарно научни зборник, Српско географско друштво, свеска 52, годишњак за 2002. Београд, 2003;
- Тренин Дмитрий, «Южный вектор», Международная Жизнь, бр. 5 за 2005, Москва, стр. 96-108;

Petrović Dragan

KAVKAZ GEOPOLITHIC ISSUE

Summary

Caucasian area today includes three independent states which all until 1992 were Federal former Soviet republics - Georgia, Azerbaijan and Armenia, is in the geographical sense of space only about 0.65% of former USSR. In economic terms this is a less developed area, however, thanks to the participation in the Black and Caspian Sea, and subtropical cultures and mild climate, has a foothold in the market of Russia, Ukraine and other countries of post-Soviet space, export citrus fruit and other food items, developed through tourism and transit. Here should be added that Azerbaijan still has some reserves of oil, while with other natural resources, like ore and energy, mostly poor. Caucasian space during the history was the place of many conflicts and competition of Great Powers. Caucasian people by themselves belong to ancient cultures with a rich history, which particularly affects Georgians and Armenians. Caucasia is historically (and currently) crossing of the influence of religions, especially Orthodox Christianity and Islam, where Islam is significantly divided at Sunni Islam and Shia Islam. During the new century, this area came under the rule of imperial Russia, and thereafter it was part of the USSR. In post-Soviet period all three countries remain in the Commonwealth of Independent States (CIS), although they have more sources of crisis in the territory, which is especially pronounced in the "de facto" separation of the South Ossetia and Abkhazia from Georgia, and the dispute between Azerbaijan and Armenia for the province Nagorno-Karabakh.

Until summer 2008 these were so-called "Frozen conflicts", as all three areas acquired independence "de facto", which however was not internationally recognized as well. After month of armed conflict in August and defeat of the Georgian armed forces in their attempt of "reintegration" of Abkhazia and South Ossetia under the direct authority of official Tbilisi, these two countries were finally "de jure" recognized as an independent by Russia. On the other hand, other countries in the world have not yet declared in favor of a positive and "de jure" recognition of their independence. USA is still allies of Sakashvily's regime and there is a thought that Georgia could even be received in NATO. In that way, tensions and contradictions of interests of Great Powers in the Caucasian area remain.

Драгољуб Секуловић¹
Гиговић Љубомир

СТАРА СРБИЈА И АЛБАНЦИ

Извод: У науци преовлађује мишљење да су Албанци у суштини нова етничка формација настала у првим вековима *средњег века*, на старобалканским основама, мешавином различитих елемената старих палеобалканских супстрата – илирских, дакомизијских (дарданских) и трачких. Не може се, дакле, говорити о Албанцима као директним и непосредним настављачима Илира или Дарданаца. Области Косова и Метохије, никада у прошлости нису улазиле у састав било какве албанске државе. Албанци, такође, све до новијег времена нису били већинско становништво у том делу Старе Србије.

Кључне речи: Стара Србија, Косово и Метохија, Албанци.

Abstract: It is a prevailing thought in science in fact Albanians are new ethnic group, formed in first half of Middle Age, combining old Balkans nations with different elements of paleo-Balkans substrata - Ilirians, Dardanians and Thracians. Therefore, it is not possible to consider Albanians as a direct successors of Ilirians or Dardanians. Throughout our history, area of Kosovo and Metohija, were never parts of any Albanian governing territory. Furthermore, Albanians, until recent times, haven't been majority population in that part of Old Serbia state.

Key words: Old Serbia, Kosovo and Metohija, Albanians.

Увод

Савремена збивања на Балканском полуострву подстакла су појачан интерес за историју балканских народа. Балкански геопростор, о коме се углавном пише и говори као о егзотичном делу света, изазива већу пажњу развијених културних средина, нажалост, само поводом појединих криза или ратних збивања. На географски релативно малом балканском региону сусрело се неколико светских религија и више различитих културних традиција. Отуда проистиче и сложеност, и вишеслојност појединих историјских проблема, или процеса дужег трајања, што се иначе у тумачењу балканских феномена често превиђа, или, још чешће, поједностављује до мере која искривљује слику историјске стварности. Да би се разумео и објаснио унутрашњи свет Балкана, сложени сплет политичких, социјалних и верских околности, затим историја менталитета и култура балканских народа у нај-

¹ Др Драгољуб Секуловић, ванр. проф., Војна академија, Београд.
Др Гиговић Љубомир, доцент, Војна академија, Београд.

ширем смислу тога појма, нужно је поћи од историјске грађе и мноштва различитих сведочанстава о прошлости овог региона. Без ослоња на документа и историјске изворе расправа о појединим аспектима балканског питања може личити на доказивање унапред задатих политичких теза или просто понављање појединих предрасуда и стереотипа.

Историјских збивања на Косову и Метохији у Старој Србији

Сасвим је извесно да косовско-метохијски крајеви Србије које данас, поред других народа, у највећем броју насељавају Албанци нису матичне области албанског народа. Све до XI века у историјским изворима нема ни помена о Албанцима. Први помен Албанаца у историји потиче из 1081. године, од стране једне од првих познатих византијских књижевница Ане Комнине, ћерке византијског цара Алексија I, која говори о "Арбанону" који се налази у брдовитој области у унутрашњости данашње Албаније. Она је, заправо, Албанце назвала Арванитима, што је и данас грчки назив за овај народ. Средњовековни Срби звали су их, с метатезом, Рабанасима, а њихова земља им је била Рабан, уместо Арбан (Томашевић, Р., 1998). Немачки научник Stadtmuller тврди, на основу извора, да је Арбанон обухватао долину реке Шкумбе, обе стране реке Мат, Кроју и још неке суседне крајеве. Он на више места истиче да је област реке Мат, по својој природној затворености, "реликтна област" Албанаца ("Reliktgebiet"). Stadtmuller изричито тврди да у областима Старе Србије ("Altserbien") не треба тражити реликтни простор Албанаца.

Назив Метохија потиче од грчке речи "метох" што значи "црквени посед", а не "верска заједница", како се то понекад тумачи. Назив "Косово", никада није имало оно значење које му се данас придаје - као некаква засебна историјска и етничка целина, која се издвоја из целине српског етничког простора и имена "Србија". Име Косово је, пре свега, везано за стари географски појам Косово Поље - којим се назива равница око реке Ситнице и Лаба, ограда са свих страна планинама. Тек у новије време, од краја XIX века овај појам почиње да се шири посредством назива турске административно-управне области - Косовског вилајета, који је, међутим, Обухватио целу Стару Србију. После ослобођења од турске власти 1912. године, Косово и метохија су области Краљевине Србије, а потом заједничке југословенске државе. Посебан статус територијално-политичке јединице ови делови Србије добијају тек након II светског рата. Овај статус је изведен из програмских ставова Комунистичке партије Југославије и Комунистичке интернационале о решењу националног питања у југословенској држави. Двочлано име области "Косово и Метохија" као једне од неколико

области Старе Србије траје све до 1968. године, када га албански комунистички лидери административно редукују на назив "Косово", избацујући Метохију, што је било мотивисано политичким разлозима арбанашког експанзивног национализма у овим областима.

Од XII века области Косова и Метохије улазе у састав средњовековне српске државе, и од тада па до данас, у европској науци су познате као историјске области Србије. У средњем веку, до турских освајања, то су биле области најјаче демографске и културне снаге у српској држави. О томе говоре подаци о приближно 1.300 манастира, цркава, црквита и других непокретних српских споменика, прикупљени у близу 1.100 насеља на Косову и Метохији.² Најчуванији међу њима су Патријаршијска црква у Пећи, манастири Бањска, Грачаница, Дечани, Свети Арханђели код Призрена, Богородица Љевишка и други. Отуда и назив Метохија.³

Највећи преокрет у измени етничке структуре становништва у периоду под турском влашћу десио се крајем XVII века, када су Срби активно учествовали на страни хришћанске Европе у рату против Османског царства, а затим, плашећи се одмазде, били принуђени да на челу са својим патријархом Арсенијем III Чарнојевићем у великом броју пребегну у Хабсбуршку монархију 1690. године. Столица српског патријарха налазила се вековима у Пећи, као што је Призрен био краљевска престоница. Европски записи тог периода пишу о страшним злочинима над Србима. Говорећи савременим језиком, може се слободно рећи да је тада започео процес етничког чишћења овог дела Старе Србије. Настаје најбруталнија фаза деструкције монументалних српских духовних храмова (рушење Св. Арханђела код Призрена, монументалне задужбине српског цара Душана, претварање познате цркве Богородице Љевишке у џамију, 1756), споменика културе, праћења различитим облицима насиља и злочина (Terzić, S., 2002).

Процес потискивања православних Срба са Косова и Метохије од стране Албанаца муслимана, а под окриљем турске власти, настављен је и током XVIII и XIX века. Од почетка XVIII века, плодне пределе Старе Србије насељавају Арбанаси силазећи из својих матичних планинских области Албаније. Дубока криза Османског царства овде се испољавала у виду насиља и анархије чији су носиоци били досељени Арбанаси, до крајности нетрпељиви према староседелачком српском становништву. Део Срба потражио је излаз у прихватању ислама, што је у постојећим околностима политичке и социјалне доминације Арбанаса као муслимана, водило њиховом постепеном поарнаућивању.

² ЦРКВА 2006., Календар Српске православне патријаршије, стр. 369-381.

³ Грчка реч "*метох*" што значи "црквени посед", а не "верска заједница", како се то понекад тумачи.

Упркос дуготрајном потискивању из Старе Србије (бежали су углавном у тадашњу Краљевину Србију), Срби су (православни и муслимани), према подацима Jozefa Milega, крајем XIX века још увек чинили око половине становништва Косова и метохије. То показују аустроугарска истраживања, првенствено за потребе Генералштаба у Бечу, објављена у књизи *Detailbeschreibung des Sandzaks Plevlje und des Vilajets Cosovo*, 1899. godine.

Албанци у Старој Србији

Једно од питања које привлачи пажњу савремених истраживача, и које се тумачи на начин који би требало да пружи легитимитет савременим политичким тежњама Албанаца, јесте питање њиховог порекла и њихових матичних земаља у раном периоду албанске историје.

У европској науци постоје различита мишљења о пореклу данашњих Албанаца. Већину тих мишљења изнео је немачки научник *Georg Stadtmuller* (Stadtmuller, G., 1966), прво издање изашло је у Будимпешти 1942. године. Француски конзул у Јањини Pouqueville, на пример, сматра да су Албанци дошли на Балкан из кавкаске Албаније, у раном средњем веку, и да, према томе, нису аутохтоно становништво (Pouqueville, F. C. H. I., 1820). Ипак, у науци преовлађује мишљење да су Албанци у суштини нова етничка формација настала у првим вековима средњег века, на старобалканским основама, мешавином различитих елемената старих палеобалканских супстрата - илирских, дакомизијских (дарданских) и трачких. Не може се, дакле, говорити о Албанцима као директним и непосредним настављачима Илира или Дарданаца (Garašanin, M., 1988).

Питање порекла и матичне земље Албанаца привлачи посебно пажњу албанских научника и публициста. Немачки истраживач Peter Bartl је с правом приметио да се албански истраживачи некритички односе према овом проблему и да конструишу различите теорије: "Слика коју албанска наука ствара о сопственој раној историји је поједностављена, некритичка и исконструисана. Не може се извести језички доказ о сродству илирског и албанског језика" (Bartl, P., 1995). Истакнути албански лингвиста Е. Чабеј (E. Cabej), и сам констатује да би "било ненаучно па чак и наивно, пројигирати савремене ситуације у прошлости по једном праволинијском путу" (Cabej, E., 1976).

У науци је сасвим извесно да косовско-метохијски крајеви Србије које данас, поред других народа, у великом броју насељавају Арбанаси нису матичне области албанског народа. "Велики предели који чине простор Старе Србије /Косово поље, Метохија, Новопазарски санџак/ нису, због свог положаја области летње, него зимске испаше. /.../ Дакле, ове области немају географску затвореност која је битна карактеристика реликтне области. Са

свих страна лако доступни предели играли су некада велику улогу као језгро старе српске (рашке) државе. /.../ Отуда праалбанску реликтну област не треба тражити у Старој Србији" (Stadtmuller, G., 1966).

Када се говори о српско-албанским односима у Старој Србији, онда се обично има у виду савремена демографска ситуација, из које се, потом, албански континуитет на том простору жели протегнути до у најранија времена (Vlckers, M., 1995). Сувишно је доказивати колико је то погрешан и ненаучан метод. Области Косова и Метохије, никада у прошлости нису улазиле у састав било какве албанске државе. Албанци, такође, све до новијег времена нису били већинско становништво у том делу Старе Србије. Познато је да је једно време, током XIII и првих деценија XIV века, јужна граница српске средњовековне државе била на реци Мат у данашњој Албанији, све до великих освајања српског цара Душана, након којих се у оквирима Српског Царства налазила цела Албанија са изузетком Драча. Међутим, из те историјске чињенице Срби не могу данас изводити своја посебна права на земље које чине данашњу Албанију.

Са простора данашњег Косова и Метохије водиле су порекло многе познате српске племићке породице, српска друштвена елита. Кнез Лазар Хребљановић, који је стајао на челу борбе против Турака, родио се у средњовековном граду Прилепцу, који се налазио у новобрдском крају. Отуда се и може разумети да се историјска битка између Срба и Турака, пресудна у српској историји, одиграла на Косову пољу 15. јуна 1389. године. Војсци турског султана Мурата I и његових вазала супротставила се српска војска кнеза Лазара, Вука Бранковића и одред војске босанског краља Твртка I, који се 1377. године крунисао "двоструком круном" као потомак српске династије Немањића. На Косову Пољу су погинули и кнез Лазар и султан Мурат. Косово Поље је симбол свесрпског отпора турском освајачу након којег је уследило пет векова робовања под турском влашћу. Због тога овај топоним и ова област имају посебно место у српској колективној свести, у српској народној поезији, у књижевности и српској уметности.

Вишевековна турска власт над овим областима, са својим административно-управним називима, није успела ни код Срба, ни код осталих европских истраживача и путописаца да потисне свест о томе да ове области чине саставне делове Србије. Западноевропски путописци, и посебно картографи, области Косова и Метохије готово по правилу увек означавају као делове Србије или "Краљевине Србије". То, на пример, чине италијански географ Giac. Gastaldi 1566. године, познати "географ Млетачке Републике" V. Coronelli, на својој карти из 1692. године, а затим и многи француски и други картографи XVII и XVIII века. Италијански хуманиста и картограф Ђакомо Кантели да Вињола (1643-1695) посветио је 1689. године, своју прву регионалну карту Србије кардиналу Алфонсу Литију, и она разуме се, обухвата и целу територију

данашњег Косова и Метохије (Giacomo Canteli da Vignola, 1689). На многобројним картама чувених атласа Joh. Vamt. Homann-a из прве половине XVIII века ове области су увек означене као део Србије, као и на картама Хома-нових наследника које су издавали у Нирнбергу почетком XIX века (1802, 1805. и друге). У XIX веку области Косова и Метохије се чешће означавају као делови "Старе Србије", која је још увек била под турском влашћу, како би се истакла разлика у односу на "нову Србију", заправо Кнежевину Србију која је настала на ослобођеном делу српске земље. Један од пионира албанологије, Theodor Ippen, једно време и аустроугарски конзул у Скадру, назива овај простор и "Стара Рашка" (Ippen, T., 1892).

Већ је напред изнето да Албанци све до новијег времена нису никада чинили већину становништва на Косову и Метохији. У византијским изворима нема помена Арбанаса на данашњој српској, односно југословенској територији. Први турски пописи (дефтери), из 1455. и 1485. године, настали након освајања овог дела Србије средином XV века, објављени у Сарајеву и Тирани, бележе насеља са староарбанашким ономастиком тек на периферији Метохије, са јачом концентрацијом у пределима иза Ђаковице. Скоро сва топонимија на овом простору је српског, односно, словенског порекла. Од 280 насеља у Метохији и Алтину (обухвата и део данашње Албаније), само 30 насеља имају староарбанашки ономастикон, 8 насеља мешовит, а сва остала насеља имају старосрпски ономастикон. У области српског господара Вука Бранковића, коју су Турци пописали 1455. године, одмах по освајању, која највећим делом обухвата и област Косова и Метохије, нема ни једног насеља са староарбанашким ономастиком (Hadžibegić H., Handžić A. и Ковачевић Е., 1972). Ови извори показују да су у првим деценијама турске власти у овом делу Србије у огромној већини живели православни Срби, а такво стање је углавном остало све до краја XVII века.

О приликама у том делу Србије под турском влашћу, посебно у XVII веку говоре извештаји римских мисионара и визитатора који се чувају у ватиканским архивима. Тако, на пример, апостолски визитатор Петар Масарек пише о становништву Призрена и Приштине 1623-1624. године, истичући да тамо има много Срба, који говоре "илирски језик". "имају и Пећког патријарха, такође Србина, који је рођен у Јањеву". У Призрену, пише Масарек, виде се "многе цркве и лепе грађевине Срба из ранијих времена. Турци су две цркве претворили у џамије као што су урадили и у многим другим местима". Говорећи о Приштини, апостолски визитатор констатује да "осим Турака, у Приштини живе многи Срби". У извештајима римских мисионара Призрен се иначе помиње као "главни град Србије" и "најлепше место у Србији". О распрострањености Срба и њиховом језику говори П. Масарек и у свом извештају из 1633. године, истичући да много Срба живи у бискупијама Скадра, Љеша и Задриме у Албанији. У извештају фра Б. Палацуола из 1637.

године, говори се о Ђаковици и манастиру Дечанима; истиче се да у Ђаковици има доста Срба, али да и "изнад Ђаковице живе Срби, и ту постоје само 3 римокатоличке куће, а затим продужавају српска села..." (Задужбине Косова, 1987).

Поред других писаца, Simplicioan Bizozeri, у књизи *La sacra lega contro la potenza Ottomana*, овако бележи масовне злочине турске војске и арбанашких чета над Србима: "Настало је позорје несреће, јер су варвари неверници, који су стигли, били немилосрдни према овим недужним становницима, који су све, без икаквог обзира на старост и пол, ставили под сабљу; а пали су у загрљај смрти и они који су, намамљени обећањима, напустили збегове у шумама, у којима су спасили живот. Пошто су сви становници поклани биле су спаљене и у пепео претворене њихове бедне колибе; од пламена сачували су се само градови Приштина, Пећ и Призрен, јер су се у њих сместили Арнаути да би зимовали /.../". О истрази Срба на Косову и Метохији првих месеци 1690. године говоре и многи извештаји папског нунција из Беча. У писму од 25. фебруара 1690. године папски нунције поред осталог каже: "Одмазде над неверном рајом трајале су пуна три месеца без икакве интервенције Порте, све док нападнуте области нису до краја савладане".⁴

Драгоцена сведочанства о процесима поарнаућивања у Старој Србији оставили су током XIX века страни истраживачи и путописци као што су Ами Буе, Јозеф Милер, Јохан Георг фон Хан, Иван Степанович Јастребов и други. Они уверљиво осветљавају етничке и верске прилике, процес исламизације Срба, и посебно мноштво различитих облика насиља и терора над Србима православне вере. Занимљиви су, примера ради, подаци Јозефа Милера из 1838. године о становништву пећког, ђаковичког и призренског округа у Метохији. У варошима Пећ, Ђаковица и Призрен живело је 31.650 Срба православних и муслимана у односу на 23.650 Арбанаса муслимана и католика. Православни Срби су у Призрену имали апсолутну већину (16.800 у односу на 6.150 Арбанаса католика и муслимана), у Пећи су такође Срби православни и муслимани имали апсолутну већину у односу на Арбанасе католике и муслимане (11.050 у односу на 500), док су у Ђаковици апсолутну већину имали Арбанаси претежно муслимани (17.000 у односу на 3.800). У верској стурктури сеоског становништва та три округа муслимани су били већина у односу на хришћане (80.150 према 56.250) (Muller, J., 1844). Архимандрит манастира Дечана, Хаџи Серафим Ристић, објавио је 1864. године књигу о злочинима над Србима (са прецизним подацима о месту, злочину и именима жртава и

⁴ О злочинима над Србима се говори у писмима од 26. фебруара и 12. марта 1690. године. Драгоцена документа о положају хришћана у Османском Царству средином XVII века налазе се у књизи: Marco Jacov, *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di candia (1645-1669)*, I-II, Cital del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1992.

злочинаца) под насловом Плач Старе Србије, посветивши је Виљему Дентону "пријатељу и бранитељу народа србског".⁵ Насиље над Србима и њихово протеривање из тих области још више се појачало после Берлинског конгреса (1878), а посебно крајем XIX века, о чему је ондашња Влада Краљевине Србије објавила књигу докумената на српском и француском језику 1899. године. Француски публициста и истраживач Виктор Берар био је сведок српских страдања и прогона крајем XIX века, о којима је поред осталог забележио: "Ако садашња анархија потраје још десет година, Србин ће моћи да оснује какве год хоће школе у Старој Србији да пошаље владике и свештенике у све градове и засеокe, свештеници неће наћи више ни једног хришћанина кога би подучавали веронауци, школе неће наћи више ни једног Словена кога би образовале. Пред Албанцима је, наиме, Словен приморан да бежи или умре и његов нестанак у читавој земљи биће само питање година, и то мало година" (Berard, V., 1896).⁶ Од страних истраживача темељније научно објашњење овог феномена дао је француски научник Гастон Гравје у студији објављеној у Паризу 1911. године (Gravier, G., 1911). Гравје је, као и пре њега Берар, пропутавао ове крајеве. У поменутој студији, он поред осталог говори и о стању у Метохији, посебно у долини Дрима и Ораховцу и његовој околини. "Готово сви муслимани овог региона, - пише Гравје, - представљају Србе који су од недавно прешли у ислам. Изгледа да је већина преобраћења извршена од почетка XIX века, многа датирају од пре мање од 25 година, а срећу се многе фамилије подељене на православне и муслиманске куће".

Закључак

Последњих година у међународној научној јавности се доста говорило и писало о "албанском питању" у Старој Србији, односно о српско-албанским односима на Косову и Метохији - јужним областима Србије. Чинило се то, знатним делом, без довољног познавања ствари, или са интерпретацијом историје искључиво из савременог политичког угла, са јасном тежњом да се виђење прошлости подреди потребама политичког тренутка. Тиме је остављен широк простор за деловање оне врсте данас, нажалост, тако моћне пропаганде која одбацује једино поуздане чињенице, уместо којих ствара невероватне конструкције, на којима онда темељи све-

⁵ Плач Старе Србије, написао и издао Архимандрит Високих Дечана, Хаџи Серафим Ристић, у Земуну 1864.

⁶ О страдањима Срба и утицају аустро-угарске политике на арбанашке активности говори се и у Бераровој књизи LA TURQUIE ET L'HELLENISME CONTEMPORAIN, Paris, 1900, стр. 291-292.

укупно виђење прошлости и садашњости овога региона. Дубље објашњење збивања на Косову и Метохији захтевало би знатно више простора него што може дозволити један овакав рад. Овом приликом, с тога, се указује само на неке аспекте историјских корена српско-албанских односа у Старој Србији као и основа Албанског националног покрета који се морају имати у виду ако се жели објективна интерпретација и правилно разумевање и објашњење ових односа.

Литература

- Bartl, P. (1995).** *Albanuen, Vom Muttelalter bus zur Geggenwart*, Regensburg-Munchen, s. 21
- Berard, V. (1896).** *La Macedonie*, Paris, str. 139.
- Bizozeri, S. (1700).** *La sacra lega contro la potenza Ottomana*, II, Milano, str. 5-6
- Cabej, E. (1976).** Le probleme di territoire de formation de la langue Albanaise, "Iiria V", str. 7
- Црква 2006.**, Календар Српске православне патријаршије, стр. 369-381.
- Detailbeschreibung** des Sandzaks Plevlje und des Vilajets Cosovo, 1899. godine
- Garašanin, M. (1988).** Considerations finales, У *Илири и Албанци* (Зборник радова). Београд: Српска академија наука и уметности-Одељење историјских наука, стр. 369-375.
- Giacomo Canteli da Vignola (1689).** IL REGNO DELLA SERVIA detta altrimenti RASCIA, Roma.
- Gravier, G. (1911).** *La Vieille Serbie et Les Albanias*, extrait de la Revue de Paris du 1 novembre 1911, Paris.
- Hadžibegić H., Handžić A. i Kovačević E. (1972).** *Oblast Brankovića-opširni katastarski popis iz 1455*. Monumenta turcica hostoriarum Slavorum meridionalium illustrantia, tomus tertius, serija II - defteri - knj. 2, sv. 1 (prevod na srpskohrvatski jezik, sv. 2, fotoizdanje), Orijentalni institut u Sarajevu.
- Ippen, T. (1892).** Novi Bazar und Kossovo. U *Das Alte Rascien*, Wien.
- Muller, J. (1844).** *Albanien, Rumelien und die osterreichisch-montenegrische Granze*, Prag.
- Pouqueville F. C. H. I. (1820).** *Voyage dans la Grece II*, Paris (str. 505)
- Stadtmuller, G. (1966).** *Forschungen zur a albanuschen Fruhgeschuchte*, zweute ert weurte auflage, Albanische Forschungen 2, Wiesbaden.
- Terzić, S. (2002).** *Albansko etničko čišćenje Stare Srbije*, Beogradski forum za svet ravnopravnih, Okrugli sto: Međunarodni terorizam.
- Tomašević, R. (1998).** Kosovo nekad i sad: Prilozi za etničku istoriju Kosmeta, *Ljarmani vera šarena*, Srpsko nasleđe, Istorijske sveske, br. 6.
- Vlckers, M. (1995).** *The Albanians, A modern history*, London-New York.

Задужбине Косова, *Споменици и знамења српског народа (1987)*, Призрен-Београд, стр. 607-609

Зиројевић, О. (1989). *Први векови туђинске власти*. У: Косово и Метохија у српској историји, Београд, стр. 101

Dragoljub Sekulović

Ljubomir Gigović

OLD SERBIA AND ALBANIANS

Summary

Therefore it is quite certain that Kosovo-Metohian regions of Serbia, which are, besides other nations, in a large number populated by Albanians are not home regions of the Albanian nation. The first mention of the Albanians through history comes from eleventh century, and was made by Ana Komnina, who speaks of "Arbanon" which is located in the mountains region in the provinces of today's Albania. Relying on the sources, German scientist Stadtmüller claims that "Arbanon" included the valley of the Škumba river, both sides of the Mat river, Kroja and some neighbouring areas. Several times he stresses that the area of the Mat river, by its natural isolation, is a "relict region" of the Albanians. Stadtmüller once again points out that in the region of Old Serbia, one should not look for a relict region of the Albanians. The name "Kosovo" itself that is in wide use in European public has never had the meaning tried to be attributed to it – as some isolated historic and ethnic entity, which tends to be separated from the entirety of the Serbian ethnic space and from the name "Serbia".

Несторовић Милош¹

ЕТНОДЕМОГРАФСКИ ПРОБЛЕМИ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Извод: Покрајина Косово и Метохија је аутономна покрајина Републике Србије са површином од 10.887 km² (12,32% територије државе). Поред две велике котлине, Косовске и Метохијске, покрајину чине још и Дреница, Мало Косово, Косовско Поморавље, шарпланинске жупе Средска и Сиринић, делови Ибарског Колашина и Копаоника, Гора и Опоље. Покрајина је, дакле, добила име по два велика котлина иако њена територија обухвата и друге крајеве са посебним именима.

Кључне речи: Косово и Метохија, покрајина, територија, култура

Abstract: Province Kosovo and Metohia is area of 10.887km² (12,32% territory of Serbia) located in southwest part of Republic Serbia. Beside two large basins, Kosovo and Metohia, Province constitutes and Drenica, Malo Kosovo, Kosovsko Pomoravlje, parish Sredska and Sirinić, pieces of Ibarski Kolašin and Kopaonik, Gora and Opolje. Province was named by two large basins even its territory imply and other terrains with different names.

Key words: Kosovo and Metohia, province, territory, culture

Увод

Албански назив територије Косова и Метохије, Kosova, је турско-албанског порекла, а потиче од „косовског вилајета”. Тиме се жели наметнути свест о албанском карактеру овог простора. Уставом СФРЈ из 1974. године покрајина је названа Косово, реч Метохија је избачена јер српска реч „метох” значи манастирски посед. Аргументација за уклањање Метохије из назива покрајине нађена је у тома да, тобоже, Метохија обухвата само крајеве у сливу Пећке и Дечанске Бистрице, али не и Подгор, Прекорупље, Подриму, Хас, Опоље итд. Аргумент је био и то да у албанском језику не постоји термин Метохија већ термин Дукађин па би, према томе, прикладније име било Косово и Дукађин (Симић, 2006).

Пре ослобођења 1912. године у српској литератури говорило се о Старој Србији. Овај термин увео је Вук Караџић. Јован Цвијић је сматрао да појам Стара Србија покрива скоро целу област косовског вилајета који је пред Балкански рат обухватао Косово, Метохију, Горње Полимље,

¹ Несторовић Милош, дипл. Географ, Београд.

Гусиње, Љуму, северну Македонију до Велеса и источну Македонију са целим сливом Брегалнице.

Сама промена назива Косова је симптом који открива дубље и шире процесе у којима се решава судбина српског народа. На Косову и Метохији се гради сложена стратегија албанске експанзије, којом се угрожава не само Србија него и околне балканске државе.

Етнодемографска проблематика

Сматра се да су пре римских освајања на Балкану живели Илири, Трачани и нешто касније досељени Келти. Илирско племе Аутаријата насељавало је крајеве у Метохији до Белог Дрима и Дечанске Бистрице и на северу све до Маљена. Источно од њих до Пчиње, Западне и Јужне Мораве налазили су се Дарданци. Они су били илирско племе али у мањој мери измешано са Трачанима. На територији данашње Македоније живели су: Дасарети, око Охридског језера; Пенеасти у западној Македонији; Пеонци (Пајонци), источно од Вардара до Родопа. Северно од Дарданаца, према Сави и Дунаву, налазе се Трибали које касније почињу потискивати Келти.

Продор Римљана и романизација старобалканских племена почиње у III веку п.н.е. и траје све до почетка нове ере. Романизација је довела до нестанка традиционалних домородачких заједница. Била је јака у приморским областима и старим и новооснованим градовима, али и дуж главних саобраћајница у унутрашњости полуострва. Овакву етничку слику показују и археолошка налазишта и до краја релативизују појам „старо становништво” јер откривају да је сваки слој старији од претходног, а да се сваки народ или племе јавља након потискивања другог. Лингвистичка метода тј. анализа албанског језика показала је неодрживост илирске теорије о пореклу Албанаца. Кључни разлог је тај што албански језик припада групи *satem* језика док илирски припада групи *centum*. На тај начин, албански као сатемски није могао постати од илирског центумског. Уверење да су Албанци потомци Илира полази од тога да је, упрошћено речено, њихов данашњи етнички простор подударан са некадашњим илирским етничким простором.

Словени се на Балканском полуострву појављују у VI веку, а од првих година VII века почиње словенска колонизација у пуном смислу. Да ли Срби у ово време долазе у додир са Албанцима или Пралбанцима (етничким прецима), није до краја јасно, али јасно је нешто друго: тај додир није имао карактер сукоба. Срби су населили речне долине и приморске равнице, а старо становништво запоседа планинске области. То је

случај на целом простору словенске колонизације, јужно од Дунава. Масовно насељавање планинских области остављено је за ширење у следећој етапи, када се број становника увећа и потпуно прилагоди новој средини. На тај начин Срби од Албанаца нису отели ни земљу ни државу јер тада није постојала никаква организована држава Албанаца или албанских предака.

Тежње првих српских држава, Дукље и Рашке, биле су усмерене према Косову и Метохији, великим српским областима ван њихових граница. Оне су, са више или мање успеха и за краће или дуже време, успевале да заокруже српски етнички простор. Коначно уједињење и померање српске границе границе према југу дешава се за време Стефана Немање у XII веку. Од тада па надаље о Косову и Метохији говори се као о класичној српској земљи. Повеље српских владара служе као несумњив доказ српског карактера ових крајева. Средњовековне повеље су својеврсни пописи становништва. Њима се конституишу сасвим одређена феудална права и обавезе (Богдановић, 1990). Присуство других народа, Саса у рударским центрима, Грка трговаца у градовима, албанских и влашких сточара, није спорно, али њихов број и однос према српском народу не може се посматрати другачије него као однос мањинских према већинском народу.

Опадање српске моћи и надирање Турака не мењају етничку слику овог простора. Турска инвазија јесте покренула велике масе становништва на Балкану и изазвала велике поремећаје али ипак, Стара Србија кроз цео XV и XVI век живи као српска земља.

Територија, градови, култура

Рашка је била планинска држава изван главних комуникација и као таква пружала је ограничене могућности за живот и напредак. Високе планине, уске речне долине и превоји су, са једне стране, олакшавали одбрану, а са друге стране, нису били атрактивни потенцијалним освајачима. Процес прерастања племенског друштва у државу био је спор, али је имао један континуитет и од половине XII века, Рашка постаје права балканска феудална држава.

Од уједињења са Зетом (1180.) и осталим приморским земљама и проширењем ка Метохији, Косову и долинама Јужне, Западне и Велике Мораве, положај тадашње државе се мења. Регионални положај, између Панонског и Јадранског басена и између Динарског, Шарског и Карпатско-балканског масива, а у близини Егејског басена и дуж најбитнијих саобраћајница, учинио је Србију моћном, национално хомогеном државом.

Осим из квалитетног положаја, Србија је своју моћ црпела из економије засноване на земљорадњи, сточарству, рударству, трговини и саобраћају. Земљорадња се развијала у жупама, а у планинама номадско и полуномадско сточарство. Трговина се споро развијала и била је у рукама приморских градова, али од XIII века, када креће масовно отварање рудника, трговачки центри се нагло развијају у унутрашњости Србије.

Захваљујући географском положају Косово и Метохија су били најпогоднији за културно средиште. Окружени планинама и релативно безбедни одабрани су за подизање манастира, гробних цркава краљева и властеле и владарских двораца. Архитектура цркава и манастира и уметничка вредност живописа расли су са образовањем српске културе, а од XIII века, својим оригиналним решењима превазилазе византијске узор. У манастирима Метохије преписивала су се стара и писала нова књижевна дела. Библиотеке су попуњаване најбољим књигама из читаве византијске екумене.

Ширећи се на рачун Византије Србија затиче изграђену државну управу и законодавство. То је послужило као узор за уређење сопствене државе. Многобројне појединачне правне прописе на ниво општег закона подиже Душанов Законик (донет 1349. године, допуњен 1354. године). У њему су сасвим конкретно била набројана права и обавезе свих грађана. Када је у питању положај Арбанаса у тадашњој држави, треба разликовати две категорије „Арбанаса”. Једно су Арбанаси као градско становништво, а друго – арбанашки сточари, етничка скупина као социјална група. У првом случају, права и обавезе Арбанаса регулисана су градским статутима и ту нема никакве дискриминације у односу на друго неалбанско становништво, нпр. Србе, Романе или Сасе. Права арбанашких сточара регулисана су низом специјалних прописа, а поред Арбанаса, овде се помињу и Власи јер и једни и други су сточари покретних станишта. Једноставно, постојала је потреба да се тај динамички моменат њиховог живота регулише како не би долазило до судара са другим групама становништва (Богдановић, 1990).

Градови су се на Косову и Метохији развијали у вези са трговином, занатством и рударством. Најзначајније рударско место, али и средиште трговине, било је Ново Брдо. Ту се добијало олово, а посебно сребро помешано са златом, названо гламско сребро. Постојала је трговачка колонија Которана, Сплићана и Дубровчана. Други трговачки, занатски и рударски центар је Јањево са српским становништвом и колонијом Саса и Дубровчана. У Приштини се налазила индустрија за чишћење сребра из Новог Брда и Трепче. Град Пећ је био седиште архиепископије и потом патријаршије са тргом који је стално окупљао велики број домаћих и страних трговаца. Призрен је био град правосла-

ваца и католика, а развија се као занатски, трговачки и саобраћајни центар. У Призрену се трговало италијанском, грчком, египатском, угарском и другом робом.

Етничке промене – исламизација, албанизација, миграције

Велико сведочанство о демографским променама и осталим збивањима у Старој Србији представљају извештаји католичких визитора, мисионара Конгрегације за пропаганду вере (основана 1622.). Католичка црква је, желећи да искористи слабљење православља, слала мисионаре у Метохију, Косово, Македонију и Бугарску с циљем да међу тамошњим хришћанима ојача свој утицај. Извештаји ових мисионара садрже извештаје о броју католика, запажају исламизацију али примећују и смањивање броја православних Срба. У свим њиховим извештајима, из XVI, XVII и XVIII века, граница Србије и Албаније је на стави Црног и Белог Дрима, а главни град Србије је Призрен.

Етничке промене почињу у време Аустријско-турских ратова, а преломни догађај је пораз турске војске под Бечом (1683.) и почетак њеног повлачења из панонских крајева. Операције аустријске војске 1689/90. ишле су ка Косову и Метохији, а Срби подижу устанак и прикључују се аустријској војсци. После слома устанка и пораза Аустријанаца код Качаника, свештенство и народ крећу ка северу. То су догађаји познати под именом Велика сеоба Срба под вођством Арсенија III Црнојевића. Велика сеоба имала је великог утицаја на српско становништво Метохије. Она није потпуно испражњена, како се то обично мисли, већ је велики број Срба остао и примио турско-арбанашки удар. Резултат је био масовна исламизација, а у следећој етапи потпуна албанизација метохијских Срба. Сматра се да је тада у околини Приштине, где је турска војска касније стигла, опустело око 360 села, а да се у, тек основаном, Београдском пашалуку број пореских глава смањио осам пута. По најпоузданијим подацима, у Аустрију је прешло око 37.000 српских породица, што је најмање 185.000 људи. Нови сукоб између Аустрије и Турске (1716-1718.), завршио се Пожаревачким миром. Граница је постављена на Западној Морави. Тачних података за овај период нема, али зна се да се један број Срба иселио у крајеве под контролом аустријске војске. За време сукоба из 1737. године, када против Турске ратују Аустрија и Русија, аустријска војска долази до Новог Пазара, а на Косову и Метохији поново избија устанак. Турци су се брзо консолидовали и сломили устанак. Заједно са војском креће и народ са Косова, из Метохије, Рашке области и осталих крајева захва-

ћених устанком. Српско становништво се повукло из рударских насеља око Приштине, Новог Брда, Јањева и Копаоника. Не зна се коликих је размера била ова друга сеоба, али зна се да су се осим Срба иселили и католички Клименти.

Јован Н. Томић је у студији *О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку* из 1913. године, сликовито описао утицај ових ратних операција на српски народ у Метохији (први појас), на Косову и у Рашкој области (други појас) и осталим крајевима (трећи појас). Иако је из другог појаса отишло 1737. много људи, он је и даље остао више српски него први појас (Метохија и призренски крај). „Али колико је тај други појас српских крајева према правој Арбанији одолевао пустиносној арбанашкој реци, утолико је догађај из 1737. године био више кобан по судбину српског православног живља на првом појасу, граничном са правом Арбанијом. Све док је други појас са својим српским живљем представљао озбиљну препону арбанашкој пустиносној реци, он је уједно био наслон православног живљу првог појаса и мост преко кога је тај живаљ са првога појаса одржавао везу са једнородним и једноверним живљем на даљем, трећем, терену где је компактној маси био српски живаљ.

Кад је пак други појас 1737. попустио и кад је у њ у већој мери продро арнаутски елеменат из праве Арбаније и поарнаућени Србин из првог појаса, он престаје бити потпора и наслон православног српском живљу са првог појаса, који услед тога губи везу са једнородним живљем на даљем терену... после ових догађаја смањује се и број свештеника без којих је простом народу тешко да се одржи и да одоли свим искушењима. Без тих својих подстрекача на отпор мухамеданству, прост народ, остављен самом себи и изложен насиљима сваке врсте, и који је своју народност гледао оличену у православној вери, брже се подвргава процесима мухамеданизацирања и арнаућења” (Томић, 1913.).

Кроз цео XIX век у Старој Србији страдања Срба добијају забрињавајуће размере. Велики демографски поремећај десио се у време велике источне кризе (1875-1878.) и у периоду постепене ликвидације турске власти до 1912. године. Целу Стару Србију, у периоду 1875-1912. напустило је око 400.000 људи. Тада је равнотежа дефинитивно нарушена (www.Wikipedia.org).

Исламизација и албанизација

Исламизација Арбанаса почиње после ликвидације Скендербегове Албаније и до XVI века је цела средња Албанија исламизована. Исламизација је прво захватила феудалце, па градско и на крају, сеоско становниш-

тво. Под притиском исламизованих Арбанаса, многи њихови сународници католичке вере исељавају се у Србију. Међутим, они у новој средини немају привилегован статус и пошто је Католичка црква у Метохији и на Косову била лоше организована, полако прихватају ислам и на тај начин постају владајући слој. (Радовановић, 2005). Исламизовани Арбанаси постали су најснажније и најсуровије оружје турског исламског поретка.

Потурчивање српског народа почело је са надирањем Турака, а наставило се и узимало маха у појединим периодима криза турског царства. Потурчивање је било и насилно и својевољно, а вршено је и у групама и појединачно. Велико народно предање о турчењу преувеличава ову појаву, пре свега због неподношљивих услова живота у турском ропству, а и због непрекидних турских ратовања са хришћанским државама који су погоршавали живот хришћанима и развијали ово предање до крајњих граница.

Јован Хаџи Васиљевић, у раду *Муслимани наше крви у Јужној Србији* из 1924. године, бавио се узроцима потурчивања српског народа. Он је истакао двојак узроке потурчивања: опште и посебне (локалне). Од општих узрока најважнији су, по Васиљевићу, богумилска јерес у Босни, криза српске цркве у земљама које су прве пале под турску власт и можда најважнији, надирање Арбанаса. Посебни или локални, покрајински узроци су сточарство односно слобода кретања и гоњења стоке по различитим крајевима за муслимане, примање ислама услед бављења неким занатима и опет, надирање Арбанаса (Васиљевић, 1924).

Исламизација Срба на Косову и Метохији није се дешавала у једном периоду већ у етапама, после крупних историјских догађаја. Први већи талас исламизације био је у периоду 1631-1634, тј. у време сукоба турске са католичком Пољском. На удару су се нашли Срби католици у призренском крају, Метохији, Албанији, Скопској Црној Гори, Новом Брду и Приштини. Други талас исламизације био је после неуспелих српских покрета 1630-1650. када су се, преко цркве, покушавале ухватити везе са суседним хришћанским државама. Исламизација је тада захватила крајеве око Пећи, Ђаковице и Призрена тј. Метохију, али и Плав и Гусиње. Број православних опао је и у селима и у градовима, а у компактне српске средине све више се увлаче Арбанаси. Највећи талас исламизације био је после Аустријско-турског рата 1688-1690. Повлачење аустријске војске и пустошење српских манастира (у Дечанима и Пећкој патријаршији није било ни једног свештеника), удар Турака и исламизованих Арбанаса изазвали су велику исламизацију Метохије (Томић, 1913). Од 1737. године процес исламизовања и арбанашења Срба се убрзава и услед великих насиља у време српских ослободилачких ратова, траје све до 1912. године.

Губљењем Православне вере Срби су, временом, губили и етничку свест, а услед живљења у арбанашком окружењу примали су арбанашки

језик и обичаје. О некадашњем српском пореклу сведоче арбанашка презимена на –ци и на –ићи. Многи исламизовани Срби су се у почетној фази, као потурчењаци, презивали на –ић, касније када су се албанизовали напустили су старо презиме. „У Дреници су Арнауташи (албанизовани Срби – прим. аут.) носили презимена Ђокић, Велић, Марушић, Зонић, Рацић, Гецић, која су несумњиво указивала на њихово српско порекло. Слично је било и у Пећи и околини, где су многи исламизовани и поарбанашени Срби поглавито носили српска презимена: Степановић, Бојковић, Ђекић, Лекић, Стојковић” (Батаковић, 2006, стр. 35). У Дреници су чак и певали уз гусле и симболично обележавали Бадњи дан, Бадње вече и Божић.

Иако је обимним истраживањима и непорецивим научним аргументима утврђено да око 30% арбанашке популације Косова и Метохије води порекло од исламизованих, а потом поарбанашених Срба, то није било сметња да они постану најборбенији део албанског народа.

Миграције

Према историјским подацима и резултатима многих истраживања обављених на Косову и Метохији утврђено је да почеци арбанашке колонизације датирају још из XVI века, али тада колонизација није била масовна и није успела да поремети етничке прилике установљене у време досељавања Срба на Балкан. Први велики таласи колонизације јављају се на самом крају XVII и почетком XVIII века. Тада је покренута извесна маса српског народа, а са друге стране, продор исламизованих Арбанаса почиње да добија другачији карактер. Арбанашка колонизација никада није текла без борбе и отпора и то је оно што је константа у српско-арбанашким односима од почетка колонизације до данас.

Етнографске границе Арбанаса достигле су максимум у време ослободилачких ратова Србије и Црне Горе, 1876/78. године. Арбанашке насеобине су се тада налазиле у Топлици, надамак Ниша; у Јабланици и Ветерници, близу Лесковца; Врање је било окружено, а код Грделичке клисуре арбанашка бујица је пресекла Јужну Мораву; заузели су Варденик и почели угрожавати Власину и Крајиште, а држали су и Кумановско-прешевску повију и надирали према Пчињи. Угрожени су били и крајеви на Ибру и Рашка област, где су се Арбанаси сусретали са исламизованим Србима. У Македонији су заузели велики простор око Гостивара и Тетова тј. Полог, а надирали су и према Скопљу и источној Македонији (Богдановић, 1990).

Тежиште арбанашког продора било је на косовском правцу тзв. дукађинска струја, а одавде, преко Шар планине у Македонију. Кључ за продор у Метохију, Косово и Македонију представљала је стара српска жупа Опоље. То је једна од првих српских исламизованих и албанизованих области. Албанизацијом Опоља отворен је пут за продор у призренски крај. Метохијски крај Хас, испод Паштрика, доживео је потпуну етничку смену: чисто српски крај је од краја XVII и током XVIII века постао арбанашки. Процес је завршен у XIX веку. Ругово је у средњем веку било чисто српски крај, а у првој половини XVII века насељавају се католички Клименти, пореклом из изворишта Цијевне у Проклетијама. После Метохије, Косово је била следећа област у арбанашком продору. У XVI и XVII веку Арбанаса на Косову није било, а њихов највећи број досељен је средином XVIII века. Пресудан етнички поремећај догодио се тек после Берлинског конгреса 1878. године. У Новобрдској Кривој Реци Арбанаси су забележени тек почетком XVIII века. У Кумановско-прешевском крају и Скопској Црној Гори Арбанаси се насељавају у виду ситних сеоба које дуго трају али изазивају највеће промене. Са Косова су прешли у Мало Косово, а одавде у Топлицу и даље ка Нишу. Центар албанизације Топлице била је варош Куршумлија.

Постоји једно укореењено мишљење да су се Срби са Косова и Метохије стално исељавали, међутим то није сасвим тачно. Српско становништво се обнављало и освежавало новим досељеницима из околних крајева, али и становништвом које је учествовало у тзв. унутрашњем сељакању. Старих рашких, немањихких родова тамо више нема. У Метохију се спуштало становништво из црногорских Брда и из Ибарског Колашина. То је здрава и издржљива популација, живи у великим породицама и задругама, и способнија је за борбу са Арбанасима (Дедијер, 1912). Ово насељавање Срба није могло да умањи и заустави арбанашку експанзију, али је ипак, на овај начин, Стара Србија донекле одолевала као српска земља.

Етничко запоседање српске територије

Процес исељавања Срба, започет у турско доба, делимично је заустављен ослобођењем 1912. године, а после Првог светског рата нова држава морала је да реши два веома важна питања. То су аграрна реформа и колонизација. Овим мерама су се имала постићи два циља: да се ликвидацијом феудалних односа успоставе претпоставке за развој тржишно оријентисане пољопривреде и да се успостави етничка и национална равнотежа и тако поправи стање српског народа на овом подручју (Богдановић, 1990). Спровођењем аграрне реформе, многе сиромашне српске и арбанашке

породице први пут постају власници земље коју обрађују. Колонизација је почела 1920. године насељавањем српског становништва из пасивних крајева Црне Горе, Босне и некадашње Војне крајине. „У два колонизациона таласа 1922-1929. и 1933-1938. на 120.672 ha (око 15,3% земље) насељено је 10.877 колонистичких породица, укупно око 60.000 људи” (Батаковић, 2006, стр. 51). Овај број насељеника није био довољан да надокнади велике губитке српског народа. Тридесетих година се размишљало о исељавању Арбанаса у Турску и Албанију. Вођени су преговори, а Турска је чак сматрала да је то природан процес после губитка територије, међутим, то није реализовано.

После Другог светског рата у Србији и Југославији заведен је комунизам, а арбанашка експанзија добија сасвим нове карактеристике јер се дешава у административно-политички профилисаном и омеђеном простору. Механизам поспешивања српске сеобе и арбанашког биолошког и имиграционог експанзионизма био је, у то време, институционализован и усмерен на запоседање простора и промену његовог етнокултурног кода. Све мере арбанашких покрајинских власти биле су у функцији „фабриковања аргумента релевантног само за површно схваћену чињеницу фактичког стања заснованог на постигнутој арбанашкој нумеричкој доминацији у укупном становништву” (Степић, 2001, стр. 202).

На Косову и Метохији одвијао се брзи процес етничке хомогенизације градова (за 20 година број мешовитих насеља је преполовљен). „Насеља у којима учешће арбанашког становништва нарасте до *извесне границе*, после тога убрзаним темпом остају без Срба, док слична правилност не постоји у обрнутом смислу; Арбанашка експанзија не остварује се формирањем нових насеља, већ усељавањем у постојећа, сукцесивно исељавана, а раније српска насеља, што се може сматрати *етничком сменом* или *етничким преузимањем насеља*” (Степић, 2001, стр. 203).

Арбанашко преузимање градова и сеоских насеља води ка преузимању читавих области, док се на другој страни српске енклаве „сажимају и редукују”. „Иако је природни прираштај арбанашке косовско-метохијске популације висок, запоседање територије резултат је не само енормних размера биолошке компоненте, већ се може приписати *миграционом кретању*, при чему је оно јасно усмерено од централних области Метохије према њеним северним деловима и Призрену на југу, а онда и према централним деловима косовске котлине и, коначно, ка северним и источним покрајинским границама” (Степић, 2001, стр. 204). У покрајини се дешавао и процес власничког преузимања српске земље. Створено је тржиште некретнина строго етничких обележја, при чему је продаја вршена од Срба Арбанасима или унутар једне етничке заједнице (Срби Србима, Арбанси Арбанасима), али скоро никада од Арбанаса Србима.

Постизане су нереално високе цене, и то не захваљујући квалитету земљишта или кућа, већ зато што српска историјска територија има велику вредност (Степић, 2001).

Број становника главних градова у покрајини јасно показује тренд непрекидног раста у међупописним годинама. Тако је у Призрену 1948. године било 20.540, а 1981. године 61.801 становник, што је троструко више. У Пећи је 1948. године било 17.277 становника, 1953. године 21.058, 1961. године 28.350, 1971. године 42.113, а 1981. године 54.505 становника. У Приштини је 1948. било 19.630, а 1981. године 114.600 становника. Први југословенски попис становништва 1921. године утврдио је да на Косову и Метохији има 439.000 становника, а проценом стања (због бојкота Арбанаса) 1991. године 1.956.000 становника.

Уколико би се овакав пораст становника процентуално изразио, онда би се могло рећи да се број становника Косова и Метохије увећао за 345%. Великог удела у континуираном порасту броја становника покрајине има врло висок природни прираштај арбанашког становништва. За тридесет година (1961-1991) природни прираштај Арбанаса повећан је са око 20.000 на преко 37.000 годишње. Природни прираштај Срба, у истом периоду, свео се са 6.000 на 2.000 годишње. Изражено у промилима, природни прираштај Срба 1961. износио је 22,8‰, а Арбанаса 30,8‰. По проценама, 1991. године природни прираштај Срба био је 9,7‰, а Арбанаса 23,3‰.

Српско становништво се услед немогућности школовања или запослења или због неслободе и притиска, исељавало у централну Србију. Исељавале су се обично целе породице. Анализа броја српских породица у периоду 1941-1991. показује какве је размере имала арбанашка експанзија. Посебно је страдала Дреница, општине Србица и Глоговац, где 1991. није било ниједне српске породице. Затим, Штимље, изузетно битан крај између Црнољеве и Језерске планине на путу Призрен-Урошевац, где је 1991. године било само 3 српске породице (Батаковић, 2007).

Велики подстицај албанизацији Косова и Метохије били су сукоби југословенске (српске) војске и полиције са албанским милитантним групама 1998/99. године и бомбардовање СР Југославије од стране НАТО пакта од марта до јуна 1999. године 78 дана. Бомбардовање је окончано склапањем војно-техничког споразума у Куманову.

„Склапање војно-техничког споразума баш у Куманову, имало је, како многи сматрају, у политичком смислу вишеструко значење. Требао је најпре, да се на истом оном месту, где је Србија војном победом у Првом балканском рату добила Косово, Косово на исти начин изузме из њеног састава” (Батаковић, 2007, стр. 256). У току војних операција страдали су и Албанци и косовски Срби, али после повлачења снага

безбедности жртве постају искључиво косовски Срби. Велика већина Срба из Метохије кренула је заједно са војском и полицијом, а они који су остали углавном су доживели најгоре. У малим српским крајевима, у селима Гораждевац и Велика Хоча и у делу Ораховца где је остало неколико стотина Срба, организована је нека врста самоодбране. Касније су стигле међународне снаге и колико-толико успеле да заведу ред. Албанци су намеравали да спале Пећку патријаршију и Дечане али, као и 1941. године у томе су их спречиле италијанске снаге у саставу КФОР-а. У селу Старо Грацко код Липљана је 23. јула 1999. године убијено 14 српских цивила који су мирно обављало пољопривредне радове. Из великих градова Метохије, Призрена, Пећи и Ђаковице, Срби су потпуно нестали. Процењује се да је између 180.000 и 240.000 Срба расељено са Косова и Метохије у централну Србију и Црну Гору, а велики број се услед немогућности да стигне до Србије склонио у суседне крајеве са српском већином.

Постоје статистике о броју пљачки, убистава, киднаповања, паљења кућа, које осликавају тежак положај Срба на Косову и Метохији. Бројни покушаји повратка прогнаног становништва нису уродили плодом, а велики погром и паљење цркава из марта месеца 2004. године био је јасна порука потенцијалним повратницима али и српској држави и великим силама.

Закључак

Етнички сукоб који траје вековима на Косову и Метохији не може бити решен у кратком временском року. Сукоб Срба и Албанаца је, временом, постао тако комплексан да се мора решавати стрпљиво, пажљиво и стратегијом усмереном ка постизању обострано прихватљивог решења. Не сме бити победника и пораженог јер се у том случају поражени осећа као потчињен. Џон Ролс, западни политички филозоф, сматра да „ниједан народ нема право на самоопредељење, нити право на отцепљење по цену потчињавања другог народа” (Ролс, 2003, стр. 54). Ово је посебно важно због тренутне ситуације у Покрајини, где се арбанашке власти систематски труде да број преосталих косовских Срба буде нумерички и политички занемарљив и престане да буде опасност за њихов концепт искључиве етничке доминације.

Литература

- Батаковић Д.Т, „Косово и Метохија у српско-арбанашким односима”, Чигоја штампа, Београд 2006.
- Батаковић Д.Т, „Косово и Метохија – историја и идеологија”, Чигоја штампа, Београд 2007.
- Богдановић Д, „Књига о Косову”, НИРО Књижевне новине, Београд 1990.
- Дедијер Ј, „Стара Србија – географска и етнографска слика”, Београд 1912. (електронско издање, 2000)
- Попис становништва 1991, Савезни завод за статистику, Београд 1993.
- Ролс Џ, „Право народа”, Александрија Пресс НСПМ, Београд 2003.
- Симић П, „Распето Косово – документа о Косову и Метохији”, Новости АД, Народна Књига, Београд 2006.
- Статистички годишњак Југославије, СЗС, Београд 1981.
- Статистички годишњак Југославије, СЗС, Београд 1987.
- Статистички годишњак Југославије, СЗС, Београд 1993.
- Статистички годишњак Југославије, СЗС, Београд 1998.
- Степић М, „У вртлогу балканизације”, ЈП Службени лист СРЈ, Институт за геополитичке студије, Београд 2001.
- Танасковић Д, „Ислам и ми”, Партенон, Београд 2006.
- Томић Ј.Н, „О Арнаутима у Старој Србији и Санцаку”, Београд 1913. (интернет издање)
- Хаџи Васиљевић Ј, „Муслимани наше крви у Јужној Србији”, Штампарија Свети Сава, Београд 1924. (интернет издање)
- Цвијић Ј, „Говори и чланци – сабрана дела”, САНУ-Књижевне новине-Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1987.
- Чубриловић В, „Историја политичке мисли у Србији XIX века”, Народна књига, Београд 1982.
- Екмечич М, “Response to the Book of Noel Malcolm, Kosovo – A Short History”, Historical Institute of the Serbian Academy of Sciences and Art, Belgrade 2000.
- Radovanovic M, “Kosovo and Metohija – Serbian and Regional Context”, MNEMOSYNE, Belgrade 2005.

Miloš Nestorović

ETHNICDEMOGRAPHIC PROBLEMS OF KOSOVO AND METOHIA

Summary

Hundreds years conflict in Serbian province Kosovo and Metohia can not be negotiated in short time. Conflict between Serbs and Albanians became delicate and need carefully analysis with smart strategy polarize to compromises. There cannot be winners or losers because in that case losers will fill like dependant. John Rolls, west politic philosopher, believe in that no one people have no aright for self-determination, neither aright for secession at the price of subordination other people. This is very important because of today's moment and situation in the Province, where Albanians systematically working on it to depopulate Serbians and stipulates ethnic domination.

Љубомир Гиговић, Драгољуб Секуловић¹

ГИС АНАЛИЗА ГЕОПРОСТОРА СРБИЈЕ НА ОСНОВУ ДПТК 300

Извод. Овај рад има за циљ да прикаже могућности анализе географских чинилаца Србије и његових елемената коришћењем дигитално просторно-топографске карте ДПТК 300 у једном програмском пакету који подржава ГИС технологија. Програм који се користи за ову сврху је комерцијални ГИС производ фирме Environmental Systems Research Institute, са називом ArcView, који је широко распрострањен и релативно једноставан за коришћење.

Кључне речи: Географски информациони систем (ГИС), географија, дигитална карта

Abstract. The aim of the paper is to show the possibilities of the geographic characteristics of the Serbian area and its elements, as well as their analysis, using DPTK 300 in one software, supported by the Geographic Information System (GIS) technology. The programme which is used for this purpose is the commercial GIS product of the Environmental Systems Research Institute firm. The name of the product is Arc View, it is widely used, and easy for operating.

Key words: Geographic Information System (GIS), geography, digital map

Увод

Досадашњи приступ географске анализе простора ограничавао се на више или мање статичне информације, да би развојем и увођењем нових, технологија географских информационих система (ГИС технологија) многи, условно, непросторни подаци добили просторно значење. На тај начин су просторне информације, у ужем смислу, добиле нов смисао, третман, па чак, на неки начин и на динамичности, јер се уводи и временска компонента ради, све потребнијег, анализирања развоја географских чинилаца. Војногеографски институт је, по угледу на друге, предузео одређене кораке у том правцу и након више година истраживачког рада израдио један пројекат из области ГИС-а - Дигитално прегледно-топографску карту СРЈ 1:300.000 (ДПТК 300), која представља добру основу за географску анализу географског простора Србије у ГИС технологији.

¹ Др Љубомир Гиговић, др Драгољуб Секуловић, Војна академија, Павла Јуришића Штурма 33, Београд

Дефинисање технологије ГИС

Појам ГИС: Географски - појава или феномен који се проучавају и одвијају у реалном географском простору; Информациони - подразумева рад са информацијама које се добијају од података; Систем - укључује логику и редослед анализе. ГИС спада у групу просторних система, то подразумева рад са просторним подацима и информацијама (*spatial data*). Традиционални ГИС пакети су програми који раде са картама у векторском формату. Осим тога, поседују и географске координатне системе преко којих се положај појединих објеката на карти везује са њиховим стварним положајем. Ова особина ГИС система зове се геореференцирање и представља суштину ГИС идеје. Без геореференцирања ГИС системи би се свели на обичне (електронске) карте, не много корисније од њихових "*природних предмета*" (Марковић Д., 1999).

Поред геореференцирања, као и у било ком другом информационом систему, важна одлика ГИС система су базе података. Способност ГИС система да управља неком базом података, да је попуњава и претражује на основу векторских података и објеката на картама, или на основу задатих координата јесте основна мера његове функционалности. Пројектовање ГИС база података се не разликује превише од пројектовања било које друге базе, једино кориснички интерфејс ка бази је различит, јер је приликом постављања упита у већини случајева потребна интеракција с другим графичким елементима и објектима на картама.

ГИС технологија је повећала ефикасност и аналитичку моћ традиционалне картографије. Кроз технику, познату као визуализација, ГИС се може користити за добијање не само карти, већ и анимација и других картографских производа. Наиме, традиционалне карте представљају замишљени приказ реалног света уз један одабрани део групе картографских елемената одсликаних на некој картографској подлози са симболима који представљају физичке објекте и облике терена са контурним линијама. Стварни изглед земљишта може се само замислити.

Међутим, технике приказивања графичких података у ГИС-у, чине видљивим везе између појединих елемената на карти уз додатну могућност добијања нових информација анализирањем постојећих. Тако је могуће креирати дигитални модел терена (ДМТ) који омогућава приказ терена са свим његовим рељефним карактеристикама у тродимензионалној форми. На основу тога аналитичарима се омогућава да виде предмет свога истраживања на начин који никада прије није био могућ (Борисов, М., Секуловић, Д, Банковић, Р, 2005).

Концепт ГИС - ДПТК 300

ГИС – дигитална прегледно-топографска карта 1:300.000 (ДПТК 300) садржи податке организоване на три логичка нивоа:

- растерски ниво,
- векторски ниво са базом података, и
- дигитални модел терена - ДМТ (Д, Банковић, С, Татомировић, 2003. године).

Растерски подаци представљају први ниво у пројекту ГИС – ДПТК 300. До њих се дошло скенирањем 14 листова аналогне карте. Након тога, скениране карте су поступком геореференцирања пресликане у државни координатни систем. Овај ниво организован је на три начина, у зависности од потреба и то:

- уклопљени листови су спојени у једну целину,
- сваки лист је засебна целина, и
- листови су издељени на делове димензија 30 x 36km.

Овакви подаци су припремљени у *.bmr формату и могу се трансформисати у било који растерски формат.

Векторски ниво са базом података је квалитетно садржајнији ниво у ГИС пројекту – ДПТК 300. До њега се дошло превођењем у векторски облик постојећих репродукцијских оригинала (РО) ПТК 300. Превођење се састојало из: редакцијско-припремних радова, скенирања и аутоматске векторизације садржаја РО, моделовања и организације података у векторском формату и креирања базе података.

Прва два нивоа података, растерски и векторски са базом података су, са аспекта просторног приказа, дводимензионални подаци. С обзиром да поједине теме садрже и податке о висини, то је искоришћено за генерисање дигиталног модела рељефа (ДМТ) адекватне резолуције. Основна тематска целина за генерисање дигиталног модела је рељеф, али су у процесу моделовања коришћена и неке друге теме, као обална линија и острва.

Сваки од наведених нивоа података пројекта примењив је у различитим географским анализама. Када је реч о подацима организованим на растерском нивоу, кориснику је омогућена различита експлоатација података. На пример, обједињен приказ скенираног садржаја (процес класичног спајања карата је искључен), затим брз прелаз са једне на другу тражену локацију, испис различитих података (нумеричких, текстуалних, графичких), као и могућност праћења објеката у реалном времену применом ГПС.

Подаци организовани на векторском нивоу, са базом података, представљају квалитативно нови ниво информација, што чини суштину комплексне ГИС анализе. На пример, која је највећа, а која најмања општина у држави, који град има највећи прилив становништва у дефинисаном

периоду, које је најкраће растојање између два објекта (насеља, моста, споменика, граничних прелаза,...). Поред тога, примењени ГИС софтвер, има могућност да одговоре на упите, генерише у облику графикана, табела, цртежа и картографских производа.

Дигитални модел терена (ДМТ), као трећи ниво организације података, може се користити за морфометријску анализу рељефа: експозиције терена, нагиба и сенки рељефа, профила (попречних и уздужних), догледање између тачака, израду маски терена, видљивост са одабране локације, за тренажне процесе, вођење беспилотних летилица и пројекти-ла, за одређивање геоида, итд.

ГИС анализа географских чиниоца Србије на основу ДПТК 300

У геопростору Србије егзистирају многоброје географске појаве које су сврстане у три групе географских чиниоца:

- Математичко-географски чиниоци: положај, величина, облик и границе;
- Физичко-географски чиниоци: рељеф, клима, хидрографија, педолошки и геолошки састав копна и вегетација;
- Друштвено-географски чиниоци: становништво, насеља, саобраћај и привреда

За израду рада коришћен је ГИС алат *ArcView* који је организован у пет функционалних компоненти: погледи, табеле, графикони, мапе и процедуре (*ArcView The Geographic Information System for Everyone*, 1994). Све компоненте смештене су у једној датотеци која се назива пројекат. У пројекат се не смештају сами подаци о простору или атрибути који су им придружени, већ се чува веза према датотеци који садржи ове врсте података, односно путоказ према локацији на где се та датотека физички налази. Ово значи да се исти подаци могу независно користити у више пројеката, без стварања непотребних копија. У реализацији ГИС пројекта, по технологији ESRI, разликујемо две врсте података: просторне (геокодиране) информације које дефинишу положај и облик географских елемената и њихов однос према другим географским елементима и описне (атрибути) информације о просторним географским елементима.

ГИС анализа математичко-географских чиниоца на основу ДПТК 300

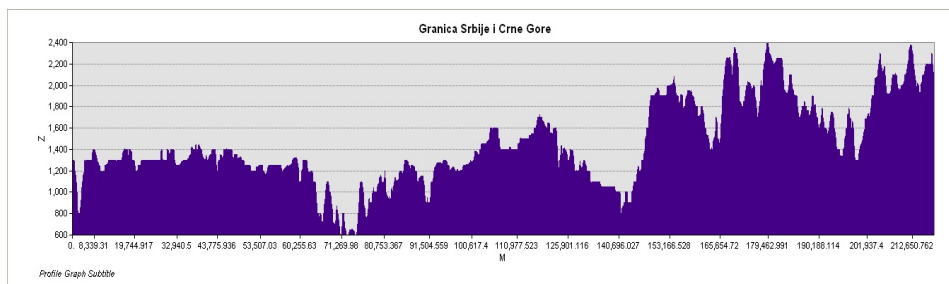
Географски положај објекта у ДПТК 300 је дефинисан његовим координатама које су дате у државном координатном систему. Такође, визуелним увећањима, односно смањењима приказа, може се положај

посматраног географског објекта довести у ближу или даљу релацију са осталим географским факторима: административно-политичком поделом, важнијим рељефним, хидрографским и другим објектима.

Величина посматраног географског простора се може једноставно утврдити већ током самог цртања, обзиром да програм аутоматски даје податак *Area*. Исто тако, из *Arc Toolbox-a*, опцијом *calculate areas* може се одредити тражена површину посматраног географског објекта.

Сагледавање *облика* географског простора могуће је путем мерења дужина и ширина и накнадног рачунања односа тих димензија. Постоји могућност и додатног програмирања процедуре која ће овај посао за кориснике обавити и приказати аутоматски.

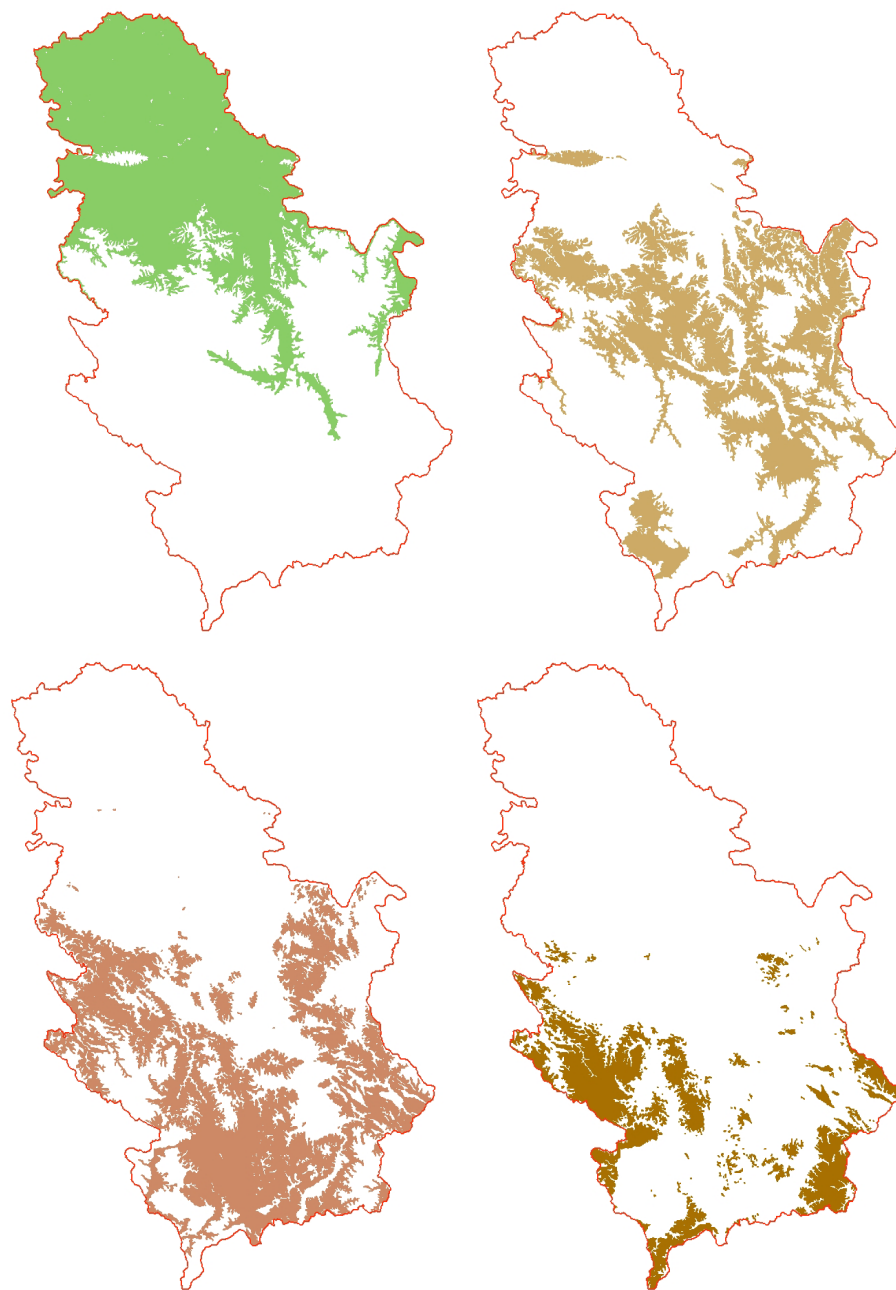
Граница представља веома комплексну географску карактеристку која поседује сложене квантитативне и квалитативне особености. Кроз њену анализу могуће је сагледати дужину граничне линија, граничне прелазе, рељеф граничног појаса и комуникације. Могућности програма *ArcView* у анализи граница своди се на експлицитно мерење податка о дужини границе - *Measure*. Осим тога, могуће је мерење само одређених сегмената границе. Коришћењем података о простору, генерисаним од стране ВГИ, у оквиру легенди укључени су лејери државне границе Србије, комуникација и тачке граничних прелаза према суседима. На тај начин, алатом *Information*, могу се приказати додатни атрибута који описују лејер граничних прелаза. Поред наведеног, применом софтвера *ArcView* уз коришћење ДМТ, могу се израдити уздужни профили граничне линије (слика 1).

Слика 1- Уздужни профил границе Србије и Црне Горе (ДПТК 300, *ArcView*)

ГИС анализа физичко-географских чиниоца на основу ДПТК 300

У ДПТК 300 постоје две теме које садрже информације о рељефу Србије, односно, рељефу конкретног подручја које је предмет анализе.

Слика 2 – Хипсометријски распоред рељефа Србије(низијски, брдски, ниже и средње планински рељеф) (ДПТК 300, ArcView)

Прво, рељеф је представљен векторском темом која помоћу боја, слојева висине, односно дубине, у распонима одређених вредности. Ово је принцип који је преузет из аналогног приказа, уз одређене модификације: прво, распон висина није једнак него се мења од 100, 200, 300 до 500 метара висинске разлике слоја, док је слично и код дубина. Приказом ове теме може се стећи приближна представа о основним карактеристикама рељефа, међутим, уз један битан недостатак у односу на аналогну карту, а то је што се не може, истовремено, приказати потпуна идентификација самих рељефних облика (слика 2).

Друго, ДПТК 300 садржи дигитални модел терена (ДМТ) који се може дефинисати као статичка представа континуалне површи земљишта преко великог броја изабраних тачака са познатим x , y , и z координата у неком координатном систему. У зависности од начина на који је извршен избор тачака и начина на који су ти подаци организовани у дигитални модел терена, постоје два облика. У првом случају, тачке су распоређене у облику правилне решетке и представљају ГРИД. Други начин је заснован на мрежи неправилних троуглова - ТИН (*Triangulated Irregular Network*) (Гиговић, Љ., Регодић, М., 2008).

Географском анализом рељефа коришћењем дигиталног модела терена (ДМТ) на брз ефикасан и прецизан начин је могуће сагледати значајан број његових морфометријских карактеристика:

1) Простирање рељефа по висини, које се назива вертикална рашчлањеност рељефа. Вертикална рашчлањеност у позитивном смеру је комплекснија и разноврснија и има већи друштвени значај. Једноставним упитом о издвајању висинских појасева могуће је одредити:

- колико геопростора заузима низијски рељеф и визуелном анализом може се уочити који се додатни рељефни облици јављају у равничарским деловима (узвишења, брежуљци, хумке).
- колико геопростора, као главни рељефни облици, заузимају брда. Могуће је сагледати физичка својства брдског рељефа, колике су надморске висине и које су остале препреке на таквом простору.
- колико геопростора заузима планинско земљиште. У оквиру њега сагледати која су значајнија рељефна сужења, клисуре, теснаци, кањони, планински превоји, природни отвори и повезивањем са предходно складиштеним подацима сагледати њихове карактеристике, величину и значај.
- Израдити попречне и уздужне профиле праваца кретања или линија догледања и на тај начин утврдити каква је испресецаност земљишта, и које се природне препреке јављају.
- Сагледати зоне видљивости са одабраних доминантних врхова.

2) Анализа рељефа по хоризонталној површи или хоризонталну раш-

члањеност рељефа. Кроз овај елеменат анализе могуће је сагледати просторни распоред планинског и низијског рељефа: да ли се планински рељеф налази на периферији геопростора, а низије у унутрашњости, да ли се планински рељеф налази у централним деловима, а низије на периферији, да ли се планински рељеф налази на једној половини геопростора, а низије на другој половини, да ли планински и низијски рељеф смењују наизменично.

3) Нагиб страна је једна од најзначајнијих функција коју условљава рељеф. Рачунање нагиба падина на основу висинских података ДМР-а дефинисано је максималном променом вредности висина између средишње ћелије и окружујућих суседних ћелија (Burroughs, 1986). На тај начин, може се сагледати одређени просторни распоред и заступљеност нагиба падина Србије. Такође, при сагледавању нагиба могу се издвојити одређене варијанте нагиба у зависности од задатог интервала у степенима или процентима (слика 3).

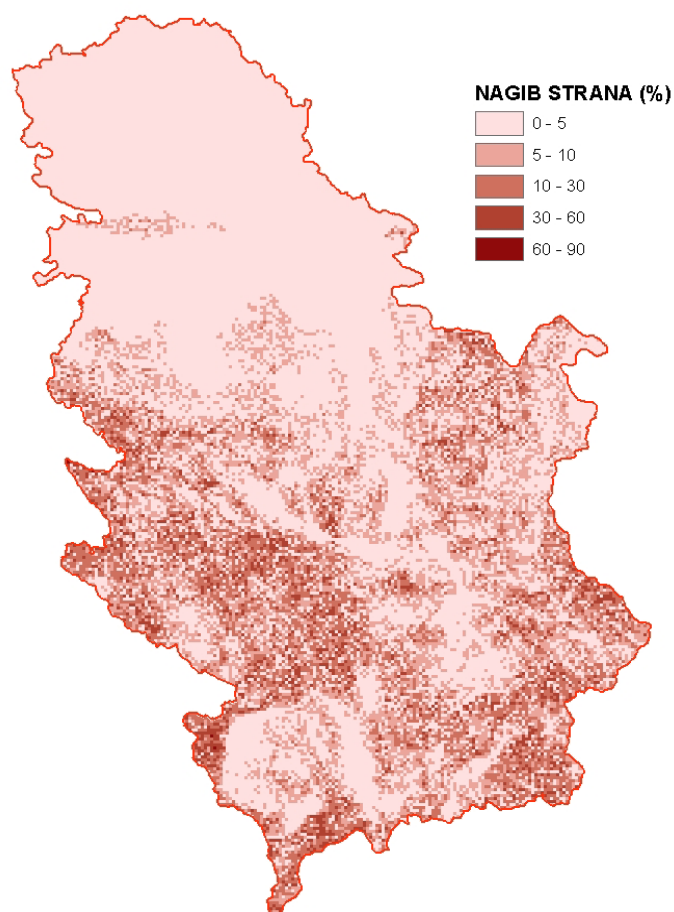
4) Експозиција падина у смеру највећег нагиба представља њихову оријентацију с обзиром на стране света. При томе се угао одређује најчешће од правца севера у смеру казаљке на сату. На основу тога ГИС анализа ДМТ (ДПТК 300) омогућава сагледавање дистрибуције експозиција падина Србије и јасне оријентације најстрмијих падина.

5) Експозиција падина у смеру највећег нагиба представља њихову оријентацију с обзиром на стране света. При томе се угао одређује најчешће од правца севера у смеру казаљке на сату. На основу тога ГИС анализа ДМТ (ДПТК 300) омогућава сагледавање дистрибуције експозиција падина Србије и јасне оријентације најстрмијих падина.

Педолошки, геолошки састав тла и клима. Са становишта анализе ових географских чиниоца, уочљив је потпуни недостатак података у ДПТК 300.

Хидрографија представља важну карактеристику која има највишег утицаја на комуникативност Србије. Дигитална прегледно-топографска карта садржи 18 тема хидрографских објеката. Најзначајније су две теме кроз које су представљени подаци о хидрографији у облику површи и линија. Мале реке представљене су линијама, а велике површима. Међутим, сем општих, ДПТК 300 не нуди детаљније карактеристике хидрографских објеката (река, језера, мочвара, бара, и других).

Вегетација. Са становишта географске анализе вегетације, могућности су сведене само на приказ пошумљености геопростора Србије са ареалима жбунасте вегетације и макија, без додадних података о врсти и густини вегетације и другом.

Слика 3 – Анализа нагиба страна рељефа Србије (ДПТК 300, ArcView)

ГИС анализа друштвено-географских чиниоца на основу ДПТК 300

Становништво Србије можемо анализирати кроз три засебне теме: административно-политичка подела, већа и мања насеља. Административно-политичка подела обухвата приказ територијалног разграничења између суседних држава и РС и унутрашњу административну поделу по општинама (4 нивоа). За ово разматрање интересантни су атрибути: о државној, републичкој и припадности јединици локалне самоуправе (округ и општина); подаци из пописа становништва, као и израчунати прираштај; подаци из стандардног регистра округа и општина (шифра округа, односно матични број општине).

Анализа *Саобраћаја* обухвата сагледавање врсте саобраћаја (путни, железнички, ваздушни и водени), његових карактеристика и капацитета, као и његових праваца односно снопова. Подаци о саобраћајној мрежи су разврстани у 14 тема: путневи, железница, објекти на комуникацијама и остало. Слично претходним тематским целинама, придружено је неколико врста обележја којима се додатно могу претраживати, бирати и израчунавати одговарајући подаци. За путне комуникације то су обележја: врста пута: аутопут, аутопут у градњи, полуаутопут, магистрални, магистрални у градњи, регионални и локални; путна подлога: асфалт и макадам; ознака пута. За железничке комуникације постоје следећа обележја: ширина колосека: уски или нормални; број колосека: један или два; класа: магистралне, индустријске, остале I реда или остале II реда; електрификација; режим експлоатације. Што се тиче објеката на путевима и пругама, постоје подаци само о тунелима, мостовима, надвожњацима, петљама и другим, али без значајних описних атрибута.

Привредни објекти су смештени у тему под називом значајни објекти у којој се налазе категорије: фабрике, рудник, нафтно поље, брана, светионик, друго. Као што се може одмах закључити, ова тема је изузетно семантички сиромашна, изузев електро-енергетских објеката који су представљени са седам тема али без значајнијих описних атрибута.

ГИС анализа посебних географских рејона на основу ДПТК 300

Зависно од положаја, величине, насељености, развијености инфраструктуре и економских потенцијала у геопростору Србије може се издвојити већи или мањи број регионално географских целина које могу имати различит значај. Подаци ДПТК 300 не садрже дефинисане информације о њима, односно не дају никакве експлицитне податке о положају, величини и облику, као и друга атрибутивна обележја. Међутим, одговарајућим увећањима, тј. смањењима приказа алатом из менија можемо се фокусирати на анализу дела простора који обухвата правац интересовања. Ради анализе таквих географских рејона, потребно је издвојити лејере, односно теме, које садрже границу простора наведене анализе. Користећи стандардни ГИС алат за креирање полигона врши се едитовање и креирање одређеног простора Србије. У овом примеру то је сремска регионална целина.

За даљу анализу, могуће је коришћењем алата *Geoprocessing*, извршити интерсекцију односно спајање изабраних тема, при чему се добија засебна тема која приказује жељени садржај у зони посматраног рејона. На овај начин може се извести комплексна географска анализа географских чиниоца који су предмет анализе конкретног задатка.

Закључак

Геоинформациони системи представљају крупан искорак у подручје аутоматизације података и на њима заснованих процеса о простору. Квалитативно нови подаци које пружа ГИС технологија омогућују лакшу, квалитетнију и вишеструко бржу и рационалнију географску анализу. Овај начин географске анализе представља подухват којим се закорачило у револуционарно нову информациону технологију. Релативно информационо сиромаштво дигиталне ДПТК 300, не умањује њену употребну вредност. Наиме, коришћење постојећих информација, уз могућност добијања и прикључења нових, до прикупљања и ажурирања сопствених информација, које би се интегрисале у ДПТК 300, пружају добру основу за географску анализу Србије. Треба истаћи да ће потреба за креирањем сопствених тема увек постојати, као и потреба за придруживањем различитих обележја, која се могу преузети из других програма, односно одговарајућих база података.

Литература

- ArcView The Geographic Information System for Everyone* (1994). Environmental Systems Research Institute
- Банковић, Р., Татомировић, С. (2003). *Геоинформациони систем у резолуцији 1:300 000*. Зборник радова Војногеографског института, XI, Београд
- Борисов, М., Секуловић, Д., Банковић, Р. (2005). *Дигитални модели терена и њихова примена у војсци*, Одбрамбене технологије у функцији мира – ОТЕХ 2005, Београд
- Burrough, P.A. (1986). *Principles of Geographical Information Systems for Land Resources Assessment*. Clarendon Press, Oxford
- Гиговић, Љ., Регодић, М. (2008). *Примена ГИС методе у војногеографској анализи дигиталног модела терена (ДМТ)*, XXXV SIM-OP-IS, Факултет организационих наука, Сокобања
- Гиговић, Љ., Секуловић, Д. (2008). *Војногеографска анализа рељефа применом ГИС технологије*, DQM, Београд
- Using ArcGIS 3D Analyst* (1999). Environmental Systems Research Institute
- Марковић, Д. (1999). *Географски информациони системи*, Сектор за ШОНИД и Војнотехничка академија, Београд
- Прегледно топографска карта СРЈ 1:300000 (ДПТК 300)* (2002). Војногеографски институт, Београд

Gigović Lj., Sekulović D.

**GIS ANALYSIS OF SERBIA'S GEOSPACE BASED ON DIGITAL
TOPOGRAPHIC MAP 300 (DPTK 300)**

Summary

Geographic information systems are very important for the area of data bases and processes concerning space. The GIS technology enables easier, faster and more rational geographic analyses. This way of the geographic analysis presents revolution in the new information technology. Relative poverty in information concerning digital map 300, does not reduce its usability. Namely, using the existing information, the possibility of getting new information, collecting and updating own information that would be integrated into digital map 300, present good basis for the geographic analysis of the Serbian area. It should be stressed that the need for creating own topics will always exist, as well as the need for joining different characteristics, which can be taken over from other programmes, that is appropriate data bases.

Александар Петровић¹

Примена Болоњског процеса на Географском факултету

Извод: Од октобра 2007. године на Географском факултету Универзитета у Београду (у даљем тексту *Географски факултет*) настава се одвија по новом, реформисаном плану и програму. Овај план и програм је урађен са циљем да задовољи критеријуме описане у документима који подржавају Болоњски процес и рад на реформи Европског образовног система. Наша држава се, потписивањем Болоњске декларације 2003. прикључила реформи образовања која се одвијају у Европској Унији и обавезала се да је изврши до 2010. године (група аутора, 2001.).

Увод

Прва генерација студената Географског факултета завршила је октобра 2008. године почетну годину студија. Приликом уписа студија студенти су били обавештени о новом плану и програму, његовим циљевима и захтевима који се стављају пред њих. У склопу истраживања којим су обухваћени сви студенти прве године Географског факултета на смеру Географија студентима је пружена прилика да кажу своје мишљење о реформисаном плану и програму и његовом спровођењу. Разговор са студентима спроведен је крајем маја 2008. год.

Методологија рада

Са студентима прве године студија на смеру Географија разговор је вођен у три групе. Свака група је имала по два сата на располагању да да своје мишљење на неколико постављених питања. Та питања су покривала прва два сегмента из SWOT анализе, односно, део који се тиче унутрашњих фактора (V. Perry, 2001.). Први сегмент се тичао предности реформисаног плана и програма, док су питања везана за други сегмент формулисана да открију евентуалне слабости новог плана и програма. Питања постављена студентима била су уопштена и нису имала за циљ да студенте наводе на одговоре, већ да се добије њихово аутентично мишљење. Следећа питања могу да послуже као пример:

- Шта је за вас највећа предност новог начина студирања?

¹ Александар Петровић, асистент приправник на Географском факултету Универзитета у Београду

- У поређењу са искуством ваших колега из предходних генерација где видите предност вашег студијског програма?
- Које су то појединости из новог начина рада које вам олакшавају студирање?
- Шта су за вас највеће слабости новог начина студирања?
- Јесу ли испуњена сва ваша очекивања од студија Географије?

Одговори које су студенти давали записани су на табли и потом јавно прокоментарисани у групи. Такође, од студената је тражено да изврше хијерархију предности или слабости у зависности од тога које они виде као најважније а које мање важне за њихово студирање. Аутор текста је одговоре и мишљења све три групе студената класификовао, груписао и систематизовао.

Предности новог плана и програма

Мишљење студената о циљевима Болоњског процеса углавном је позитивно. Они сматрају да је добро што се најзад покушава променити стари систем студирања за који верују да није био одговарајући. Убеђени су да ће Болоњски процес омогућити лакше и ефикасније студирање. Као најзначајније предности тих промена виде у томе што се, уз класична предавања, уводи разнолики облици наставе (практични, теренски итд.). Такође, сматрају да је лакше учити парцијално за испите, односно, полагати градиво кроз више колоквијума. По њиховим речима такав начин рада их приморава на редовно учење, што подржавају. Обавеза доласка на наставу оцењује се као добра јер ће тако, сматрају, чути и оно што би вероватно пропустили да похађање наставе није обавезујуће.

Нови начин оцењивања у коме се посебно оцењује сваки сегмент учешћа у настави одговара студентима јер тако имају осећај да сами утичу на формирање своје оцено. Сматрају да ће нови начин бодовања и дефинисања услова преласка у више године студија повећати ефикасност студија и елиминисати „вечите“ студенте.

На питања која су се односила на позитивна искуства примене новог начина студирања на Географском факултету одговори су били мало уздржанији. Већина њих је почињала са „неки“ наставници или „део“ наставника. Као позитивно у протеклој школској години студенти су уочили да део наставника користи нов начин наставе. Поједини наставници успешно користе савремену технику у настави. Један наставник користи савремена комуникациска средства (електронску пошту) како би обавештавао студенте о обавезама и слао им изводе из предавања. Од материјално-техничких услова за рад једино се као позитиван појавио положај факултета у центру града.

Слабости новог плана и програма

За разлику од предности које су већином биле везане за Болоњски процес уопште слабости су студенти посматрали искључиво кроз призму примене поменутог процеса на Географском факултету током њихове прве године студија. С обзиром на њихов број аутор их је сврстао у одговарајуће подгрупе.

Материјалне слабости: Недостатак простора и његова раздвојеност на три локације најозбиљније су материјалне слабости коју студенти издвајају. Они сматрају да ове две слабости проузрукују мноштво других, које ће бити поменуте нешто касније.

Методолошко-дидактичке и стручне слабости: Као најважнију слабост студенти уочавају непознавање и неразумеваше Болоњског процеса од стране наставника и асистената. Тачније, имају утисак да сваки наставник има своју верзију овог процеса. Та неусклађеност процеса реформи унутар факултетског особља произвела је многе негативне последице на ток студија на првој години.

Студенти су већински незадовољни знањем које добијају на часу. Мишљења су да предавања не додају нова знања у односу на уџбеник. Само 10% наставника користи нове методе наставе, примерене реформисаном програму, док већина осталих не користи одговарајуће методе наставе. У неколико случајева имају проблема са наставницима који диктирају на часу. Студенти сматрају да се њихово мишљење не поштује и имају изражен осећај надређености наставника над њима. Ово, по њиховом мишљењу, смањује могућност интерактивне комуникације са наставницима.

Када је у питању градиво које треба да савладају сматрају се оштећеним у односу на предходне генерације јер исти обим градива морају да савладају за креће време. Велики део тог градива није заступљен на предавањима, а нису у могућности да га сами савладају. Такође, проблем им чини и непостојање уџбеника и пратеће литературе што додатно отежава припрему испита и његово успешно полагање.

Одговара им парцијално полагање испита, али имају велики број колоквијума током године (из сваког предмета 2 или 3) који се преклапају током недеље тако да им остаје мало слободног времена. Тестови на колоквијумима су, по њиховом мишљењу, лоше формулисани и потенцирају учење напамет. Предпостављају да се тестови неозбиљно прегледају јер се јавиља пуно грешака након достављања тестова на увид. Неки наставници не поштују парцијално полагање испита па се питања и области који су обухваћени на тестовима (колоквијумима) појављују поново на испиту што представља додатно оптерећење.

Наставници су већински необучени за коришћење савремене технологије па се добар део часа губи на покушају да се иста покрене. Часови не трају дуже од 30 минута што је уз прозивку студената недовољно да се озбиљније поради на теми предавања или вежби. Део асистената је нестручан за предмет који држи па су часови готово бескорисни, али зато обавезни.

Дисциплина на часу је извучена као посебан проблем. Услед обавезе да студенти долазе на предавања и вежбе учионоце су препуне и у њима није могуће радити. Део студената долази на наставу само због потписа и није заинтересован за било какав вид активности на часу. Због њихове недисциплине понекад није могуће радити на часу или чути наставника.

Структурне слабости: Највећи проблем у структури студија на првој години студенти виде у изборним предметима. Они нису били у могућности да одаберу предмет који су желели и приморани су да слушају онај за који нису били заинтересовани, и за који сматрају да је промашај. Такође, сматрају да је прерано за *Туристичку географију* јер се у оквиру ње помиње доста знања која тек треба да стекну у вишим годинама студија.

Информационе слабости: Сајт факултета једногласно је оцењен као непримерен за једну образовну институцију и проглашен је највећом информационом слабошћу. Студенти сматрају да нису довољно информисани о студијама и да немају где да нађу потребне информације. *Информатор факултета* који су купили пре уписа, по њиховом мишљењу, не одговара стварности на факултету.

На питање да ли су добијали довољно информација од студента представника њихове године у Студентском парламенту факултета, већина није ни знала ко је њихов представник. Такође, углавном немају поверење у Студентски парламент. Очекивали су да од студентске службе добију више информација али кажу да студентска служба служи, не да информише, него да наплаћује.

Организационе слабости: О организацији факултета студенти имају изразито негативно мишљење. То се посебно односило на организацију пријемног испита и уписа на факултет. Сматрају да је факултет лоше организован и да они због тога испаштају. То се посебно огледа у распореду часова који није њима прилагођен. Услед тога губе по читав дан на факултету јер имају велике временске паузе између часова, које, међутим нису довољне да се врате кућама и посвете неком раду.

Најчешће су мишљења да немају никаквог учешћа у раду факултета. Једина могућност коју су имали, оцена рада наставника, организована је лоше и само је мали број њих успео да изрази своје мишљење. Сматрају да сви имају право да кажу шта мисле о раду наставника.

Финансијске слабости: Студенти имају утисак да су експериментална генерација и да се то њима никако не исплати, посебно у финансијском

погледу. Однос цене студија и квалитета који за њу добијају, по њима је незадовољавајући. Посебан финансијски проблем им предстаља то што за већину радних материјала и активности морају додатно да плаћају. Уџбеници су, по њиховом мишљењу, прескупи, тешко им је да одвоје толико новца па су приморани да их копирају. Не виде разлог за наплаћивање разних такси које се уплаћују факултету јер сматрају да су оне већ покривене школарином.

Закључак

Током разговора о ефектима примене Болоњског процеса на Географском факултету студенти су показали отворено незадовољство. То незадовољство не може се приписати њиховом неуспеху на испитима јер је ово истраживање спроведено крајем маја, пре почетка јунског испитног рока (када су били у могућности да полажу већину испита). Њихово незадовољство могуће је јасно установити на основу низа слабости које су навели приликом разговора.

Већина слабости, које су студенти поменули, нису биле непредвидиве током процеса реформе плана и програма. На њих је више пута упозоравано раније (Петровић, 2005; Петровић и др., 2007.). Као најважнији узрок за појаву слабости може се издвојити рад на плану и програму без јасних циљева куда та реформа води. Несистематичност и неплански рад су очигледни на основу резултата реформе.

Још један од узрока незадовољства студената лежи у чињеници да они нису били адекватно укључени у процес реформи плана и програма на Географском факултету. Истраживања и искуства о томе шта студенти мисле и желе од Болоњског процеса била су доступна реформаторима (група аутора, 2005.). Већина запослених на Географском факултету није у потпуности свасна колико је значајно мишљење њихових студената. То јасно показује начин организације студентске евалуације наставе, која није спроведена уз поштовање мишљења стручњака из ове области (Handal, 2003.). Оваквом ставу наставника на Географском факултету можда доприноси и чињеница да представници студената, осим студента продекана и председника Студентског парламента, не седе на седницама Наставно-научног већа (ННВ) факултета, где би по закону требало да буду заступљени са 20% од укупног броја наставника на ННВ (члан 66, став 7, Статут Универзитета у Београду). Дужност представника студената је да приближе студенте и наставнике и јасно пренесу мишљења једних и других о раду на факултету. Ако им се то не омогући наставићемо да радимо у одвојеним стварностима, несвесни стварних учинака свог рада.

Литература

- Група аутора (2001.). *Европски универзитет 2010?*. Београд: Алтернативна академска образовна мрежа
- Група аутора, (2005.). Учесће студената у реформи. У *Високо образовање у Србији на путу ка Европи – четири године касније*. Београд: Алтернативна академска образовна мрежа
- Perry, V. (2001.). *Strateško planiranje*. Sarajevo: International Rescue Committee
- Петровић, А. (2005.): *Европски простор високог образовања и његова рефлексија на образовање у Србији*. Београд-Тара: Географски факултет, научни симпозијум “Србија и савремени процеси у Европи и свету”
- Петровић А., Ђурђевић С, Смиљанић С. и Живковић Н. (2007.): *Настава географије у светлу актуелних образовних реформи на Београдском Универзитету*, зборник радова са научног скупа “Србија и Република Србска у регионалним и глобалним процесима”, Београд-Бањалука
- Handal, G. (2003.). *Студентска евалуација наставе – приручник за наставнике и студенте високошколских установа*. Београд: Министарство просвете и спорта републике Србије

Милутин Тадић¹

СТРИП У НАСТАВИ ГЕОГРАФИЈЕ

Извод: У прошлом броју „Глобуса” објављен је прилог о цртаном хумору у настави географије. Овог пута биће речи о стриповима који су тесно повезани са цртаним хумором. Образложење је исто: у географским уџбеницима и приручницима које сам писао, или у чијем сам писању и илустровању учествовао, схватао сам стрип као грану уметности и радо користио као једно од педагошких средстава.

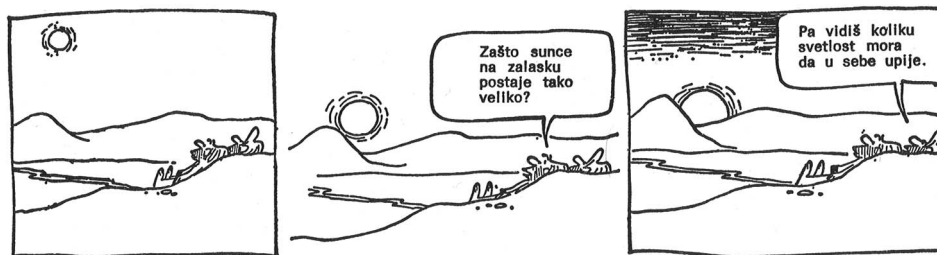
Зашто је стрип популаран?

Као и код цртаног хумора, популарност стрипова заснива се на урођеној потреби људи за хумором и забавом. Савременог ужурбаног човека стрипови привлаче својом кратком и динамичном причом и живахним дизајном. Рачунајући на то, већина дневних листова у свету и код нас редовно објављује стрипове („Политика”, на пример, објављује „Хогара Страшног”) и на тај начин повећавају тираже. Из истог разлога стрипове објављују и научно-популарни часописи, на пример „Sky”, познати часопис за популаризацију астрономије. Истраживања су показала да стрипове радо читају скоро сва деца основношколског и средњошколског узраста и зашто то не искористити у настави географије. Географија је посебно погодна јер због комплексности предмета истраживања нуди безброј занимљивих тема за све поджанрове стрипа.

Образовни стрипови

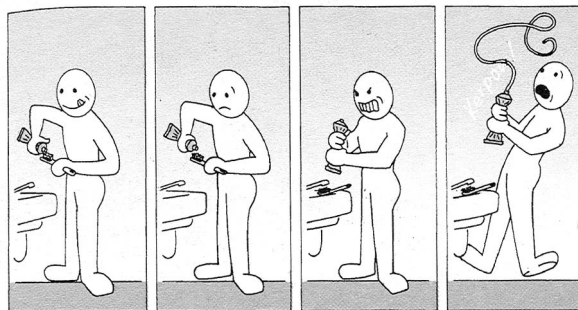
Постоје стрипови који се наменски праве у образовне сврхе, да би се испричала нека историјска прича или сликовито објаснила нека природна или друштвена појава, као што су стрипови у поменутом часопису „Sky” у којима се објашњавају разне астрономске појаве (помрачења, небески координатни системи, сазвежђа и сл.) или стрипови у предивној књизи „Летећи циркус физике” којима су, заједно са бројним квадратима цртаног хумора, илустровани физички закони (сл. 1).

¹ Проф. др Милутин Тадић, Географски факултет Универзитета у Београду

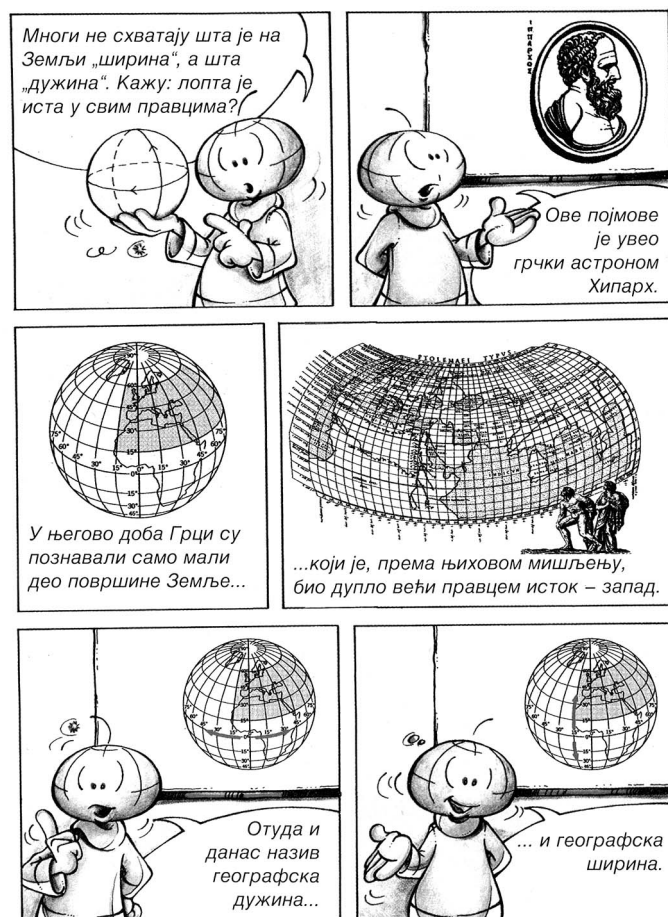

Слика 1. „Откачени” стрип из књиге „Летећи циркус физике”, из поглавља у коме су изложене занимљиве светлосне појаве
(аутор стрипа: Џ. Харт)

Када је географија у питању, образовне стрипове садржавали су уџбеници географије Завода за уџбенике и наставна средства у Београду у време када је уредник за географију у тој издавачкој кући био Марко Стевановић, професор географије који је имао смисао за хумор. (сл. 2, 3).

Слика 2. Стрип без речи са стр. 73 „Географске читанке 5” у издању Завода за уџбенике и наставна средства (Београд, 2007) којим се објашњава дејство вулкана. Стрип је погодан да се са ученицима започне разговор о вулканизму, на пример овако: „Погледајте стрип и покушајте објаснити механизам вулкана.” (цртеж – Зорана Кесер Петровић)

Слика 3. Стрип са стр. 39 „Географије 5” у издању Завода за уџбенике (Београд, 2001) којим се објашњава порекло назива „географска ширина” и „географска дужина” (цртеж – Зорана Кесер Петровић, текст – М. Тадић)

Стрипови који се могу искористити у образовне сврхе

Поред наменски цртаних образовних стрипова, који не морају бити шаљиви, постоји много стрипова који су настали само са намером да забаве читаоца, а који се могу користити у настави под контролом наставника. Највише могућности за примену у настави географије пружа стрип „Хогар

Страшни” (аутор Дик Браун) који је лако доступан – свакодневно га објављује лист „Политика”. Овде ћу показати неколико каишева стрипа „Хогар Страшни” (сл. 4–8) који се могу сврсисходно употребити у настави географије при обради различитих наставних јединица. Испод сваког стрипа назначена је наставна јединица у којој је стрип применљив, као и коментар који би могао ићи на одговарајућем часу географије.

Слика 4. **Облик и величине Земље.** Дуго времена многи људи ван научног света веровали су да је Земља равна плоча чији се крај може достићи. Тек је почетком 16. века Магеланова експедиција опловила Земљу и тако непобитно доказала да је Земља огромна лопта.

Слика 5. **Географска карта.** Од како је Магеланова експедиција опловила Земљу, чињеница да је Земља лопта – тело коначне а неограничене површине, коначно је свима постало јасно јасно да је немогуће доспети до њеног краја. Од тада су картографи површину Земље редовно приказивали на умањеном моделу, глобусу. Најстарији сачувани глобус, сликовито назван „Земаљска јабука” направио је Мартин Бехајм 1492. године.

Слика 6. **Географска карта.** Да би је користили на терену, карту треба оријентисати, тј. поставити је тако да бочна ивица рама буде усмерена тачно према северу. Данас север одређујемо помоћу компаса или GPS уређаја, а некада, када тих помагала није било, север је одређиван само астрономским методама. Посебно је вештина оријентације била цењена код морепловаца – на отвореном мору обала се не види и нема никаквих оријентира. Зато су спасоносне оријентире морепловци потражили на небеском своду: Сунце дању, а Месец, звезде, сазвежђа и звездане конфигурације, ноћу.

Слика 7. **Северна Европа.** На великом делу територије Северне Европе јављају се поларне ноћи и поларни дани. Током поларних ноћи сунце се уопште не појављује над хоризонтом. На северном поларнику јавља се само једна поларна ноћ и то 22. децембра. Идући северније период поларних ноћи постаје све дужи тако да на Северном географском полу траје целу зимску половину године. На пример, у најсевернијем граду Европе, Хамерфесту ($70^{\circ}48'N$) поларне ноћи трају 58 дана, од 23. новембра до 20. јануара. У супротно доба године, 77 дана, од 14. маја до 30. јула у Хамерфесту трају поларни дани.

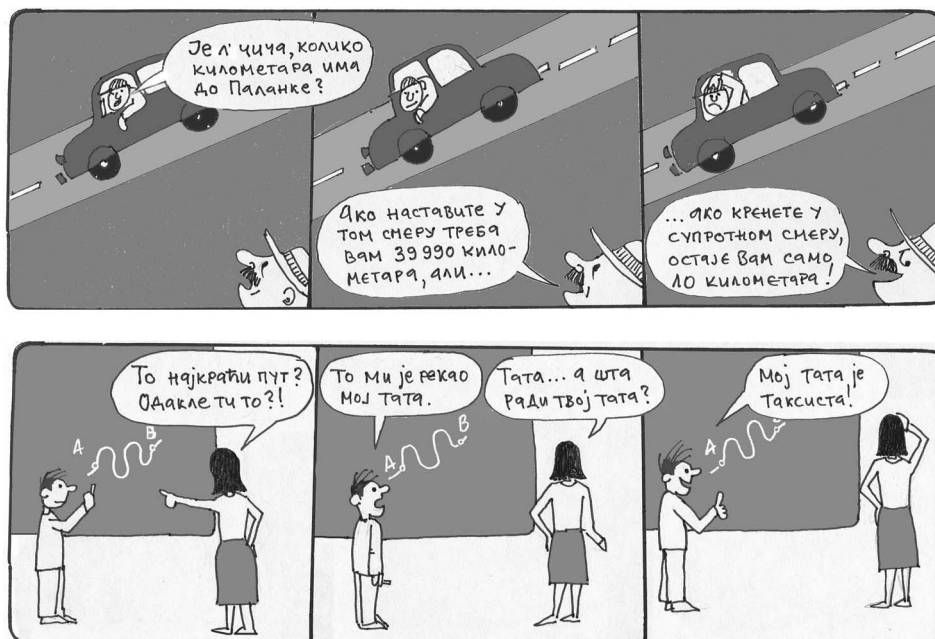
Слика 8. **Јужна Европа (Италија).** Туризам је једна из групе терцијарних привредних делатности везана за путовање и привремени боравак људи изван места њиховог сталног боравка, у циљу одмора, разоноде, лечења, упознавања знаменитих објеката и места и сл. Испољава се у виду туристичких кретања која могу имати различит циљ, обим, правац и ефекат. Иако доносе приход, туристи стварају проблеме у местима која посећују, посебно проблеме везане за загађење животне средине.

Слика 9. **Средња Европа (Швајцарска).** Иако сиромашна сировинама и обрадивим земљиштем, Швајцарска спада у земље са највишим животним стандардом у свету захваљујући војној неутралности која ју је поштедела од ратних разарања којима је била изложена већина европских земаља. Знаци препознавања Швајцарске су банкарство и туризам. У малој Швајцарској послује око 500 банака. Швајцарске банке су присутне широм света и многи људи чувају новац у њима. Због гарантоване тајности рачуна прилив страног капитала је огроман. Са изванредним природним лепотама, уређеним хотелијерством и саобраћајем, Швајцарска има најразвијенији планински туризам на свету.

Стрип као домаћи задатак

Наставник географије може задати ученицима да сами ураде стрип на задату тему, у школи на часовима утврђивања градива или код куће као домаћи задатак (сл. 10).

Слика 10. Два каиша стрипа које је школске 2001/2002. године урадио Никола Антић ученик 1. разреда II гимназије на тему „Земља је коначна а неограничена”.

Пре него што ученицима задамо задатак, потребно је да их упознамо са основним својствима стрипа.

- По дефиницији, стрип је наративно-визуелна уметничка форма која заједно са средствима ликовног израза (линија и боја) користи и текст. У складу с тим, стрип се може дефинисати као „прича у сликама”.
- Главна намена стрипа је да разоноди читаоца али он се може ефикасно употребити у образовне сврхе.
- Стрип чине поједностављени цртежи (без детаља, са наглашеним битним одликама).
- Добро је ако је стрип и шаљив, али то није обавезно.
- Као и цртани хумор, стрип може постојати и без текста (сл. 2).
- По дефиницији, стрип је низ слика али њега може чинити само једна слика (*квадрат* стрипа) (сл. 4) или низ квадрата у једном реду које заједно чине *каиш* стрипа (сл. 5); више повезаних каише-

ва чине *таблу* стрипа (сл. 3). Каишеви стрипа обично се објављују у новинама а табле стрипа у албумима и књигама.

- Оно што ликови у стрипу говоре исписује се у белим облачићима чији језичак полази од уста лика који говори. Оно што јунаци стрипа мисле исписује се такође у облачићима од којих полази низ кружића који се смањују ка глави лика који размишља. Ако су дају додатна објашњења и коментари, они се исписују у правоугаоним пољима.

Имајући све то у виду, ученицима се може, на пример овако сročити задатак: „Урадити каиш или таблу стрипа на папиру формата А4 на тему *Поларне ноћи*. Цртеж максимално поједноставити користећи било коју од ликовних техника. Пожељно је да стрип буде шаљив”. То ученицима неће требати два пута рећи, они ће идеју радо прихватити и наредни час ће се појавити више занимљивих низова шаљивих слика који ће разонодити цело одељење (сл. 10).

Конструктивно коришћење стрипова

Са плански одабраним стрипом наставник не може „промашити” јер се стриповима деца одају без икаквог наговарања. Наравно, цели час се не може покрити стриповима, ма колико их било и ма како били добро изабрани. Стрип треба вешто уклопити у наставне методе имајући на уму да је његова основна улога, исто као и цртаног хумора, да побуди интересовање код ученика; употреба стрипа на почетку часа гарантује да ће се час даље добро развијати.

Педагошка вредност стрипа је неспорна: истраживања су показала да боље резултате показују групе ученика које су одређене наставне јединице училе читајући посебно урађене стрипове него групе којима је дат штампан текст на исту тему.

ЛИТЕРАТУРА

- Браун, Д. (2005). *Хогар Страшни. Најбоље од мене*. Београд: Бели пут.
- Вокер, Џ. (1986). *Летећи циркус физике*. Београд: Вук Караџић.
- Ситарница, Р., Тадић, М. (2001). *Geografija 5 - уџбеник географије за пети разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- Ситарница, Р., Тадић, М. (2007). *Географска читанка 5*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- Тадић, М. (2007). Цртани хумор у настави географије. *Глобус*, XXXVIII (32), 147–152.

Проф. Миле Милосављевић¹

ОБРАДА НАСТАВНЕ ЈЕДИНИЦЕ „Клима и живи свет на Земљи”

Наставна (методска) јединица: „Клима, биље и животиње наше планете”.

Наставна област: Физичка географија.

План рада: 2 часа.

Тип часа: 1. час обрада новог градива 2. час обнављање.

Наставна метода: Упоредна, развојна (еволутивна) од познатог ка непознатом или комбинована.

Наставна средства: Шематска табла „КЛИМА” – I, шематски цртеж, „Топлотни појасеви” – II, зидна карта, слике итд. Техничка средства: графоскоп, дијаскоп, епископ.

Образовни циљ: Упознати ученике са важнијим типовима климе који зависе од фактора: географске ширине, рељефа и близине мора, као и њихов утицај на живи свет.

Васпитни циљ: Схватити разноврсност климатских типова, њихово прожимање са биљкама и животињама као и улогу човека у мењању животне средине.

Увод (5 мин.): Наставник ће са предходним знањем ученика обновити факторе (чиниоце) од којих зависе климатски типови као и њихови елементи (температура, притисак, влажност, ветрови и др.).

Излагање наставника (25 мин.): Обзиром да постоји тематска табела I, наставник ће узети УПОРЕДНУ методу и почети анализу климатских типова:

1. Екваторска клима се простире око полутара (између 10° северне и јужне географске ширине). То је узани појас који се највише загрева током целе године и у њему влада „вечито лето”. Услед великог испаравања сваког дана у подне падају кише (зенитске) па је и биљни покривач бујан. У њему расту бујне шуме – прашуме са разноврсним животињама: Примати, инсекти, гмизавци и „рајске” птице живих боја. У Азији су џунгле, у Ј. Америци селваси. Од дрвећа су: махагони, тиково, сандалово и кининово дрво, лијана и др. Дрвеће је високо до 50 метара и расте у виду више справа.

¹ Миле Милосављевић, професор географије у пензији, Београд

2. Тропска клима се простире северно и јужно од екваторске. У њој се издвајају два годишња доба, лето кишно и зима сушна што је последица сезонских ветрова пасата. Слична је и монсунска у југоисточној Азији. У овој клими биљни покривач је заступљен високим травама које се зову Саване. У Ј. Америци оне се зову Љаноси и Кампоси. Саванама лутају највеће крда биљоједа као што су: биволи, слоновии, зебре, гнуи и антилопе, а у води крокодили, нилски коњи и носорози. Њих прате звери као што су: лавови, гепарди, јагуари, тигрови и хијене са јатима лешинара.
3. Суптропска клима је још северније и такође има два годишња доба, сушно (лети), које је нешто дуже од кишног (зимског) доба те је заступљена ниским травама – Степама, које су прошаране појединим шумарцима и жбуновима. Оне се у Ј. Америци називају Пампаси које се поред стада домаћих животиња добрим делом обрађују у облику плантажа. По њима лутају ситни сисари и глодари док за време краће кише пасу биљоједе из тропских крајева.
4. Пустињска клима се простире у дубокој унутрашњости континента у којима киша не пада годинама и њима царује песак. Температуре достижу 50 и више степени. Ветрови носе тоне песка и праве пешчане олује (хабуб) које иза себе остављају пешчана брда (дине и ергове). Језера су слана (шотови), а где се појаве извори стварају се оазе у којим људи гаје тропско воће (урме, банане, кокос и сл.). У пустињама има највише гмизаваца, инсеката, и ситних сисара. Има сувих корита Уада.
5. Средоземна клима се простире поред Средоземног мора. Њој су сличне све климе поред већих мора на истој географској ширини. У њој се издвајају два годишња доба: лето дуго, топло и сушно, а зима блага и кишна. Та клима је нама позната јер има јак утицај на обале Јадрана. Како је јекo насељена оно мало земљишта (црвеница) се обрађује на коме се гаји јужно воће (агруми). Биљни свет је заступљен жбуњем (макије) са местимичним оазама чемпреса, приморског бора и храста, олеандера, агаве и маслине, те се сврставају у зимзелено биље. Животињски свет је заступљен гмизавцима и ситним сисарима.
6. Атланска клима се простире поред Атланског океана и Пацифичке обале Северне Америке на коју утичу топле морске струје па су лета кишна, а зиме благе. Због обиља влаге биљни покривач је у облику бујних ливада по којима пасу домаће животиње и племенита дивљач.
7. Умерено континентална клима је клима нашег поднебља. Она има четири годишња доба међу којима је лето умерено топло, а зима умерено хладна са умереном количином падавина. Биљни свет је заступљен листопадним дрвећем (храст, липа, топола, бреза, јасен, брест, граб, јавор и др.) које расте на падинама, док су равнице обрађене (житарице инд. биљке, поврће и воће). Поред домаћих животиња има племенитих дивљачи (јелен,

зец, дивља свиња, веверице као и птице, а прате их ситне звери: вук, лисица, рис, јазавац и др.).

8. Континентална клима се простире далеко од утицаја мора код које преовлађују два год. доба – веома топло лето и оштра зима. То су равнице широко отворене према северу кроз које продиру хладни ветрови у виду снежних вејаница („Пурга” у Русији и „Блицард” у Канади). Биљни свет је заступљен травама (степа у Европи, прерије у С. Америци) које су обрађене. А живи свет је мешовит и преовлађују глодари.

9. Планинска клима је оштрија од претходне јер почиње од 800 метара код ње је лето кратко и свеже, а зима доста дужа и оштра. У подножју планина су листопадне шуме, затим постају мешовите да би преовладале четинарске (бор, јела, смрека, оморика и др.). Изнад шума настају травне области (пашњаци – сувати), затим камењари, вечити снег и лед. Животињски свет је заступљен зверима (медведи, вукови, ждревци, рисови и др.). Звери силазе са планина и нападају домаће животиње у насељима.

10. Субполарна клима припада хладном (поларном) појасу и она је још оштрија клима са веома дугом и хладном зимом, а краћим и хладним летом. Биљни покривач је заступљен четинарским шумама (тајгама) проширене пропланцима на којима пасу северни јелени (ирваси) карибу, мошусно говече, лос и др. а прате их месождери медведи, вукови, ждревци и др.

11. Поларна клима је најоштрија клима на земљи у којој поларни дан и поларна ноћ трају по 6 месеци те је тло вечито залеђено, док се само површина отапа за краће време и претвара у мочваре. Ту су и најниже температуре (до -70°C). Биљни покривач се састоји од лишајева и маховине (тундре) по којима лутају бели медведи, беле лисице, бели зечеви и хермелини. У њој се јавља поларна светлост (аурора) као последица магнетних и сунчевих зрачења.

12. Циркумполарна клима обухвата само половине на којима је вечити лед.
Обнављање (10 мин.): Помоћу тематског цртежа – II. Климатски цртежи са Табеле – I пренешени су на цртеж тако да ученици могу да запазе просторни распоред климатских типова, а помоћу сличица њихове одлике.

Упутство за рад (5 мин.): Домаћи, допунски, додатни, сакупљање слика, чланака, гледање ТВ репортажа, посете изложбама, праћење природних појава и огледи.

Литература: Уџбеник, приручници, путописи, репортаже, чланци, карте и сл.

ПРИЛОЗИ

ЦВИЈИЋЕВИ ДАНИ У ЛОЗНИЦИ 2008. ГОДИНЕ

Центар за културу „Вук Карацић” и ОШ „Јован Цвијић” од 8. до 11. октобра ове године, били су организатори манифестације Цвијићеви дани у Лозници, граду у коме се 12. октобра 1965. године родио Јован Цвијић. У среду, 8. октобра у сали Центра за културу, након поздравне речи Дајане Ђедовић, директора наведене установе, на тему „Јован Цвијић и етнопсихологија” бројним посетиоцима говорио је проф. др Бојан Јовановић, научни саветник Балканолошког института САНУ у Београду. Марија Шекић, кустос етнолог Музеја Јадра у улици Јована Цвијића, приредила је у четвртак 9. октобра, изложбу „Будућност Ковиљаче”. Петак 10. октобар обележио је проф. др Стеван М. Станковић, председник Српског географског друштва. Његово исцрпно предавање о Јовану Цвијићу „Од Лознице до бесмртности”, у просторијама Центра за културу, са посебном је пажњом саслушано и награђено дуготрајним аплаузом присутних посетилаца. Сунчан и топао дан, у суботу 11. октобра, ученицима и наставницима Лозничке основне школе која 55 година са поносом носи Цвијићево име, пружио је могућност да у потпуности остваре свој замишљени

програм. У преподневним часовима чланови географско-историјске секције школе слављеника и њихови гости из ОШ „Анта Богићевић” положили су цвеће на спомен-обележја Јована Цвијића у Лозници. Пред спомен плочом на месту где је некада постојала кућа у којој се родио велики научник и пред два велелепна споменика, ученицима и наставницима о Јовану Цвијићу говорио је проф. др Стеван М. Станковић. У просторијама школе, поред изложбе ликовних радова и стваралаштва ученика на часовима техничког и информатичког образовања, бројним гостима представљен је и јубиларни, 50. број школског листа „Младост”. На свечаној академији, после обраћања директора школе Венцеславе Плескоњић и поздравних речи проф. др Стевана М. Станковића, ученици су извели културно-уметнички програм посвећен Доситеју Обрадовићу и 200-ој годишњици Велике школе у Београду. Други део манифестације Цвијићеви дани одржан је у Зрењанину 17. и 18. октобра. Основна школа „Др Јован Цвијић” из Зрењанина и Српско географско друштво из Београда по 14. пут окупили су представнике школа из Републике Србије (11 школа) и Републике Српске (3 школе) на дружење и учење у част великом научнику.

Петрушевски Величко

ПРИКАЗИ

ТУРИСТИЧКА ГЕОГРАФИЈА

Др Стеван М. Станковић, Завод за
уџбенике, Београд, 2008.

За потребе студената географије и туризма, који по наставним плановима изучавају туристичку географију и из истог предмета полажу одговарајући испит, професор др Стеван М. Станковић је припремио, а Завод уа уџбенике почетком школске 2008/2009. године, објавио уџбеник Туристичка географија. За разлику од ранијих издања штампаних на малом формату и са црно-белим илустрацијама, садашњи је у пуном колору, што му из изванредну графичку опремљеност повећава вредност и значај. Књига има 330 страна. Јасан, конкретан и документован текст пропраћен је са 123 колор фотографије, илустрован са 23 вишебојне скице и графикона и документован одобраним статистичким подацима презентованим у 89 табела. Књигу је уредила Теодора Драгица Поповић.

Одобрен одлуком Универзитета у Београду, уџбеник професора Стевана М. Станковића Туристичка географија, проистиче из његовог вишегодишњег искуства у настави и бројних стручних и научних радова које је објавио у различитим часописима и реферисао на одговарајућим скуповима. Стилски јасан и језички исправан, уз уважавање савремене туристичко-географске терминологије, уџбеник на најбољи могући начин презентује потрабна знања из домена опште туристичке географије. Појаве, процеси, догађаји, објекти, туристички

центри, регије, значајне публикације и обимна библиографска грађа чине складну целину која се лако прати, памти и интерпретира.

После осврта на туризам, слободно време и путовања, аутор излаже одељак Туризам по мери човека, потенцирајући фазе развоја, експанзију међународних туристичких кретања, активности међународних организација из домена туризма, представља Светски дан туризма и указује на најзначајније правце туристичких кретања у свету. У наставку је дат приказ развоја термина туризам и туристи, указано на општи етички кодекс у туризму и представљена светски призната Агенда за туристичку привреду. Уз конкретан осврт на домене истраживања туристичке географије, савремене задатке ове науке и наставног предмета, дати су основни подаци о развоју туристичке географије у Србији, са освртом на постојеће научне скупове, публикације, универзитетску наставу и уџбенике.

Значајан део књиге односи се на природне туристичке вредности (хидрографске, клима као туристичка вредност, геоморфолошке, биогеографске). Примери из земље и света, уз изванредне колор фотографије, графиконе и дијаграме, јасно дочаравају презентирану материју. То важи и за одељак посвећен антропогеним туристичким вредностима (етнографске, уметничке, култура, цивилизација, објекти светске културне баштине).

Савременим значајем одикује се део уџбеника посвећен проблемима туристичке валоризације уопште и туристичке валоризације планина и језера посебно. Тако постављен

наставни програм води ка упознавању особености туристичких регија (хомогене, хетерогене), њиховој разноврсности (планинске, бањске, језерске, приморске, градске) као и хијерархији у њиховим оквирима (центри, локалитети, места, правци, зоне). Уз приказ просторних планова развоја туризма, сложености односа и процеса у систему човек – животна средина, детаљно је интерпретирана потреба заштите животне средине за потребе туризма и указано на извесне негативне утицаје туризма на простор. Конкретношћу историјских података изложене су наставне јединице о значају железничког, аутомобилског, водног и ваздушног саобраћаја за туризам и предочено неколико критеријума за класификацију туризма.

Богатством садржаја, конкретним примерима, савременим схватањем туризма као светског процеса, уз изванредну илустрованост, књига Туристичка географија биће од вишеструке користи генерацијама студената који изучавају наведену материју.

Јована Бранков

ТУРИСТИЧКА ГЕОГРАФИЈА

Др Стеван М. Станковић, Уџбеник за IV разред угоститељско-туристичке школе, Завод за уџбенике, Београд, 2008.

После девет издања уџбеника Туристичка географија СР Југославије, односно, Туристичка географија Србије и Црне Горе, за потребе ученика IV разреда угоститељско-туристичких школа (сва штампана на малом формату са црно-белим илус-

трацијама), објављен је нов, проширен и важећем наставном програму прилагођен уџбеник Туристичка географија. Књига је штампана у пуном колору. Одликује се изванредном илустрованошћу и савременим графичким дизајном, те је визуелно веома привлачна. Има 210 страна, 91 колор фотографију, 62 табеле, 20 скица и 17 карата. Спада у малобројну групу уџбеника те врсте код нас. Садржај је посвећен туристичкој географији Србије, са једном наставном јединицом која се односи на туристичке регије и туристичка места насељена Србима у бившим југословенским републикама. Уредник уџбеника је Теодора Драгица Поповић.

Основна материја, подељена на поглавља и наставне јединице у потпуној је сагласности са наставним програмом објављеним у Службеном гласнику Републике Србије и одобрењем Министарства просвете Републике Србије од 4. јуна 2008. године, те је прихватљива за ученике којима је намењена. Констатујемо да су ученицима и њиховим наставницима на савремен начин, јасно, конкретно и документовано предочене бројне особености туризма Србије. Због тога се материја мора систематски пратити и изучавати током целе школске године, кроз наставу обогаћивати, на екскурзијама и кроз стручну праксу проверавати и потврђивати. Ово због тога што су ученици завршног разреда угоститељско-туристичких школа, будући угоститељски туристички радници, угоститељство и туризам изабрали као животни позив.

Аутор је у уводном делу указао на предмет и задатке туристичке географије Србије као научне

дисциплине и наставног предмета, а затим сходно наставном програму, интерпретирао географски и туристички положај Србије (величина територије, границе, гранични прелази, функционални и саобраћајни положај, промет путника на границама). Значајна пажња посвећена је туристичким вредностима Србије, које су ради континуитета у настави презентоване као природне (старије, бројније, разноврсније, планине, реке, језера, клима, живи свет, национални паркови) и антропогене (археолошке, споменичке, уметничке, етнографске, градска насеља, објекти светске баштине). Конкретношћу података одликују се наставне јединице о материјалној основи туризма у Србији. Реч је о саобраћајној инфраструктури, туристичким агенцијама, смештајним и угоститељским капацитетима, као и промету домаћих и иностраних туриста у целини и по врстама туристичких места.

Поред општих знања о туризму Србије, на странама од 138. до 182. обрађене су туристичке регије и туристички центри Србије. Уз основне правце туристичких кретања, текстом, статистичким подацима, графиконима, фотографијама и картама, указано је на туристички најзначајније планине, бање и градове. Туристичкој географији завичаја посвећена је једна наставна јединица, као и перспективама туризма у Србији. Са осам вишебојних карата и пописом коришћене литературе завршава се казивање у књизи која је, чини се, више од уџбеника.

Јована Бранков

ГЕОГРАФСКА ЧИТАНКА

Др Стеван М. Станковић, Завод за уџбенике, Београд, 2008.

За потребе ученика осмог разреда основне школе, који по наставном плану изучавају географију Републике Србије, др Стеван М. Станковић је написао а Завод за уџбенике објавио Географску читанку. За разлику од ранијих издања других аутора, који су користили чланке из различитих књига, часописа и новина и компоновали градиво, садашња читанка је у потпуности ауторско дело професора Станковића, који презентирани текст илуструје са својих 97 колор фотографија. Књига има 140 страна, штампаних у вишебојној техници. Књигу је уредио Зоран Тошић, а ликовно опремио мр Бранислав Николић.

Географска читанка у пуној је сагласности са важећим наставним програмом одобреним од Министарства просвете Републике Србије. Текст, подаци, начин обраде презентирани материје, кратке занимљивости, фотографије, наслови и поднаслови примерени су узрасту и претходном знању ученика. Разноврсност обрађених тема чини читанку интересантном, те се текст лако памти, јер нема претераног набрајања, сложених дефиниција, неразумљивог казивања. Готово подједнако заступљене су теме из свих домена географије Републике Србије, што у потпуности одговара потребама наставе.

Из обиља наслова (78), уз предговор, живот и рад Јована Цвијића, осврт на географију завичаја и шет тема о Црној Гори, представљене су следеће целине: Шумадија,

Устанички Орашац, Земља на брдовитом Балкану, Проклетије, Пет бистрица Косова и Метохије, Источна Србија Стара планина, Вулканске купе околине Бора, Дунавом кроз Србију, Лепенски вир, Пет Тимока, Рајац, Царски град Феликс Ромилијана, Екскурзија по Западној Србији, Долина манастира и јоргована, Јужно Поморавље, Манастир Манасија, Златибор, Научник који је изучавао време и климу, Манастир под Соко-градом, Пролеће на Засавици, Копаоник, Тара, Како је откривена оморика, Композитна долина реке Нишаве, Два језера на северу Бачке, Косово и Метохија, Национални паркови Србије, Објекти светске баштине, Стари Влах, Српски музеј хлеба, Записи о нашем главном граду, Од Неопланте до Новог Сада, Врњачка Бања, Сокобања, Крушевац, Академик Боривоје Ж. Милојевић, Војводина, Салаши на северу Бачке, Земљопис у стиховима Десанке Максимовић, Заштита природе Србије, Велика дроља – ретка птица, Клисуре са десет манастира, Вештачка језера у сливу Дрине, Предео сликан чајем, Ковиљача, Бор град рудара, Две значајне географске публикације, Село Брзеће, Тршићу у походе, Зобнатица, Јабланица, Ветерница и Пуста река – токови сушице, Необичне пирамиде Ђаволје вароши, Бања за две династије, Грачаница, Приштина и Газиместан, Драгачево, Фрушка гора, Људи наших крајева, Банат, Три града Великог Поморавља, Хидроелектрана Ђердап, Виноградарство, Жупска фонтана вина, Туристичке пећине Србије, Језеро за четири хидроелектране, Долином реке Лим, Дрина и Подриње, Стиг, Браничево

и Звижд, Индустрија саобраћајних средстава и Путовање пругом Београд – Бар.

Погодна за обогаћивање знања, корисна код обраде нових наставних јединица и обнављања градива, примерена за рад географске секције и припрема за такмичења, географска читанка је својеврстан водич за ученичке екскурзије и излете на одабраним правцима као интересантним објектима. Уз постојећи уџбеник заокружује целину знања о домовини, те је вишеструко корисна.

Јована Бранков

ГЕОГРАФИЈА ЗА III РАЗРЕД ГИМНАЗИЈЕ

Група аутора, Завод за уџбенике, Београд, 2008.

После више година из штампе се појавио уџбеник намењен ученицима трећег разреда гимназије у потпуности штампан у вишебојној техници, уз изванреду графичку опремљеност, богатство илустрација и статистичких података различитих врста (фотографије, дијаграми, карте, табеле).

Група аутора са Географског факултета Универзитета у Београду (др Мирко Грчић, др Стеван М. Станковић, др Љиљана Гавриловић, др Светлана Радовановић, др Миломир Степић и мр Снежана Ђурђић), свако из свог домена, а у редакцији Зорана Тошића, у складну целину уклопила је савремена географска знања о Републици Србији, стриктно се придржавајући важећег наставног програма, што је потврђено одобрењем Министарства про-

свете Републике Србије од 21. јула 2008. године. Књига има 223 стране, на којима су уз текст презентоване 144 фотографије, 34 карте, 23 табеле и 15 дијаграма.

Наставна поглавља (7) и наставне јединице (42) односе се на комплексно географско упознавање Републике Србије. Поглавља, као што су: Увод, Положај, границе и величина територије, Природне одлике Србије, Становништво и насеља, Индустрија и саобраћај и Регионалне целине Србије, омогућила су ауторима узлазну линију казивања и реално представљање географске стварности Републике Србије. На то се надовезује одељак о Србима у бившим југословенским републикама и дијаспори, чиме се постиже целовитост материје коју ученици усвајају и кроз одговоре на часовима провере знања интерпретирају.

Материја је прилагођена узрасту и предзнању ученика. Текст је стилски, језички, правописно и коректорски дотеран до највишег могућег нивоа. Изванредне колор илустрације (ликовни уредник мр Бранислав Николић) посебно графички, картографски и табеларни прилози (графички уредник Милан Мркобрад), визуелно дочаравају обрађивану проблематику. Посебно издвојене географске занимљивости и систематски изабрана питања за проверу знања из одговарајућих наставних јединица, педагошки су оправдани и методички добро постављени. Са страница уџбеника ученици упознају домовину, чије су географске особености бројне и у сталном међусобном спајању и прожимању.

Јована Бранков

